

**AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

ASİF HACİYEV (ŞİRVANELLİ)

**“DƏDƏ QORQUD KİTABI” NİN
ŞƏRHLİ OXUNUŞU**

IV KİTAB

(7-12-ci boylar üzrə)

**“Elm və təhsil”
BAKİ – 2022**

ELMI

REDAKTORU: **Ramazan Qafarlı**

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

RƏYÇİLƏR:

Seyfədin Rzasoy

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əziz Ələkbərli

filologiya üzrə elmlər doktoru

**Asif Hacıyev. “Dədəm Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu,
IV kitab (7-12-ci boylar üzrə).
Bakı, “Elm və təhsil”, 2022 , 240 səh.**

“Dədə Qorqud kitabı”nın mövcud variantda şərhli oxunuşu bu monumental abidənin Drezden nüsxəsindəki yazılışına istinadən həyata keçirilməklə müxtəlif nəşrlərdə fərqli şəkildə transkripsiya edilib mübahisə obyektinə çevrilən söz, ifadə və mətn parçalarının əslinə uyğun açıqlanması məqsədi daşıyır.

folklorinstitutu.com

4603000000 qrifli nəşr

N-98-2022

© Folklor İnstitutu, 2022

ÖN SÖZ

“Dədə Qorqud kitabı” oğuz etnosunun yüzillikləri aşan qəhrəmanlıq tarixini əbədiləşdirən bədii sənəti nümunəsi olub, müxtəlif zaman keçidində baş verən hadisələrin bir nəslin yaşam çərçivəsinə sığışdırılaraq nəql edilməsi yolu ilə formalaşmışdır. Aparılan çoxaylı araşdırmaclar boyalar toplusu şəklində qurulmuş bu epos haqqında aşağıdakı qənaətlərə gəlmək imkanı verir:

1. Boyaların böyük əksəriyyəti Dədə Qorqud tərəfindən düzülüb-qoşulsada, bir qismi əvvəlki, bəziləri isə daha sonrakı dövrdə yaşamış ozanların yaradıcılıq məhsuludur.

2. Ulu Qorqud özünəqədərki boyları yaşadığı dövrün ruhuna uyğunlaşdırmaqla məzmununda dəyişikliklər etdiyi kimi, sonrakı nəsil ozanları da yaşadıqları dövrün tarixi hadisələri, dini təsəvvürləri mövqeyindən onları yenidən işləmiş, hətta Dədə Qorqudu obrazlaşdıraraq boylara daxil etmişlər.

3. Boyalar Oğuz zamanında deyil, çox-çox sonralar (ehtimal ki, XI əsrə) onu bir xanın məclisində söyləyən ozanın və ya ozanların nitqindən yazıya köçürülrək kitab şəklinə salmışdır.

4. Dövrümüzə gəlib çatmış Drezden nüsxəsi heç də ilkin yazı nümunəsi olmayıb, XV əsrədə daha qədim əlyazmadan üzü köçürülmüş nüsxədir.

Məhz əlyazmanın boy-boy, səhifə-səhifə, sətir-sətir, söz-söz təhlilə cəlb edilərək oxunması ümumiləşmiş müddəalar şəklində söylənilən bu fikirlərin gerçekliyinə zəmin yaradır.

Məlumdur ki, hər sözün öz tarixi var. Bu mənada “Kitab”dakı hər bir sözü incəliyinə qədər araşdırmaqla onun ulu Qorqudun, söyləyici ozanın, boyaları yazıya alan katibin və ya əski nüsxədən üzünü köçürən nasixin dili-nə məxsus olduğunu üzə çıxarmaqla eposun hansı mərhələlərdən keçdiyini aydın cizmaq mümkündür.

Son 6 boyu əhatə edən bu kitabda mətnin Drezden əlyazması ilə müqayisədə verilmiş oxunuş və mübahisəli məqamların açımı ilə bağlı şərhli təqdimatına yekun vurulur. Sözə, ifadəyə, deyimə, cümləyə müxtəlif yanaşmaların təhlili yolu ilə ərsəyə gələn bu təqdimatın özündə də mübahisə doğuran məsələlər ola bilər. Başlıca məqsəd əlyazmanın əslinə uyğun oxuyub müasir oxucuya çatdırmaq və bu istiqamətdə görülmüş işlərə öz kiçicik töhfəmizi verməkdir.

**“QAZILIQ QOCA OĞLI YEGNƏK BOYU”NUN
ƏSKİ YAZILIŞI VƏ TRANSKRİPSİYASI**

201

قاضي لق قوجه او غلبي يكتك بونى بيان ايغۇر

خانم هي

¹²**QAZILIQ QOCA OĞLI YEGNƏK^[1] BOYINI BƏYAN EDƏR**

¹³**XANIM, HEY!**

قامغان او غلبي خان يايىندىرىزى طومشىدۇ

Qam ġan oğlı xan Bayındır yerindən turmuşdı.

قره يېرلە او زنېتاغ بان يۇن دىكىشىدى • ادیسوان كوك

¹Qara yeriň üzərinə ağ ban evin dikmişdi. Ala sayvan gög

يۇنىتاس سىخىشىدى • پىئىت يېرىد • اپىك خالىچەسى دوشىتىسى

²yüzünə aşanmışdı. Biň yerdə ipək xalıçası döşənmişdi.

ايج اغوز بىڭىرى صحىنە دىكىشىدى يەماچىد ايدى قاضلى

³İç Oğuz, <Taş Oğuz> bəgləri söhbətə dərilmışdı. [2] Yemə-içmə idi. Qazılıq

قوجە دىرلەدى يېرىكىشى وارىيى • باينىرخاتىك وزىرىي

⁴qoca derlərdi bir kişi var idi. Bayındır xanının vəziri

ايدى • شرايك اىستى باشىنە چىدى • چىادىن لە او زىنە

⁵idi. Şərabıň itisi başına çıqdı. Qaba diziň^[3] üzərinə

چوڭرىي • باينىرخاتىدا قىسى دىلەدى • باينىرخان

⁶çökdi, Bayındır xandan aqın dilədi. Bayındır xan

دەستور وېرىدى • نە يە دلوسىك وار دىلەدى • قاضلىق

⁷dəstur verdi, “Nerəyə dilərsəň, var!” dedi. Qazılıq

قوجە ايش كورمىش ايش يادىدا مارىيىز رۆحىجىلىرى

⁸qoca iş görmüş, iş yarar^[4] adam idi. Yarar qocaların

يانىزىچىع ايلدى • يادىيىنې يەعىلەم يولە كردى • چوق

⁹yanına cəm eylədi, yadığı-yarağıyla^[5] yola girdi. Çoq

طا غىرددە دىب كىچدى • كوتلود • يەكوب دىزمۇردۇلىنى

¹⁰tağlar, dərə-dəpə keçdi. Günlərdə bir gün Düzmürd qalasına

كلىدىي قوه دىكىن كنارىنە ايرىعى • اكا اىرۇپىي قۇتلۇر اول

¹¹gəldi. Qara dəñiz kənarında idi. Aňa irübən qondılar. Ol

قلەنلىك بىتكۈرىي وار ايدىيى • او دىنە ارىشۇنى او غلىي يېرىك

¹²qalanıň bir təkuri var idi, adına Arşun oğlu Dirək

تکور دىرسىرىدى • او لە كافىكلىك اشۇنى قامىتى

¹³təkur derlərdi. Ol kafiriň altmış arşun qaməti

وارد دیه امتشی بیطا ن کون صالح دی. قىٰ حکم ياعى

¹vardı. Altmış batman gürz salardı, qatı möhkəm yay

چکر دیه، قاضلىق ووجه قلعه يه يىتى وختىلىن جىنكە

²çekərdi. Qazılıq qoca qalaya yetdügenləyin^[6] cəngə

باشدىي، يىس اول تکور قلعه دن طاشرە چىعدى

³başladı. Pəs ol təkər qaladan taşra çıqdı,

ميدانى كردىي اردىلدىي، قاضلىق ووجه اينى كوردىكىلىن

⁴meydana girdi, ər dilədi. Qazılıq qoca anı gördüğünləyin^[7]

يىل كىي يىتىي، يىلم كىي يايشدىي، كافرك اكسەسىنە

⁵yel kibi yetdi, yeləm kibi yapışdı. Kafiriň ənsəsinə

برقىچ او ردىي، ذئه قىرىكىسى دەرىي نوبىت كافرە

⁶bir qılıc urdu. Zərrə qədər kəsdirəmədi. Növbət kafirə

دكىدىي، اول امتشى بىغان كورنى لە قاضلىق ووجه يه دېرى

⁷dəgdi. Ol altmış batman gürzlə Qazılıq qocaya dəpərə

صوبىت چالىدىي، يىلان دىنائىمىشىنە طار اولدىي

⁸tutub çaldı. Yalan dünya başına tar oldı.

ددك كىي تان شورلىغى، قاضلىق ووجه قارملىپ

⁹Düdük kibi qan şorladı. Qazılıq qocayı qarmalayıb-

صوبىت قلعىه قىدىلىر، يكتىرىي صورمىپ قاچىدو

¹⁰tutub qalaya qoydilar. Yigitleri turmayib qaçdilar.

قاضلىق ووجه تام اول اىتىي لىلا حصارە طتساڭ

¹¹Qazılıq qoca tamam on altı yıl hisarda tutsaq

اولدىي صىكە امن دېرىلدىي يېركىنى اىتىكىي، واروپى

¹²oldı. Soňra Əmin derlərdi bir kişi altı kərrə varub

حصارىي اىلدىي، مىرخانە قاضلىق ووجه طتساڭ

¹³hisarı alımadı. Məgər, xanım, Qazılıq qoca tutsaq

اولدی يغى وقت براوغلا بخچى واردىتى بىپاشتىدە

¹olduğu vaqt bir oğlancığı vardı, bir yaşında

يدىي اولبىش ياشنە كردى يكىت اولرىعى بىلس

²idi. On beş yaşına girdi, yigit oldu. Babasın

اولدىع بىلوردىي يصانع ايمىشلاردىي طتسات او لىعنى

³oldı bilürdi. Yasağ eyləmişlərdi, tutsaq olduğın

اد غلۇزىن ساقلىلۇدىي اول اوغلۇنىڭ ادەتى يىكلەن دىر

⁴oğlandan saqlarlardı. Ol oğlanının adına Yegnək der-

كردىي كوتىردى بىركوب يىكلەن اولو ئىن بىكلەن ايلە صحىت

⁵lərdir. Günlərdə bir gün Yegnək oturub bəglər ilə söhbət

ايدىر كىچىرە كونه اوغلۇ يىدا غىلى او ندىشدىي بىرىنە

⁶edərkən Qara Günə oğlu Budağ ilə uz düşmədi^[8]. Bir-birinə

سۇزى اتىشىلەر ھوداىق ايدىرىۋىنە لەق او رۇوب يىندىزىن

⁷söz atışdilar. Budaq aydır: – Bunda laf urub nə dersin?^[9]

چۈنكى اردىلرسىن ما رۇوب بىباڭى ھۆرەتى سىكانە اولتى

⁸Çünki ər dilərsin, varub babaňı qurtarsaň! Nə^[10] on

الىتى يىلدىرەن طتساتى دردىرىي يىكلەن بىر جىزىي ايشىجىل

⁹altı yıldır, tutsaqdır? – dedi. Yegnək bu xəbəri eşidcək

يورىكى اۋينادىي قۇرە يېزىي صارىللەي قالىزى

¹⁰yürəgi oynadı, qara bağıri sarsıldı. Qalqdı,

ما يىزىر خانلىق نظرىتە واردىي رۇزىزىرە خۇدىي ايدى

¹¹Bayındır xaniň nəzərinə^[11] vardi. Yüz yerə qodi^[12], aydır:

ا لاس صىاح چىساىردا دىكىلتەن اغىيانە اويي اخسىد

¹²– Alan sabah sapa yerdə dikiləndə ağ ban evli! Atlas ilə

يا پىلىنە كوك ىسىۋاتىلى تۇلا تۇلە چىكىنە شەبانىلى

¹³yapılanda gög sayvanlı! Tavla-tavla çekiləndə şahbaz atlı!

چاعزه بى داد ويرىنە يولە چاوشلىي . يانغ نوڭلەن بول

¹Çağıruban dad verəndə yola^[13] çavuşlu! Yağ töküləndə bol

تىتلو . قالمشى يىكت . ارخا سىي يىزه مىسىكىي او مودىي .

²nemətlü!^[14] Qalmış yigit arxası, Bezə-miskin umudi,

ئۆكستانلىك درىكى . تۇلو قوشات يماورىسىي امىت سىتىك

³Türküstanıň dirəgi, Tulu quşuň yavrısı, Amit soyınıň

اصلادىق قە جىنك پىتلەنلىق دەولتۇخان مەد مکالاشكىر

⁴aslanı, Qaracığın qaplanı, Dövlətlü xan, mədəd! Maňa ləşkər

دېرىمىي بىام طسات او لىدىقى قىلغىيە كونى ردىدەي . بايدىز

⁵veribəni babam tutsaq olduğu qalaya göndər! – dedi. Bayındır

خان يېرىبىرىدىي يېرىجى دورىت ساچىنى بېكى كلىسىت .

⁶xan buyurdu: – Yigirmi dört sancaq bəgi gəlsün! –

دېرىي . اوّل دموردۇرىنى بىك اولى . قرغۇنىكىو

⁷dedi. Ol^[15] Dəmür <qapu> Dərvəndində bəg olan, qarğı, süňü^[16]

اوچىنە او بىكىرىدى غىرىمە يىندىكىت كىمسىي دېرىصۈرىي

⁸ucunda ər böğürdən, گىrima yetdígində “Kimsin?” deyü sormayan

قىنان سەلچىك اوغلىي دېلى مۇنداق سەنگىلە يىلە وارسۇت .

⁹Qıyan Səlcük oğlu Dəlü Tondar^[17] səniňlə bilə varsun! –

دېرىي . ايغىر كوتلۇپۇز دورى . اللى يېرىي قىلغۇنات كىلىت .

¹⁰dedi. Ayğır gözlü <suyından at> yüzdürən^[18], əlli yeddi qalanıň kilidin

الى . ايلك قىچىد اوغلىي دولك اورى يىلە وارسۇت .

¹¹alan Eylik qoca oğlu Dölək Əvrən^[19] <səniňlə> bilə varsun! –

دېرىي قوشە بىرىجىرى تايىء او فيڭ كەھىتى يېرىجىنى اوغلىي

¹²dedi. Qoşa bütçedən qayın oqı əglənməyən Yağrıncı oğlı

ايلامشى سەنگىلە يىلە وارسۇن دېرىي . اوچ كەھىي يېنى كورىشىد .

¹³İlalmış səniňlə bilə varsun! – dedi. Üç kerrə yağı görməsə,

قان اغلىي طوغنسوئه اوغلى دىسمى يله وارسون دىرىئى

¹ qan ağlayan Toğsun oğlu Rüstəm <səniňlə> bilə varsun! – dedi.

آزىد هاڭرا عۇنىتىپ ادم ئىچى دلو اورىن يله وارسون

² ئىجىدەلەر ağızından adam alan Dəlü Əvrən <səniňlə> bilə varsun!

يرك يېر او جىزىپ يېر او جىنە يېم دىن صوقانە حارىي

³ “Yeriň bir ucundan bir ucuna yetəm!” deyən Savğan Sarı^[20] <səniňlə>

يله وارسون صارىلەنە اوغۇز ارنىرىي دوكىنە اولىن

⁴ bilə varsun! Sayılmaqla Oğuz ərənləri dükənsə olmaz.

جاينىرخان يېرىجى دورىت بىھادىن سىخاڭ يېكىنە يېخىل

⁵ Bayındır xan yigirmi dört bahadir sancaq bəgini Yegnəgə

يو لە اشلىقى بىلدە قوشىدىي بېلە جىع اولىب يېر اقلىرىن كۈدىلىر

⁶ yoldaşlıga bilə qosdı. Bəglər cəm olub yaraqlarını gördilər.

مکراول كېيىھىكىن دوشى كوردىي دەمىشى يولداشلىرىتە

⁷ Məgər ol gecə Yegnək düş gördü. Düşün yoldaşlarına

صوپىلدىي كورالىم خاتىم نەرسىپىلدىي ايدىر كەلەرعائىللىرى

⁸ soyladı, görəlim, nə soyladı^[21]. Aydır: – Bəglər, ǵafillüçə

خۆ، ياسىتم كورام ايجىنده اىكىن دوشى كوردىي آلا كورام آچىجىي

⁹ qara başım-gözüm uyxuda ikən düş gördi. Ala gözüm açuban

دىنا كورдум اع بىرت اتلار چاپىرىرى ئىن كورдум اغ اشتىلى

¹⁰ dünya gördüm, Ağ boz atlar çapdırır alpanlar gördüm. Ağ aşiqlı^[22]

الپارىي يائىصالىم اغ صەقللۇ دددە ورۇقىتىن اوكت

¹¹ alpları yanına saldım. Ağ saqallu Dədə Qorqutdan öögüt

الدمـ الـ يـاـسـتـ خـرـ طـ غـلـىـبـ اـشـمـ اـيلـوـيـتـانـ خـرـهـ دـىـكـىـنـ

¹² aldım. Ala yatan^[23] qara tağları aşdım, İlərü yatan Qara dəñizə

كـوـدـمـ كـىـيـيـيـبـ كـوـمـلـكـمـ يـلـكـىـ قـرـدـمـ اـيلـوـ

¹³ girdim^[24]. Gəmi yapub kömləğim çıqardım, yelkən qurdum. İlərü

يَا تَنْ دَكْنَزِي دَلْدَمْ كَجَدَمْ اوْتَكَيْ قَرْهَ طَاغْلَتْ بِرْ يَا نَسْنَدْ

¹yatan dəñizi dəldim keçdim. Ötəki qara tağıñ bir yanında

الْحَتَيْ بَاشِيْ بِالْقَرْ بِارْ كُورْ دَمْ قَا لَقْوَبِيْ يِرْ سَوْ اوْ وَطَارْ دَمْ

²alnı-başı balqır^[25] bir ər gördüm. Qalqubanı yerimdən uru turdum,

قَرْعَوْ دَلْلَوْ اوْزْ سَكَوْيِيْ قَاسْتَمْ قَرْشَوْ لِيْبِيْ اوْلَ اَرْهَ وَارْ دَمْ

³Qarğu dillü uz süñumi qapdım^[26], Qarşulayu ol ərə vardum.

قَرْشَوْ سَنْدَرْ اوْلَ اَرْيِيْ صَنْجَتْوَمْ وَقْتَ دَكَمْ كَوْزْ اوْ جِيْهَ

⁴Qarşusından ol əri sancasum vaqt dəñədim, Göz uciyla

اَوْلَ اَرْهَ يِا فَدَمْ دَارِسَمْ اِيْشِ اِيْشِ بِلْ دَمْ دَوْ دَمْ اوْ لَادَهَ

⁵ol ərə baqdim.^[27] Dayım Əmən imiş, anı bildim. Döndüm, ol ərə

سَلَامْ دَيْرَمْ اَغْوَزْ الْتَوْنَ كَهْسَعْ دَيْرَمْ قَا بَيْلَرْ بِيْ قَالْ دَرْ

⁶salam verdim. “Oğuz ellərində kimsin?” dedim. Qapaqların qaldırıb

يُوزْ وَهَ بَعْدِيْ اَوْ غَلْ بَيْنَلْ حَنْ كَيْدَرْ سَيْ دَيْ سَوْ لِيْ

⁷yüzümə baqdı. “Oğul, Yegnək, qanda gedərsin?” dedi, söylədi.

سَيْ اِيْتَمْ دَنْ حَمْرَهَ كَيْدَرْ دَمْ بِيَامْ اِنْ لَصَسَاتِ اِيْشِ

⁸Mən ayıtdım: “Düzmürd qalasına gedərəm. Babam anda tutsaq imiş”, –

دَيْرَمْ بِوْ رَادَهَ طَارِمْ مَكَاصِبَلْ دَيْ اِيدَرْ بَيْتَوْ كَيْدَرْ بَيْلَرْ

⁹dedim. Burada tayım maňa soyladı, aydır: – Yettügündə yel

يَقْرَدِيْ دَيْ دَيْ اوْرْعَوْ خَمْ بَيْكِيْ يَارِلَكْ هَوْ دَهَ بَيْكِرْ رَدِيْ

¹⁰yetməzdi yedi urğunum^[28]! Yeni Bayırın qurduna bənzərdi

بَكْلَرْ بَيْرِيْ كَشِيلَهَ خَوْ دَرِيْ مَنْهِ بَيْمِهَ قَائِمْ طَالِيْ بَكْلَرْ

¹¹yigitlərim!^[29] Yedi kişi ilə qurulurdı mənim yayım! Qayın talı yüləgündən

صَوْمَ الْمَوْنَلُوْ مَسْمِهَ اوْخَمْ بَيْلَ اَسْرِيْ يَغْرِيْ بَعْدِيْ بَيْوكِيْ

¹²som altunlu mənim oxım!^[30] Yel əsdi, yağmur yağıdı, büki

وَقِيرِيْ دَيْ قَانْدَلَوْ دَارْ دَمْ اوْلَ مَلْهُبِيْ الْيَادَمْ كَرْوَ دَنْ دَمْ

¹³qopdi^[31]. Yedi qatla vardım, ol qalayı alımadım, gerü döndüm.

مەندەن دىنى ار قۇيىاسىن بىڭىلگۈم دۇن دىرىعى يېڭىك دۇشىندە

¹Mەندەn dəxi ər qopmayasın, yegənligüm^[32], dön! – dedi. Yegnək düşündə

طايىستە صوپىمىشى يەدرقۇچى يېرىكىن طور دىغىتە آدەكوزلۇمۇت

²tayısına soylamış, aydır: – Qalqubanı yeriňdən turduğuňda Ala gözلى bęg

بىڭىرى يانڭىك ساڭىدك ادىي بىللىك بىللىك لىسى يورقاڭىڭى بش اپچىجى

³yigitləri yanına salmadıň. Adı bəllü bęglərlə sən yortmadıň. Beş aqçalu

علۇق جىلىرى يولىد اش اتىلەك اتۇرچىخون اول ملۇغىسى ئىمادولۇت

⁴ulufəcılər^[33] yoldaş etdiň. Anu keçüb ol qalasın alımaduň, –

دىمىشى يېڭىك كەيدىرىكىسىدە يېكى سەھى خىشى كىسر كۆفتىرە

⁵demiş. Yegnək genə aydır: – Kەsە-kەsە yeməgə yaxsı! Kەsەr gündə

سەھىشىمە يۈكۈلەت خىشى خەرىمە كەيدىرىكىسىدە دەلت خىشى

⁶sürçüşmə yügrək yaxsı!^[34] Daim gəldügündə tursa, dövlət yaxsı.

يىلدۇرىنى او تىسىدە عەقل خىشى قۇرىنىدۇ دەلتىنە ئاپخىزىنە

⁷Bildügүн unutmasa, ağıl yaxsı! Qırımdan dönməsə, qaçmasa,

ارلەك خىشى دىرىعى يۈدەنىتى يېڭىك يۈلەداشتارىنە حكايىت

⁸ərlik yaxsı! – dedi. Bu düşünü Yegnək yoldaşlarına hekayət

آيمىدى. مەكرىدا يىسى امن اول ارادە يەتىئى ايرىعى جەلە

⁹eylədi. Məgər tayıسى Əmən ol arada yaqın idi. Cümlə

بىڭىلەر يۈلەداشتىرۇندا كەتىپلىرىنىڭىز تاكى دەزىرىنە ملۇغىسىمە يىتدىرىلە

¹⁰bęglərlə yoldaş olub getdilər. Ta ki Düzmürd qalasına yetdilər,

چۈنۈلۈك كەتىپلىرىنىڭىز بۇنگە كافىلەر يۈنلۈرى كودىدىلە

¹¹çevrə alub getdilər, qondılar. Çöngə^[35] kafirlər bunları gördilər,

اۋشۇن او قالىي دىرەك ئىكەن دەختىر وېرىدىلە او لە ملۇغىت

¹²Arşun oğlu Dirék təkura xəbər verdilər. Ol məlun

دەھىن قۇمۇدۇن طايىشى كەلۈپ بىتىلە مەتايىل اولرىي اردەلرى

¹³dəxi qaladan taşra^[36] gəlüb bunlara müqabil oldu, ər dilədi.

قان سلیجك او غلی دلی طوردان مرتونه خواری کلدى ^{الْحَشِّ}

^١Qıyan Səlcük oğlu Dəli Tondar yerindən turi gəldi. Altmış

طوتام سور جد اس قولتاق قصوب اول کافری قوشو ستن

^٢tutam sür cidasın qoltuq qısub, "Ol kafiri qarşusundan

سوسم دیدي سو سعدي کافر تکور قارماليب ضرب ايتري

^٣süsəm," – dedi, süsəmədi. Kafir təkcur qarmalayıb zərb etdi.

سکوسن چکدی النزه الرئي اول انتشن بیان کو ڈزادیم

^٤Süňüsün çəkdi, əlindən aldı. Ol altmış tümən gürz ilə

طونداري دير طوت يچالري چک ديتا باشت طار او لى

^٥Tondarı dəpərə tutub çaldı. Geñ dünya başına tar oldu.

قاضلى اتى دوتردى قايىن دوتري چىزى دوكولك اورت

^٦Qazılıq atın döndərdi, qayida döndi. <Andan Dönə> bilməz Dölək Əvrən

اليچى پرلو چو ما غىنه ات دېرپ كلوپ يوقادىن اسغۇن كاخى

^٧altı pərlü çomağıyla at dəpüb gəlüb, yuqarıdan aşağı kafiri

قىچى اوردىي الحدى تکور قارماليب النزه چو ماعن الرئي

^٨qatı urdı, alımadı. Təkcur qarmalayıb əlindən çomağın aldı.

آيت دەخى كوز ايدى اوردىي اول دەخى قاضلىق ات دوتىرى

^٩Anı dəxi gürz ilə urdı. Ol dəxi Qazılıq atın döndərdi,

قايدى دوتري خانم يكىرىچى دورت سىخات يكى تکور الـتـه

^{١٠}qayida döndi. Xanım, yigirmi dört sancaq bəgi təkcur əlində

ذيون او لىري پىس قاضلىق ووجە او غلی يىڭىن تـانـى

^{١١}zəbun oldu. Pəs Qazılıq qoca oğlu Yegnək – tazə

يكت چىك يرادىن اللـهـ صفتىرى يـىـذـوـالـمـعـوـدـىـ اوـكـىـ

^{١٢}yigitcik yaradan Allaha sıǵındı. Bizəval məbudi ögdi,

ايدىر يوجه لودن يوحىدىس كىسىم سىلاحتى بىخە سى عۆزىز تـكـىـ

^{١٣}aydır: – Yucalardan yucasın, Kimsə bilməz necəsin, əziz Tańrı!

انا دن طاغىد لىك سىء اتىد او لىدىك كىسىد رزقىچ بىرۇڭ

¹Anadan toğmadıñ, Sən atadan olmadıñ. Kimsə rizqin yemədüñ,

كىسى يەكىچ ايمىد لە مەتىرىد: احدىس اندىمىدىسى ادەست

²Kimsəyə güc etmədüñ. Qamu yerdə əhədsin, Allahü səmədsin. Adəmə sən

تاج او ردك سېشطا تلعت قىلدك بىر صوچىپ او بورىي

³tac urduñ, Şeytana lənət qıldıñ. Bir suçdan ötüri

در كاھىن سوردىك خزود كوك اويچ اتىي • قىچى يارى

⁴dərgahdan sürdüñ. Nəmrud gögə ox atdı, Qarnı yarıq

بالىنى مەشىش طىرك او لوچك حەتكىنى يۈيلك خەللىك

⁵balığı qarşu tutduñ. Ululuğuña həddiñ <yoq>, Səniň boyuň-qəddiň

يوق! ياجىسلە جىلەنقا! او ردغى او لەتىان او لوستكىرى

⁶yoq! Ya cismələ cəddiň yoq! Urduğın ultimayan ulu Tańrı![^{37]}

يىصى دوغى يىلورىتىي بىللىك شەتكىرى! كورىد و كىچ كۆسە

⁷Basduğın bəlürtməyən bəllü Tańrı! Götürdüğün gögə

يىتوردى كورىد كەنلىك شەتكىرى! قادى دوغى قىھار شەتكىرى

⁸yetürən görklü Tańrı! Qaqduğın qehr edən qəhhar Tańrı!

يرىكى كەنلىك شەتكىرى! چىلەم قادى شەتكىرى! مەدە سەندى

⁹Birligüñə sığındım, çəlabım qadir Tańrı! Mədəd səndən!

خەر، خەر تلو كامىز، امك خەرسىم ايشىرىي سىء او كاردىرىي!

¹⁰Qara tonlu kafirə at dəpərəm, işumi sən oňar! – dedi.

خان دەمەت صالحىي! يىل كىچي يىتدى! يەلم كىچي يايىشىدۇ!

¹¹Həman dəm at saldı. Yel kibi yetdi, yeləm kibi yapışdı.

كاخىك چىكتە يېرىچىلچ او ردەيى كەمەنچى كەمەنخەن ادەي!

¹²Kafiriň çigninə bir qılıc urdı, geyimini, kecimini toğradı.

ايىچ پىرقى در كەللىكى ذخىم ايرىشىرىدى! خەر، قايىف سۇرلۇرى!

¹³Altı parmaq dəriňligi zəxm irişdirdi. Qara qanı şorladı,

قره صفرىي صوتقانى طلوغان اولرىي قوه ياسىنى يوكلارىي

¹ qara sağırı soqmanı^[38] tolu qan oldı. Qara başı buñaldı,

بوكلوا اولرىي هاوار دو تریي قلعىه قاچرىي يېڭىلار زىنەت

² buňlu oldı. Həman döndi, qalaya qaçdı. Yegnək ardından

يېڭى حصار قتو سىنه كوشكىي قوه بولات او زقىلىچە

³ yetdi, hisar qapusuna girmışkən qara polat uz qılıc^[39] *a*

اكسە سىنه ايمە چا لرىي كم ياسىنى طوب كىي بور دوشىرىي

⁴ əňsəsinə eylə çaldi kim, başı tob kibi yerə düşdi.

انزىد يېڭىل آسە دو تردىي لىش��ەن كىلىچە طتساق اولى

⁵ Andan Yegnək atın döndərdi, ləşkərə gəldi. Tutsaq olan

قااضاق فوجىد صالىي و يېمىشلىرى جىقۇب كىلىچە هايى

⁶ Qazılıq qocayı salı vermişlər, çıqub gəldi. “Hey

يلك يېڭىل كاخىي كم او كىردىي دىرسوپلىشى كورە ئەخامىن

⁷ bəg yigitlər, kafiri kim öldürdi?” – deyü soylamış, görəlim, xanım,

ئەصوپلىقىن ايدىر قىتىياتڭ مايمە سىنى يوكلوا خۆدم نەزمىنوب

⁸ nə soylamış. Aydır: – Qaytabaniň mayasını yüklü qodım, Nərmidir,

سایم مىدر اىن بىلسىم تره ايلووم يەتونىخى يوكلوا خۆدم فوجىزىر

⁹ ya mayamıdır, anı bilsəm. Qara ayılum^[40] qoyununu yüklü qodım, Qoçmıdır,

يەتونىدا اىن بىلسىم ۱۰ لا كورلوكو رىكلو حەللىم يوكلوا خۆدم

¹⁰ qoyunmıdır, anı bilsəm. Ala gözlü görklü həlalim yüklü qodım,

ازكىل مىدر قىز مىدر اىن بىلسىم مەرى يېڭىل يېكت لوحىزىن

¹¹ Erkəkmidir, qızmıdır, anı bilsəm. Mərə bəg yigitlər, xəbər

مەكارىاد اىن عشقە دىرىي يېڭىل بورادەصوپلىشى

¹² maňa, Yaradaniň eşqinə! – dedi. Yegnək bu arada soylamış,

كورە ئەخامىن ئەصوپلىشى ايدىر قىتىياتڭ مايمە سىنى يوكلوا

¹³ görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır: – Qaytabaniň mayasını yüklü

وَدْكُ نَرْ أَوْلَىٰ فَرَهِ اِمْلَوْ مِتُونْكِي بُوكَلِي وَدْكُ وَجَ اَوْلَىٰ

¹qodiň, nər oldı! Qara ayıllu qoyunuň yüklü qodiň, qoç oldı!

الْكَوْزُ لَوْ كَوْ دَكَلُو حَلَّا لَكْ بُوكَلُو وَدْكُ اَصْلَانْ اَوْلَىٰ دِيرِي

²Ala gözlü görklü həlalıň yüklü qodiň, aslan oldı! – dedi.

يَخْلُكْ بِيَلِدْ كَوْ دَشْدِيْ يَسْرَىٰ لَوْ قَالِي بَكْلُوكَو رَشْدِيْ بَسْرَىٰ يَرْ

³Yegnək babasıyla görüşdü. Andan^[41] qalan bəglər görüşdü. Pəs bir

اعْنُورْ بَكْرَ حَصَارَهِ يَوْرَيْشِيْ اَتَرْمِيلِيْنْ لَرْمِيلِيْ بِيَلِدْ يَخْلُكْ

⁴uğurdan bəglər hisara yorayış etdilər, yağmaladılar. Babasıyla Yegnək

كَرْ لَوْيَا طَبَقَيْ سِلْشَدَلَهِ اَكِيْ حَسْمَتْ بِرْ بِرْنِيْهِ بُولْشَدَلَهِ اَيْسَوْزَ

⁵gizlü yaqa tutıban yiyləşdilər^[42]. İki həsrət bir-birinə bulışdılar. İyəsüz

بَرْكُ وَدْدِيْ بَيْ كَيْ اَوْلَشَدَلَهِ تَكْرِيْهِ شَكَرَلَوْ قِتَلَهِ لَهِ قَلْوَمَكْ

⁶yeriň qurdı kibi ulışdilar.^[43] Taňrıya şükrlər qıldılar. Qalaniň

كَلِسَاسِ يَعْوِبَسِ يَسْنَهِ مَسْجِدِ يَابْدَلِرْ عَزِيزْ تَكْرِيْهِ اَدَمْ قَدَّمَهِ

⁷kəlisasın yıqub, yerinə məscid yapdılar. Əziz Taňrı adına qütbə

اوْقَنْدَلَهِ قَوشَكَ اَدَقَانِيْنَ قَاشَكَ اَرْوَسِيْنَ يَنْزَكَ كَوْ كِيْكِيْنَ

⁸oqutdilar. Koşın ala qanını, qumaşın arusunu, qızıň göğçəgini,

طَعْوَزَ اَسْمَهِ چَرْغَابَ چَوْمَهِ جَانِدَرْخَانَ بَجِيجَلَهِ چَعْرَدَلَهِ

⁹toquzlama çırğab čuqa Bayındır xana pəncyek çıqarılar.

بَايْقَسْ غَازِيْ لَهِ جَحْشِيْ اَذَمِيلَهِ دَوْنَلَهِ اَوْلَهِ كَلِيدَيْدَهِ

¹⁰Baqisin ǵazılərə bəxş etdilər. Döndülər, evlərinə gəldilər.

دَدَمْ قَرْقَوتْ كَلُوبِيْ بُويْلَدِيْ صَوْيِ صَوْيِلَهِ

¹¹Dədəm Qorqut gəlübən boy boyladı, soy soyladı.

بَوْ اَغْزَرْ نَامَهِ يَكْخَلُكْ اَوْلَسُونْ دِيرِيْ يَوْمَ وِيرِيْنَ خَانَهِ

¹²“Bu Oğuznamə Yegnəgiň olsun!” – dedi. Yum verəyin, xanım!

بَرْلُو قَرْهَ طَقْلَهِ زَوْلَهِ يَعْلَمْسُونْ كَوْكَدَلِيْهِ قَيْتا اَغَاجَلَهِ

¹³Yarlu qara taqlaruň yıqılmasun! Kolgəlicə qaba ağacını

كَسَلْمُونَ • اغْصَلَلَوْبِاكَ يَرِي اوْحِقَ اوْلَسُونَ • اغْ

¹kəsilməsün! Ağ saqallu babaň yeri uçmaq olsun! Ağ

بَرِجَّلَوْا نَاكَ يَرِي بَهْشَتَ اوْلَسُونَ • اخْرَصُوكَيِ ارِي

²birçəklü anaň yeri behișt olsun! Axır-soňı arı

إِعَانَدَهِ اِيمَسُونَ • اغْ النُّوكَرِ بِشَكَرِ دَعَا قَلْدَكَ قَوْلَ

³imandan ayırmasun! Ağ alnuňda beş kəlmə dua qıldın^[44], qəbul

اوْلَسُونَ كَنَا هَكْرَى ارِي كُورَكَلُو مَحَمَّد مَصْفَى اِيرِى

⁴olsun! Günahınızı adı görklü Məhəmməd Mustafa yüzü

صَوْنَيْهِ بِاْغْشَاسُوتْ خَانَمَهِي

⁵suyına bağışlasun, xanım, hey!

VII BOYLA BAĞLI ŞƏRHLƏR

[¹] “Yegnək” adı Ş.Gökyay və S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində “Yegenek” [167, s. 137; 187, s. 139], M.Ergin nəşrində “Yigenek” variantlarında [160, Ic, s. 199] yazılmışdır. Görünür, eposdakı əksər şəxs adlarının iki-heçalı olmasından çıxış edilərək, F.Zeynalov-S.Əlizadə, Ş.Cəmşidov nəşrlərində bu antroponim “Yegnək” [26, s. 377; 79, s. 94], H.Arası nəşrində isə “Yeynək” [78, s. 110] şəklində transkripsiya edilmişdir. Əlavə olaraq bidiririk ki, H.Arası başlıqdakı “Yegnək boyını” birləşməsini “Yeynəyin boyunu” kimi vermişdir [78, s. 109].

[²] “Taş Oğuz” ifadəsi Vatikan nüsxəsinə əsasən bərpa edilib [V-85, 8].

[³] Əlyazmada “diziñ” oxunuşunda yazılmışdır. Naşirlərdən M.Ergin “ñ” səsini ifadə edən ڭ hərfinin artıq yazıldığını düşünərək onu “dizi” kimi vermişdir [160, Ic, s. 199], -i mənsubiyyət şəkliçisinin (-n- bitişdirici samitdir) buraxıldığını güman edərək Ş.Cəmşidov “dizinin”, S.Tezcanla H.Boeschoten isə “diz[in]üñ” variantlarında oxumuşlar [26, s. 377; 187, s. 139]. Sözün mənsubiyyət şəkliçisi ilə işlədilməsi inandırıcı görünə də, “qaba diziñ üzərinə” birləşməsi daxilində yazılışa uyğun deyilməsi də mümkündür.

[⁴] Bu ifadə əlyazmada “iş yarar” oxunuşunda yazılmışdır. Bizə görə, “Qazılıq qoca iş görmüş, iş yarar adam idi” cümləsi “Qazılıq qoca iş görmüş, iş bacaran adam idi” fikrini ifadə edir. Vatikan nüsxəsində “işə yarar” variantındadır [V-85, 12]. Elə buna görə də O.Ş.Gökyay, M.Ergin, H.Arası, Ş.Cəmşidov, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində bu məqamda -ə/-e yönelik hal şəkliçisinin buraxıldığı düşünülərək söz “işə/ise” şəklində verilmişdir [26, s. 377; 78, s. 109; 160, Ic, s. 199; 167, s.137; 187, s. 139]. Yalnız F.Zeynalovla S.Əlizadə ifadəni yazılışına uyğun oxumuşlar [79, s. 95]. Müqayisə edildikdə, “iş yarar” və “işə yarar” frazemlərinin fərqli mənalar ifadə etdiyi üzə çıxır. Belə ki, “iş yarar”, öncə göstərildiyi kimi, “iş bacaran” anlamını bildirirəsə, “işə yarar” ifadəsi “işə yarayan” mənasını daşıyır. Ona görə də bu məqamda məhz “iş yarar” frazeminin daha məntiqi səsləndiyini düşünərək saxladıq.

[⁵] Yaxınmənalı sözlərdən ibarət “yadığı-yarağı” (-yla hissəciyi “ilə” qoşmasının şəkilçiləşmiş deyiliş variantıdır) ifadəsi F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “yataq-yaraq” kimi çevrilmişdir [79, s. 162]. O.Ş.Gökyay lügətlərə istinadən bu ifadəni “yolçuluq üçün gərkli hər nəsnə, hərb ləvazimati” mənasında açıqlayır [167, s. 435]. M.Ergin isə “yadık”(/yadıq) sözünü “su qabı, yolçuluq ləvazimtindən biri” anlamında izah edir [160, IIc, s. 315]. Fikrtimizcə, Türkiyəli naşirlərin yanaşması daha dəqikdir.

[6-7] Təhlilə cəlb edilən nəşrlərdə -ləyin bənzətmə qoşması ilə işlənilmiş “yetdüginləyin” və “gördüginləyin” feil formalarına yanaşmada müxtəliflik özünü göstərir. O.Ş.Gökyay bu sözləri “yetdüğünleyin”, “gördüğünleyin”, M.Ergin və S.Tezcanla H.Boeschoten “yetdüginleyin”, “gördüginleyin” variantlarında oxumuşlarsa [160, Ic, s. 199; 167, s. 137; 187, s. 139], H. Araslı “yetdiyinləyin”, “gördüyünləyin” [78, s. 109] şəklində oxumuşdur. Eyni qrammatik formada olan bu sözlərdən birincisi F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “yetdügiləyin”, ikincisi isə “gördiginləyin” kimi verilmiş və beləliklə, ilk sözdə -“n” samiti buraxılmışdır [79, s. 34]. Ş.Cəmşidov isə birinci sözün -ilən qoşması ilə işlənildiyini düşünərək “yetdügiylən” kimi vermişdir, ikinci sözü -ləyin qoşması ilə birgə “gördügünləyin” şəklində transkripsiya etmişdir [26, s. 378]. Orta əsrlərə aid bir çox yazılı mənbələr göstərir ki, -ləyin bənzətmə qoşması yalnız isim, əvəzlik kimi nitq hissələrinə deyil, həm də -digi⁴ şəkilçili feili sıfətlərə də artırılaraq işlənilmişdir [182, VIIc, s. 177-181]. Göstərilən sözlərdə də -ləyin qoşmasının “yetdüğün” və “gördüğün” feili sıfətləri ilə işlənilməsi bu tarixi dil faktlarına uyğun gəlir.

[8] Digər naşirlərdən fərqli olaraq H.Arası “uz düşmədi” frazemini “uzlaşmadı” kimi oxumuşdur [78, s. 110].

[9] Yazılışına görə bu sözü həm “nidersin” kimi oxuyub “nə edərsən”, həm də “nə dersin” kimi oxuyub “nə deyərsən” mənalarında anlamaq mümkündür. Elə buna görə O.Ş.Gökyay, M.Ergin, H.Arası, F.Zeynalovla S.Əlizadə onu birinci mənada [78, s. 110; 79, s. 192; 162, s. 145; 167, s. 375], Ş.Cəmşidov, S.Tezcanla H.Boeschoten isə ikinci mənada [16, s. 378; 187, s. 140] qavrayaraq, müvafiq variantlarda transkripsiya etmişlər. Eposun Vatikan nüsxəsində bu ifadədən sonra “nə gurlarsın?” ifadəsinin işlənilməsi [V-87, 13] deməyə əsas verir ki, burada məhz “nə dersin?” ifadəsi olmalıdır. Çünkü “gurlamaq” (yəni bağırmaq, ucadan danışmaq) və “demək” feilləri həmin məqamda bir-birini məna baxımından tamamlayan sözlərdir.

[10] Müşahidələrimiz göstərir ki, “nə” sözü yalnız H.Arası nəşrində buraxılmışdır [78, s.110]. Digər nəşrlərdə mətnə daxil edilsə də, ona münasibət heç də birmənalı olmamışdır. Belə ki, F.Zeynalov-S.Əlizadə, Ş.Cəmşidov nəşrlərində “nə” sual əvəzliyi kimi düşünülmüş və buna görə də aid olduğu vasitəsiz cümlənin sonunda sual işarəsi qoyulmuşdur [26, s. 378; 79, s. 94]. Türkiyəli naşirlərin əsərlərində isə “nə” morfemi özündən əvvəlki “qurtarsana” feilindəki -sana şəkilçiləşmiş ədatının tərkib hissəciyi kimi verilmişdir [160, I c, s. 200; 167, s. 138; 187, s. 140]. İşlənilmə məqamına görə onun “niyə”, “nə üçün” sözləri ilə əvəz edilə bilməsi sual əvəzliyi kimi düşünməyə əsas verir. Digər tərəfdən, “nə” sözünün səbəb bildirən sual əvəzliyi kimi işlənilməsi abidənin dilinə tam uyğundur və aşağıdakı cümlələrdə də özünü göstərir:

Aydır: – Bay Börə bəg, nə ağılayub bozlarsın? [D-67, 12-13]

Bazırganlar ayıtdılar: – Nə çoğ olsun? [D-72, 1-2]

[11] Azərbaycan naşirləri “qəbul, hüzur” mənasında işlənilmiş bu ərəb mənşəli sözü incə saitlə, yəni “nəzərinə” kimi [26, s. 378; 78, s. 110; 79, s. 94], Türkiyəli naşirlər isə qalın saitlə, yəni “nazarına” kimi [160, Ic, s.200; 167, s. 138; 187, s. 140] vermişlər.

[12] H.Arası və Ş.Cəmşidov “qodu” (“qo-” sözün kökü, -du zaman şəkilçisidir) feilini “qoydu” kimi [26, s. 378; 78, s. 110] vermişlər ki, bu da tarixi dil faktlarını özündə əks etdirən abidənin dili ilə səsləşmir. Məsələn:

Ərənlər əvrəni Qaraçuq çoban sapanınıñ ayasına taş qodı atdı. [D-41, 8-9]

Çoban şəhid olan qardaşların haqına qodu, kafırlər leşindən bir böyük dəpə yığdı, çaqmaq çeküb od yaqdı. [D-42, 4-6]

Dədəm Qorqut gəldi, oğlana ad qodı. [D-45, 3]

Ağ alnını yerə qodı, namaz qıldı, ağladı. [D-147, 11] və s.

[13] Bu misradakı “yola” sözü “yerinə yetirən, əməl edən” mənasında “üzüyola” mürəkkəb sözünün tərkibində hələ də yaşamaqdadır. Onun qədim türk dilində “yerinə yetirmək, əməl etmək” və “buraxmaq”, “qurtarmaq”, “azad etmək” mənalarında işlənilmiş “yol-” feilindən [75, IIIc, s. 62; 209, s. 271] düzəldiyi (müq. et: kəs – kəsə, qıs – qısa) şübhə doğurmur. Təəssüf ki, bütün nəşrlərdə bu qədim söz “yol” ismi ilə qarışq salınaraq düzgün açıqlanmamışdır [50, s. 139-140].

[14] Burada “yağ” sözü, naşirlərin düşündüyü kimi [79, s. 193; 160, Ic, s. 315; 167, s. 435], müasir mənada deyil, “süfrə” mənasında işlənilmişdir. Ona görə də “Yağ tökülən bol nemətlü!” mirasını “süfrəyə tökülən bol nemətlü” kimi anlamaq lazım gəlir. Bu sözə eyni mənada “Yarındı yağıdan bugünkü öynən yegdir” qədim oğuz məsəlində də rast gəlinir [102, s. 198]. Gətirilən nümunədə “yağ” sözü “süfrəyə qoyulan yemək”, “öynə” sözü isə “günorta yeməyi” anlamındadır. Maraqlıdır ki, nadir leksik vahid kimi çıxış edən bu söz “yaylıq, dəstmal” mənali “yağlık” (yağ-lık) düzəltmə sözünün kökündə özünü göstərməkdədir [228, IIc, 1h, s. 52-53].

[15] Bütün naşirlər yazılışına görə bu sözü “əvvəl/evvel” zaman zərfliyi kimi oxumuşlar. Lakin “Kitab”ın müqəddiməsində Dədə Qorqudla bağlı deyilmiş “Oğuzuñ ol kişi tamam bilicisiydi” [D-2, 3] cümləsində “ol” sözünün eyni şəkildə yazılışından çıxış edərək onu işaretə əvəzliyi kimi verməyi məqsədəyğin bildik. Vaxtilə qeyd etdiyimiz kimi, “ola bilsin ki, əsərin ilkin yazıya köçürüldüyü dövrdə, yəni XI əsrənə ozanın dilində dialekt əlaməti və ya tarixi dil faktı olaraq ilkin uzanmanın təsiri ilə “ol” işaretə əvəzliyi

“ool” [o:l] şəklində tələffüz edildiyi üçün katib “şəddə” işarəsindən istifadə etməli olmuşdur” [50, s. 33]. Sözün mətn daxilində işlənilməsi də götərir ki, “əvvəl” sözü ilə müqayisədə “ol” əvəzliyi kontekstə daha uyğundur. Diqqət yetirdikdə “əvvəl” sözünün işlənilməsindən belə anlaşılır ki, Qıyan Səlcük oğlu Dəli Dondar vaxtilə Dəmir qapı Dərvənddə bəy olmuş və sanki hazırda bu titulu daşıdır. Ancaq “ol” əvəzliyinin Dəmir qapı Dərvəndi işarələməsi ilə Dəli Dondarın bu şəhəri hücumla alması haqqında eposun digər boyalarında verilmiş aşağıdakı məlumatları təsdiqləməklə yanaşı, burada bəy titulunu qazanmasını bildirir:

Dəmür qapu Dərvəndəki dəmir qapuyı dəpüb alan, altmış tutam ala göndəriniñ ucında ər böğürdən Qıyan Səlcük oğlu Dəlü Dondar çapar yetdi, “Çal qılıcınıñ, ağam Qazan, yetdim!” – dedi. [D-60, 1-5].

Dəmür qapu Dərvəndəki dəmür qapuyı qapub alan, altmış tutam ala göndəriniñ ucında ər böğürdən, Qazan kibi pəhləvanı bir savaşda üç kərrə atdan yıqan Qıyan Səlcük oğlu Dəlü Tondar çapar yetdi: “Çal qılıcınıñ, ağam Qazan, yetdim!” – dedi. [D-150, 3-8].

[16] “Kitab”da sağır nunla yazılıb “süñü” şəklində oxunması tələb olunan bu sözü H.Arası, F.Zeynalovla S.Əlizadə “sügü” [78, s. 110; 79, s. 95], Ş.Cəmşidov isə “sükü” şəklində [26, s. 379] oxumuşlar.

[17] Yazılışından çıxış edərək “Tondar” şəxs adını “Tondaz” kimi oxumaq mümkündür. Lakin “Qıyan Səlcük oğlu” ifadəsinə görə “Dəli Dondar” və “Dəli Tondar (//Dəli Tondaz)” oxunuşunda yazılmış şəxs adlarının eyni oğuz bəyi olduğu şübhəsizdir. Fərqli variantlarda yazılması, görünür, həmin adın həm söyləyici ozanın nitqində [d] və [t] səsləri ilə deyilməsi, həm də əlyazma katibinin “re” hərfini çox zaman nöqtəli “ze” hərfi kimi yazması ilə bağlıdır.

[18] Mübahisəli oxunuşa uğramış məqamlardan biri də bu hidronimin “r” və ya “vav” hərfi ilə bitməsi ilə bağlıdır. Vatikan nüsxəsinə əsasən onun “Ayğır gözlü” oxunuşunda yazılığını söyləmək mümkündür [V-87, 10]. Bundan əlavə, “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”nda getmiş “eldən çıqub Ayğır gözlü suyından at yüzdürən” birləşməsinə [D-62, 8] istinad edərək həm bu adın düzgün oxunuşunu, həm də buraxılmış sözləri bərpa etmək olur. Məhz bu fakt nəzərə alındığı üçün bəzi nəşrlərdə müvafiq əlavələr edilmişsə də, “Ayğır gözlü” adı “Ayğır Gözlər” variantında verilmişdir [160, Ic, s. 201; 167, s. 139; 187, s. 140]. H.Arası nəşrində “Ayğır Gözlər <suyundan at> yüzdürən” birləşməsi “Ayğır gözlü (suda at) üzdürən” [78, s. 110], F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində, sadəcə, “Ayğır Gözlər yüzdürən” [79,

s. 95], Ş.Cəmşidov nəşrində isə “Ayğır Gözülü [gölündə] at yüzdürən” [26, s. 379] variantlarında verilmişdir.

[¹⁹] Eposun bir çox boylarında iştirak edən bu oğuz igidinin adı fərqli variantlarda transkripsiya edilə bilən antroponimlərdəndir. Belə ki, “Eylik qoca” ata adının “İlək qoca” şəklində oxunuşu da mümkündür. Abidənin ən dəyərli tədqiqatçılarından sayılan V.V.Bartold bu şəxs adını “İlik Qoca” şəklində oxuduğu da maraqlı faktlardandır [214, s. 79]. “Dölək Əvrən” oğul adı isə II boyda “Alp Ərən” variantında getmişdir [D-62, 13]. Təhlilə cəlb edilən nəşrlərdə isə aşağıdakı kimidir:

O.Ş.Gökyayda: “Eylik Koca Oğlu Dönebilmez Dölek Evren [167, s. 139]. Kursivlə verilən söz Vatikan nüsxəsinə əsasən artırılmışdır.

M.Ergində: “Eylik Koca oğlu Dülek Evren” [160, I c, s. 201]. Fikrimizcə, “Dülek” təyinedici sözü ilə müqayisədə “Dölək/Dölek” variantı daha uğurlu seçimdir. Məsələ burasındadır ki, “dülək” sözü “ağzı qırıq saxsı qab, səhəng” deməkdirə, “dölək (/tölək)” sözü “vüqarlı, könlü sakit adam” mənasındadır [75, Ic, s. 388, 389].

H.Araslıda: “Elin Qolca oğlu (Dönə bilməz) Dölək Uran” [78, s. 110]. Naşir “Qolca” sözü ilə bağlı “Qoca olmalıdır” qeydini əlavə edir.

F.Zeynalov-S.Əlizadədə: “İlək qoca oğlu Dülək Uran” [79, s. 95]. Fikrimizcə, “Uran” adı ilə müqayisədə “Əvrən” adı daha inandırıcıdır. Bu söz İbn Mühənnə lüğətində “göy, səma, kainat” mənasında açıqlansa da [74, s. 93], “Kitab”ın dilində “böyük ilan, əgdaha” mənasında işlənilmişdir. Məsələn:

Ərənlər əvrəni Qaraçuq çoban sapanının ayasına taş qodı atdı. [D-41, 8-9].

Adəmilər əvrəni Dəli Domrul əlinə əlinə çaldı, qas-qas güldi. [D-159, 6-7] və s.

Ş.Cəmşidovda: “Əylik qoca oğlu Dülək üran” [26, s. 379]. Naşir əlyazmaya verdiyi düzəlişdə “Dülək üran” ifadəsini “Düləkuran” şəklində bitişik yazar [26, s. 217]. Sözsüz, hər iki variant yanlışdır.

S.Tezcan-H.Boeschotendə: “Eylik Koca oğlu [Dönebilmez] Dölek Evren” [187, s. 140].

Bu adın Əvrən olmasını göstərən ən mühüm fakt bir neçə sətir sonra işlədilmiş “Əjdəhalar ağızından adam alan Dəlü Əvrən <səniylə> bilə varsun!” [D-206, 2] cümləsidir. Eposda əksini tapmış advermə prosesi “Əvrən” adının bu oğuz igidinə məhz əjdaha öldürməsinə görə qoyulduğunu söyləməyə imkan yaradır.

Bizə görə, oğul adı ilə müqayisədə ata adının oxunuşu daha mübahisəlidir. Bu ondan irəli gəlir ki, etimoloji baxımından “Eylik” sözünə şərh vermək çətindir. Amma “İlək” adını bir neçə variantda: birincisi, “il-” feilinə (“bağlamaq” mənasında) -ək ad düzəldən şəkilçisinin əlavəsi kimi, ikin-

cisi, “ilə-” feilinə (“aparmaq, çatdırmaq” mənasında işlənilmiş “ilət-” sözünün köküdür) -k şəkilçisinin artrılması kimi izah etmək olur. Bəzi mənbələrdə “İləkү” şəxs adının işlənilməsi bù mülahizəni gücləndirir [209, s. 207]. Lakin buna baxmayaraq, görkəmli qorqudqışınaların fikrini nəzərə alıb “Eylik qoca” variantını saxlamalı olduq.

[20] Bu oğuz igidinin adı O.Ş.Gökyay, H.Arası, Ş.Cəmşidov, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində “Soğan Sarı” [26, s. 379; 78, s. 111; 167, s. 139; 187, s. 141], M.Ergin nəşrində “Soğan Saru” [160, Ic, s. 201] fonetik variantlarında, F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə bir qədər fərqli “Savqan Sarı” [79, s. 95] variantında oxunmuşdur. S.Əlizadə bu oxunuşa belə izah verir ki, Vatikan nüsxəsində birinci sözdəki “zəmmə” işarəsi “sad” hərfinin üzərinə qoyulduğundan onu “Sovğan”, Drezden nüsxəsinə görə isə “Savqan” kimi qəbul etmək doğru olar [79, s. 246]. Sözün “qaf” hərfi ilə deyil, “ğeyn” hərfi ilə yazılıdığını qeyd etməklə bu oxunuşla tam razıyıq. “Savğan Sarı” oxunuş şəklini təsdiqləyən digər bir fakt oğuz igidlərinin adlandırılmasına əsaslanan etimoloji açımdır. Mətn dən göründüyü kimi, Savğan Sarı “Yeriň bir ucundan bir ucuna yetəm!” deyən” təyinedici birləşmə ilə təqdim olunur. Buradan aydın olur ki, o, bir yerdə durmayan, daim yürüsdə olan bir igiddir. Görünür, ele buna görə də ona “Savğan Sarı” adı verilmişdir. “Savğan” sözü “yerini dəyişmək” mənası bildirən qədim “sav-” feilindən [33, s. 38] -ğan ad düzəldən şəkilçisi ilə düzəlməklə göstərilən təyinedici fikrin təsadüfi deyilmədiyini üzə çıxarıır.

Bu məqamda sözün açımı ilə bağlı bir fikrə də münasibət bildirmək istərdik. Tanınmış dilçi alım Ə.Tanrıverdiyə görə, “Savqan” adı “söz”, “nitq”, “xəbər” bildirən qədim “sav” ismindən və -ğan feili sıfət şəkilçisinən dən düzəlməklə “savçı”, “xəbərçi”, “söz çatdırıcı” mənasındadır [120, s.128]. Dildaxili qanuna uyğunluq göstərir ki, -ğan şəkliçisi ad bildirən sözlər deyil, yalnız feillərə artırılmaqla (müqayisə et: yargan (yar-ğan), burulğan (burul-ğan) və s.) söz yaradıcılığında iştirak edə bilir. Onun “sav” isminə artırılması ilə bağlı yürüdülən mülahizə tarixi dil faktları ilə özünü doğrultmur.

“Sarı” antoponimi isə dilimiz üçün səciyyəvi adlardan olub hazırda da işlədirilir.

[21] Bu nitq feilinin əlyazmada “sin” hərfi ilə yazılması onun “söylədi” fonetik varintında oxunuşuna əsas yaratса da, iki baxımdan “soyladı” şəklini seçim etdik: birincisi, “Kitab”da nəzmlə deyilmiş bütün mətn parçaları, yəni soylamalar “soylar”, “soyladı”, “soylamış” feil formları ilə təqdim edilmişdir; ikincisi, Vatikan nüsxəsində həmin məqamda “soylar” oxunuşundadır [V-88, 5]. Görünür, bu mühüm faktlar nəzərə alındığı üçün O.Ş.Gökyay və M.Ergin nəşrlərində də “soyladı” kimi göstərilmişdir [160, Ic, s. 201; 167, s. 139]. La-

kin H.Arası, Ş.Cəmşidov nəşrlərində “soyladı, görəlim, nə soyladı” deyimi “söylədi, görəlim, nə söylədi” kimi [26, s. 379; 78, s. 111], F.Zeynalov-S.Əlizadə və S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində isə ilk söz “soyladı”, sonrakı söz “söylədi” kimi verilmişdir [79, s. 95; 187, s. 141]. Bundan əlavə, digər nəşrlərdən fərqli olaraq M.Ergin, H.Arası və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində Yegnəyin soyladığı soylama mətni nəşr şəklində təqdim olunmuşdur.

[22] Nəşrlərdə “ışıklı” [160, Ic, s. 201; 167, s. 139; 187, s. 141], “ışıqlı” [79, s. 95], “ışıqlı” [78, s. 111] şəklində transkripsiya edilən “dəmir başlıqlı, dəbilqəli” anlamını verən bu söz yalnız Ş.Cəmşidov tərəfindən yazılışına uyğun olaraq “aşıqlı” şəklində oxunmuşdur. Şübhə yoxdur ki, “aşıq” (yaxud aşuq//aşuk) sözü tarixən “y” samitinin söz önündə düşməsi yolu ilə “dəmir başlıq, dəbilqə” mənasında işlənilmiş “yaşuk” sözünü fönetik variantıdır və bu fakt M.Kaşgari tərəfindən xüsusi olaraq qeyd edilmişdir [75, Ic, s. 136]. Əlyazmanın bəzi məqamlarında “aşıq” variantında yazılması göstərir ki, bu söz eposun yazıya alındığı dövrdə ikili variantda deyilmişdir. Söz Əbu Həyyan lüğətində “yışiq”, İbn Mühənnə lüğətində isə həm “yaşiq”, həm də “yışiq” variantlarında göstərilmişdir [33, s. 54; 74, s. 152, 154]. Ona göə də sözün “gizləmək, örtmək” mənali “yaş-” feilindən [75, IIIc, s. 60; 209, s. 246] düzəldiyini əminliklə söyləmək olur.

[23] “Ala yatan” ifadəsi “qarşu yatan” ifadəsinin sinonimik qarşılığıdır. “Kitab”ın dilində “Qarşu yatan Qara tağ”, “Arqurı yatan Ala tağ” birləşmələrində tez-tez istifadə olunmuş və bununla da eyni səslərin cümlə daxilində təkrarlanması yolu ilə fönetik səciyyə daşıyan poetizm yaradılmışdır. Bu birləşmə M.Ergin, F.Zeynalov-S.Əlizadə, Ş.Cəmşidov nəşrlərində “Ala yatan” kimi saxlanılsa da [26, s. 379; 79, s. 95; 160, Ic, 201], O.Ş.Gökyay, H.Arası nəşrlərində “İlərü/iləri yatan” şəklində [78, s. 111; 167, s. 139] verilmişdir. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində isə səhv yazıldığı düşünülərək “ala” sözü “arkuri” sözü ilə əvəzlənmişdir [187, s. 141; 188, s. 281-282].

[24] Əlyazmada “Qara dəñizə girdim” oxunuşunda aydın yazılsa da, F.Zeynalovla S.Əlizadə tərəfindən “Qara dəñiz gördüm” kimi verilmişdir [79, s. 95]

[25] O.Ş.Gökyay, M.Ergin, həmçinin S.Tezcanla H.Boeschoten bu söz birləşməsini “alnı başı balkır” kimi oxumuş və asılı tərəfdəki sözləri müasir anlamda, yəni “alın, ön” və “baş” kimi (-i mənsubiyyət şəkliçisidir) açıqlamışlar [160, Ic, s. 202, IIc, s. 12, 39; 167, s. 139, 208, 228; 187, s. 141]. H.Arası bu ifadəni “altı başı balqar” [78, s. 117], F.Zeynalovla S.Əlizadə “altı-başı balqar” [79, s. 95], Ş.Cəmşidov isə “alnı-başı balqər” [26, s. 379] şəkillərində transkripsiya etmişlər. S.Əlizadənin yazdığı şərhdən aydın olur

ki, onlar “balqar” sözünü etnonim kimi düşünmüş və buna görə də birləşməni “altı-başı balqara bənzəyən” kimi çevirmişlər [79, s. 193, 246].

V.Zahidoglu “altı başı balkır” variantını seçim edərək “alt” sözünü “alın” sözünün sinonim qarşılığı kimi, “balkır” sözünü isə “yaralı” anlamında açıqlamış və bununla da ifadənin “alnı başı yaralı” mənasını daşıdığını göstərmişdir [191, s.164-167].

Bizə görə, “alnı” sözünün “altı” variantında oxunuşu “nun” və “te” hərfərinin bir nöqtə fərqi ilə yazılmamasından irəli gəlir. “Balqır” sözü isə “parlaq, parlayan” mənasında işlənmişdir. Bu qədim söz O.Ş.Gökyay və M.Erginin qeyd etdikləri kimi, “parlamaq, işıldamaq” mənası daşıyan “balkı-(//balqı-)” kökündən -r şəkilçisi ilə düzəlmüşdür [160, IIc, s. 37; 167, s. 226]. Dilimizdəki “qaynar”, “oxşar”, “bənzər” sözləri də eyni üsulla yaranmışdır. Həmin sözə həm “balqı-(//balğı-)” feilinin -r zaman şəkiliçisi qəbul etmiş forması, həm də eyni şəkiliçisi ilə düzəlmüş sıfət kimi XIII əsr şairi Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında da rast gəlinir:

Yusif nəbi yenə gəldi şadu xəndan,
Nuri dəği artuq oldı həzar çəndan,
Nuri balğır əknindəki hillə tondan,
Yerdən balğır nurdan tirək olur imdi. [90, s. 65]

Əqli tamam, elmi kamal, özi arlu,
Yüzü görkli, xülqi yaxşı, həzar dürlü,
Dini islam, işi taət, yüzü nurlu,
Niqab soysa, nuri gögə balqır imdi. [90, s. 115]

Ona görə də cümləni “O tərəfdəki uca dağın bir yanında alnı-başı parlaq bir ər gördüm” kimi anlamaq daha düzgündür.

[26] Əlyazmadakı “qatdım” oxunuşunda yazılmasına baxmayaraq, bu söz bütün naşirlər tərəfindən “qapdım (//kapdım)” şəklində verilmişdir. Sözsüz, bu düzəliş “p” hərfinin nöqtələrinin yanlış qoyulması faktı ilə bağlıdır.

[27] Qorqudşunaslıqda fərqli variantlarda təqdim edilən cümlələrdən biri də bu soylama misralarıdır. Əksər naşirlər Drezden nüsxəsində “sanctum” oxunuşunda yazılmış sözü Vatikan nüsxəsinə istinadən “sancasum/sançasım” feili sıfəti ilə əvəz etmişlər [78, s. 111; 160, Ic, s. 202; 167, s. 140; 187, s. 141]. Fikrimizcə, Drezden nüsxə katibi “sancdığım” (sanc-dığı-m) feili sıfətini söyləyici ozanın nitqində “sancti:m” variantında deyilməsindən çıxış edərək yazmışdır. Bu qrammatik forma Vatikan nüsxəsində artıq -ası feili sıfət şəkiliçisi ilə ifadə olunmuşdur ki, mahiyyətcə eyni sintaktik vəzifəyə xidmət edir.

F.Zeynalovla S.Əlizadə “sanctum” şəklini saxlamışlarsa da, Ş.Cəmşidov, ümumiyyətlə, cümlənin “ol əri sancasum saat dəñədim, Göz ucıyla” parçasını buraxaraq, onu “Qarşıdan ol ərə baqdım” şəklində yarımcıq vermişdir [26, s. 380; 79, s. 95].

Bu cümlədə əsas mübahisəli məqam “dəñədim” feili ilə bağlıdır. O.Ş.Gökyay, M.Ergin bu sözü “sinamaq, təcrübə etmək” anlamında açıqlamışlar [160, IIc, s. 81; 167, s. 267]. S.Tezcan “deñedüm” variantında oxuduqları bu sözü “diqqətlə baxmaq” mənasında izah edir [187, s. 141; 188, s. 284]. S.Əlizadə isə “dikdim” kimi oxuduqları sözə şərh yazaraq bildirir ki, Dresden nüsxəsinə əsasən, bu sözü “dəgdim” (dəydim) kimi də oxumaq olduğu halda, Vatikan nüsxəsində anlaşılmaz “dəñədəm/dəñədim” oxunuşundadır. Tədqiqatçıya görə, “burada “göz dikmək” idiomundan sərbəst şəkildə istifadə olunub” [79, s. 246].

Yegnəyin yuxuda gördüyü döyüş səhnəsinin təsvirindən aydın olur ki, o, rəqibini süngü ilə sancaq istədiyi zaman bir anlıq diqqət kəsilib üzünə baxır. Süngü ilə döyüşdə isə mütləq hər iki şəxs bir-birinə müəyyən qədər yaxınlaşır. Qədim mənbələrdə “təñə-” feilini “yaxınlaşmaq, tən durmaq” mənasında işlənilən göstərilir [209, s. 551]. Bu feilin “bərabər” mənali “təñ” sözündən -ə leksik şəkilçisi ilə düzəldiyini söyləmək olar (müqayisə et: yaş – yaşamaq, dil – diləmək, qan – qanamaq və s.). Görünür, tarixən işlək olduğu üçün M.Kaşgari lüğətində “tənləşmək, bərabərləşmək” mənali “tənqəşmək” və “tən eləmək” mənali “tənqərmək” feilləri qeydə alınıb [75, IIIc, s. 341, 345]. Diqqəti çəkən faktdır ki, göstərilən fellərin mənşəyində duran “təñ” sözü “Kitab”ın mətnində də işlənilmişdir:

Uralım anı, aña varmasun, təñinə-tuşuna varsun, – dedilər. [D-101, 12-13]

Qədim “təñə(mək)” feilinin “ə” (dəl) hərfi yazılmamasına gəlincə, bu, sözün t-d səskeçidinə uğraması ilə əlaqədardır. Bu fonetik hadisə tarixən “t” ilə yazılıb abidənin dilində “d” səsi ilə deyilən bəzi sözlərdə də öz əksini tapmışdır, məsələn: təpmək - dəpmək, təpə - dəpə, təprətmək - dəprətmək, tökmək - dökmək və s. Ən mühüm nümunə isə “Təpəgöz” adının “Dəpəgöz” oxunuş variantında yazılmışdır.

Beləliklə, verilən şərhə əsasən, həmin cümləni “O kişini qarşısından sənədğim vaxt yaxınlaşdım, gözəcə o kişiye baxdım” kimi anlamaq təsvir olunan hadisənin məntiqinə daha uyğun gəlir.

[28-29] Qorqudqunaslıqda Əmənin dilindən söylənilmiş soylama parçasının birinci misrasındaki “urğun” sözünün oxunuşu və mənalandırılması ilə bağlı bir-birinə zidd fikirlər, yozumlar irəli sürülmüşdür. O.Ş.Gökyay soylamanı əslinə uyğun oxusa da, “urğun” sözünün “vurğun, talan, akın; ilgar, akıncı (?); isabet almış, vurulmuş, yaralanmış” anlamlarından birini ifadə edə biləcəyini güman etmişdir [167, s. 140, 427]. M.Ergin soylamanı oxşar trans-

kripsiada vermiş və “vurğun, av, sürekli, sürekli avı, yağma; yağmaçı, vurgucu, fedai, serdengeçti (?)” kimi rəngarəng çalarlarda izah etmişdir [160, Ic, s. 202, IIc, s. 303]. V.V.Bartold isə bu arxaizmi, görünür, “aqınçı” variantında oxuyub, “сқакүн” kimi tərcümə etmişdir [214, s. 80]. H.Arası “urğun” kimi oxuduğu bu sözü mənaca açıqlamamışdır [78, s. 111]. F.Zeynalov-S.Əlizadə birgə nəşrində isə “yedi urğunum” birləşməsi növbəti misranın əvvəlinə köçürülməklə aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

Yettügimdə yel yetməzdi
Yedi urğunım Yeni Bayırıň qurdına bənzərdi
yigitlərim [79, s. 95]

Misraların:

“Yetdiyim yerə yel yetməzdi,
Yeddi dəstə igitlərim

“Yeni Bayırın qurduna bənzərdi” [79, s. 190] şəklində müasir-ləşdirilməsindən göründüyü kimi, dilçi alımlərimiz “urğun” sözünü kontekstdən çıxış edərək “dəstə” kimi izah etmişlər. Soylama parçasını bu şəkildə təqdimatı nə poetik, nə də linqistik baxımdan özünü doğruldur. Əvvəla, “yedi urğunum” birləşməsinin sürüsdürülərək ikinci misranın önünə gətirilməsi soylamadakı ölçünü, bölgünü və ritmi pozmuş olur. İkincisi, qrammatik cəhətdən bu birləşməni “yigitlərim” sözünün təyini kimi götürüb əlaqələndirmək heç cürə mümkün deyil və ilk oxunuşdan qondarma təsiri bağışlayır. Bu variant S.Əlizadənin ayrıca hazırladığı nəşrdə saxlanılsa da, tərtib olunmuş sözlükdə “urğun” arxaizmi artıq “yağmaçı, çapqınçı” kimi açıqlanmışdır [80, s. 134, 225].

Ş.Cəmşidov nəşrində soylamadakı misralar:

“Yetdigimdə yel yetməzi
Yeddi urğunum.

“Yeni bayırın qurdına bənzərdi yigidlərim” şəklində [26, s. 380] verilmiş və heç bir əlavə şərhə lüzum görülənməmişdir (Burada “yetməzdi” sözünün “yetməzi” yazılışında verilməsini çap xətası kimi anlayırıq).

Bu soylama parçasına ən sərbəst yanaşma S.Tezcan-H.Boeschoten birgə nəşrində eks olunmuşdur:

Yeldügümde yel yetmezdi yedi arğunum,
Yeňi Bayırıň kurdına benzeridi yigitlerim [187, s. 142].

S.Tezcan bu oxunuşa geniş şərh yazmış, “yettügimdə” sözünü özündən sonra gələn “yel” sözünün omonim variantı saydığı “yel-” feilinin (“acele gitmek, koşmak”) “yeldügümde” feli bağlama formasının yanlış yazılışı kimi qəbul etmişdir. Lakin bu yozumuna tam əmin olmadığı üçün həm də “tebdügümde” feilinin yanlış yazılışı kimi də düşüncülə bilməsini irəli sürmüştür [188, s. 284-285]. “Urğun” arxaizmini isə “Yaban ayğırıyla evcil kısrankətan olan at” mənasında “Divanü lüğət-it-türk”də verilmiş “arkun” sözünün səhv yazılış forması zənn etmişdir [188, s. 286].

Doğrusu, hər yazılışa şübhəli yanaşib mənəsi müasir baxımdan anlaşılmayan sözləri beləcə əvəz etsək, ilkin mətnindən əsər-əlamət qalmaz. Odur ki bu möhtəşəm abidənin tarixdə yaşamasına yeni nəfəs verən katib qələminin ecaskar qüdrətinə inanmaq və daha geniş araşdırma aparmaq lazımdır.

Bizcə, ilk sözün oxunuşunda və mənalandırılmasında elə bir problem yoxdur. Abidənin Vatikan nüsxəsinə düşməyib cəmi bir dəfə işlənmiş “urğun” sözü isə ilkin arxaikləşməyə uğramış leksik vahidlərdəndir. Onun ifadə etdiyi mənəni dəqiq anlamaq üçün soylamanın deyilmə məqamına qədərki hadisələri qısaca xatırlayaq.

Ərdəmlik yaşına yenicə çatmış Yegnək üzünü görmədiyi atası Qazılıq qocanı on altı illik dustaqlıqdan xilas etmək üçün xanlar xanı Bayındırın ona qoşduğu iyirmi dörd sancaq bəyi ilə yağı üzərinə hücuma hazırlaşır. Həmin gecə Yegnək qəribə bir yuxu görür. Yuxuda dayısı Əmənlə görüşür və bu zaman Yegnəyin hansı məqsədlə yürüşə getdiyini öyrənən Əmən onu bu yoldan qaytarmaq üçün üzərində dayandığımız soylamanı söyləyir. Soylamanın məzmunundan məlum olur ki, Qazılıq qocanı əsirlikdən xilas etmək üçün Əmən yeddi dəfə hücuma keçmiş və heç vaxt düşmən qalasını ala bilməmişdir.

Təhlil göstərir ki, işlənmə baxımından “urğun” sözünü “aqinci” kimi də anlamaq mümkündür. Lakin sözün etimoloji açımı və bəzi türk dialektlərində izini saxlamış məna çalarları onun fərqli mənada işləndiyini söyləməyə əsas verir. Etimoloji araşdırma qədim türk yazılı abidələrinin dilində “erkək, kişi cinsindən olan övlad” anlamında işlənmiş “uri”, “qəbilə, boy, nəsil, soy” mənasında “urug”; “oğlan doğmaq, oğlu olmaq” mənasında “urilan”, “nəslini kəsmək, məhv etmək” mənasında “uruğsırat” sözlərinin [104, s. 381] arxaik ur- feilindən törəndiyini göstərir. “Türk dillərinin etimoloji sözlüyü”ndə bu ətrafda geniş danışılmış və sübut edilmişdir ki, ur- arxetip kökü ilkin mənada “doğmaq, nəsil vermək” anlamını daşımışdır [231, s. 605]. Bu feil kökündən düzəlmüş “oğul, övlad” mənali “uri” (-i ad düzəldən şəkilçidir) sözü M.Kaşgari lüğətində [75, Ic, s. 152], eləcə də “nəsil, soy, övlad” anlamlı “uru” və “uruk” (-uk da eyni funksiyani yerinə yetirir) sözlərinə müasir türk dillərində [228, Ic, 2h, s. 1658, 1659] rast gəlinir. “Qadın, dişi” mənasında işlənən “urğacı”, “urğası” sözləri də [228, Ic., 2h, s. 1666] bu arxaik feil kökü ilə bağlı olmalıdır. Həm M.Kaşgari lüğətində, həm də müasir Azərbaycan dialektlərində “nəsil” mənasında işlənən “uruğ-turuğ” mürəkkəb sözünün [10, s. 397; 228, Ic, s. 133] tərkibindəki “urug” sözü də eyni mənşədən rişət tapmışdır. Görünür, M.Kaşgari sözlüyündə çoxmənalılıq qazanaraq “dənə, toxum” mənasında işlənən “urug” və “toxumluq” mənasını ifadə edən “uruğluk” sözləri də [75, Ic, s. 133, 205] həmin “ur-” kökündən düzəlmüşdir. Belə bir yanaşma haqqında danışılan misradakı “urğun” arxaizminin də həmin kökdən -ğun ad düzəldən şəkilçisi vasitəsilə yarandığını və “qohum, ailə üzvü” anlamını ifadə etdiyini düşünməyə əsas var. Maraqlıdır ki, bu sözə eyni fonetik variantda qazax dilinin dialektlərində “toxum, ailə” anlamında indi də rast

gəlmək olur [231, s. 605]. Deməli, Əmən öz bacısı oğluna müraciət edərək Qazılıq qocanı xilas etmək üçün yeddi qohumu ilə hücum etdiyini bildirmək istəmişdir.

S.Tezcan yozumuna gəlincə, burada onun düşündüyündən fərqli olaraq, yel kimi yetmək heç də ata deyil, məhz igidlərə məxsus əlamətdir ki, bir neçə səhifə öncə eynilə işlənilmişdir: “Qazılıq qoca anı gördüginləyin yel kibi yetdi, yeləm kibi yapışdı” [D-203, 4-5]. Həmçinin Yegnəyin atasını əsir götürmüş Arşun oğlu Dirək təkür üzərinə hücumu belə təsvir olunur: “Həman dəm at saldı. Yel kimi yetdi, yeləm kibi yapışdı” [D-210, 11].

Bu soylamada maraq doğuran məqamlardan biri də “Yeňi bayırın qurdi” ifadəsidir. V.V.Bartold, F.Zeynalov-S.Əlizadə, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində “çöl, bayır” anlamında işlənən ikinci söz böyük hərflə yazılmışdır [79, s. 95; 187, s. 142; 214, s. 80]. Bizcə, “Yeňi bayır” ifadəsinin ikinci hissəsi ümumi isim kimi götürülərək kiçik hərflə yazılmalıdır. Eyni zamanda, Əmənin igidlərini Yeňi bayırın qurduna bənzətməsi qədim bir miflə bağlı olmalıdır. Uyğur “Oğuznamə”sində Oğuzun qoşununa yol göstərən bir “erkek bürü”dən – qurddan danışılır [103, s. 18-19]. Əmən öz igidlərini Yeňi bayırın qurduna bənzətməklə bu əski mifi xatırlatmış olur.

[30-31] Bizim “yülegündən” (“yöləgündən” fonetik şəkli də mümkündür) oxunuşunda verdiyimiz sözü O.Ş.Gökyay və M.Ergin “yelegünden”, H.Arashlı “yeləyindən”, F.Zeynalovla S.Əlizadə “yeləgüməndən”, Ş.Cəmşidov “yeləgindən” kimi vermişlər. S.Tezcanla H.Boeschoten isə həmin sözü “belegümde” kimi oxumaqla, ümumiyyətlə, cümlədəki birləşmələrin yerinin dəyişik yazılıdığını düşünərək, onu “Som altunlu belüğümde kayın tali menüm ohum” kimi vermişlər. Fikrimizcə, Əmən bu misrada oxunun dəstəyinin qayın ağacının budağından, ucluğunun isə xalis qızıldan düzəldildiyini bildirir. Qədim türkçədə “dəstək olmaq, dayaq durmaq” mənali “yülə- (//yölə-)” feil kökündən yaranmış “dəstək, dayaq” anlamlı “yülək (//yölək)” və “yüləgi(//yöləgү)” sözlərinin işləniləyi göstərilir [75, IIc, s, 38, 81; 209, s. 275]. Əlyazmanı diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bu sözün, bəzilərinin düşündüyü kimi, “mim” hərfi ilə yazıldığını söyləməyə elə bir ciddi əsas görmürük. Sadəcə, “nun” hərfi bir qədər fərqli konfiqurasiyada əks olunmuşdur. Sözün məhz I şəxs mənsubiyyət şəkliçisi ilə deyil, II şəxs mənsubiyyət şəkliçisi ilə işlənilməsi Vatikan nüsxəsindəki “yeləgindən” [V-89, 2] oxunuş variantında da öz əksini tapmışdır. Soylamadakı sözün “yüləgү” və ya onun fonetik variansi sayıla bilən “yülək” sözünün olduğuna əminlik yaradan faktlardan biri də onun -dən çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənilməsidir. Bu isə Əmənin öz oxunun dayaq hissəsinin, yəni gövdəsisinin qayın budağından düzəldilməsi haqqında məlumat verdiyini üzə çıxardır.

Digər tərəfdən, Türkiyəli naşirlərin “altunlu” sıfətinə aid sözü “som” kimi oxuduqları halda [160, Ic, s. 202; 167, s. 140; 187, s. 142], Azərbaycan

naşirları “sum” variantında təqdim etmişlər [26, s. 380; 78, s. 111; 79, s. 95]. Bəzi türk dillərində “som qızıl”, “som gümüş”, “som dəmir” ifadələrinin işlənildiyini və bu birləşmələrdə “som” sözünün “xam, işlənilməmiş” mənasını daşıdığını nəzərə alıqdə [228, IV c, 1h, s. 562] Türkiyəli naşirlərin daha düzgün seçim etdikləri aydın olur.

O.Ş.Gökyay, eləcə də F.Zeynalovla S.Əlizadə “büki” şəklində oxuduğumuz sözü “kədər, qəm, təhlükə, iztirab, sıxıntı” mənaları verən “buñi” (-i mənsubiyət şəkilçisidir) söz forması kimi vermişlər [79, s. 95; 167, s. 140]. M.Ergin “yüki”, S.Tezcanla H.Boeschoten “püki” kimi oxumuşlar [160, Ic, s. 202; 187, s. 142]. Ən təəccüblüsü budur ki, S.Tezcan bu sözü ermənicə “boran, qar firtınası” mənası verən “buk” və onun Türkiyənin bəzi bölgələrində “puk, pük” şəkli alan forması ilə bağlamağa çalışmışdır [188, s. 287]. Təbii ki, eposun formalasdığı və sonradan yazıya alındığı dövrlərdə hadisələrin baş verdiyi məkanda ermənilərin yaşamadığını və hətta buna bir işaret olmadığını nəzərə alıqdə bu mülahizənin tamamilə əsassız olduğunu söyləmək lazımlıdır. Belə bir faktı da unutmaq olmaz ki, “boran, qar firtınası” mənasını ifadə etmək üçün “Bamsı Beyrək boyu”nda “Mən bu yerdən gedəli dalu olmış” [D-114, 12] misrasında “dalu” sözündən istifadə edilmişdir [bax: 196, s. 43-44]. Odur ki bu cümlədə göstərilən alınma sözün işlədilməsi fikri özünü doğrultmur.

H.Arası və Ş.Cəmşidov da bu sözü “büki” [26, s. 380; 78, s. 111] kimi oxusalar da, hansı mənəni ifadə etdiyini göstərməmişlər. Bizim “büki” variantı üzərində dayanmağımız sözün işlənildiyi kontekst və tarixi dil faktları ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, naşirlər bu sözün açımını “Yel əsdi, yağmur yağdı” fikrinin davamı olaraq təbiət hadisəsi kimi açıqlamışlar. Əslində isə soylamanın öncəki misralarında Əmənin yeddi kiş ilə qurulan yayından, gövdəsi qayın ağacının budağından və ucluğu isə xalis qızilla işlənilmiş oxundan bəhs edildiyini görürük. Bu kontekstdə yanaşıqdə “bük” sözünün (-i şəkilçidir) məhz oxun qızıl ucluğuna işaret olaraq işlənildiyini düşünürük. M.Kaşgari yazıya köçürdüyü aşağıdakı şeir bəndində tarixən gül qönçəsinə və ya tumurcuq halında olan çiçəyə “bük” deyildiyini göstərir:

Tümən çəçək tizildi,
Bükündən ol yazıldı,
Öküş yatıb üzəldi,
Yerdə kopa adhrişir. [75, Ic, s. 271]

Etimoloji baxımdan bu qədim sözün türk dilləri üçün səciyyəvi feil-ad sinkretizminə uyğun olaraq, proses və bu proses əsasında yaranan əşyani ifadə etdiyini söyləyə bilərik. Üzərində dayandığımız məqama gəlinçə, burada oxun qızıl ucluğu forma oxşarlığına görə açılmamış gül qönçəsinə, tumurcuğa bənzədir. Olduqca gözəl bir bənzətmədir. Əmən yel əsib yağmur yağanda oxunun altun ucluğunu qopduğunu söyləyir ki, bununla da Qazılıq qocanı əsir götürən kafirlə bacarmadığını Yegnəyə bildirmiş olur.

Ən maraqlı cəhət budur ki, həmin sözün hətta “yüki” və ya “yüñi” variantlarında oxunması da məzmunla tam səsləşir. Fərq ondadır ki, əgər “bük” sözü oxun ucluğunu ifadə edirsə, “yük”(/yüñ) sözü oxun quş tükündən olan lələyini adlandırır [75, IIIc, s. 46, 207; 209, s. 285]. M.Kaşgari lügətində getmiş “Ol okka yük yapçurdu” cümləsində “yük” sözünün oxa taxılan quş lələyi anlamında işlənildiyi daha aydın görünür [75, IIIc, s. 109]. Ona görə də göstərilən cümləni həm də “Yel əmdi, yağmur yağdı, oxun lələyi qopdu” kimi də yozmaq olar. Hər iki oxunuşun mümkünlüyünü qəbul etsək də, son nəticə olaraq, poetik ifadəsinə görə, soylamada “büki” sözünün işlənildiyini daha məntiqi hesab edirik.

[³²] Əlyazmada “yegənligüm” oxunuşunda yazılımasına baxmayaraq, naşirlər onu katibin yol verdiyi səhvlerdən biri olaraq -üm mənsubiyət şəkilçili Yegnəg adı kimi düşünərək, “Yegnəgüm” formasında vermişlər. Bu yanaşma həm də ondan irəli gəlir ki, söz Vatikan nüsxəsində “Yegnəgüm” oxunuş variantindadir [V-89, 4]. Bununla belə, biz Drezden nüsxəsində yanlışlığa yol verilmədiyini güman edir və həmin leksik vahidin “qohum” mənası bildirən -lig şəkilçili “yegən” sözü [209, s. 252; 228, IIIc, 1h, s. 321] olduğunu irəli sürürük. V.V.Radlov lügətində “yekən” sözü hətta konkret olaraq “bacıoğlu” mənasında izah olunub [228, IIIc, 1h, s. 317]. Yegnəyin Əmənin bacısı oğlu olduğunu nəzərə aldıqda “yegənligüm” sözünün heç də təsadüfi işlənilmədiyi üzə çıxır. Beləliklə, Əmən bəy özü kimi bir ər döyüşünün düşmənə qalib gələ bilmədiyini əsas gətirərək, yenice 15 yaşına çatmış bacısı oğlu Yegnəgi bu ağır yürüsdən çəkindirmək, geriyə döndərmək istəyir. Əslində, Dədə Qorqud bu iki igidi müqayisə etməklə boyun sonunda düşmənə qalib gəlib atasını dustaqlıqdan xilas edən Yegnəyin nə dərəcədə igid olduğunu göstərmək istəmişdir.

[³³] O.Ş.Gökyay “ulufeciler” şəklində oxuduğu bu sözü “süvari” mənasında izah edir [167, s. 140, 426]. Bu oxunuş şəkli S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində də saxlanılmışdır [187, s. 143]. M.Ergin onun ərəb dilindəki “ulufe” sözü ilə bağlayaraq “ulufeçiler” kimi oxuyub eyni mənada (yəni “süvari” mənasında) açıqlayır [160, Ic, s. 20, IIc, s. 301]. V.V.Bartold, görünür, “beş aqçalı” təyinedici ifadəsindən çıxış edərək, bu sözü “наемник”, yəni “muzdalu” anlamında qavramışdır [214, s. 80]. H.Arası “ülüfəcilər” [48, s. 112], Ş.Cəmşidov “ulfaçılar” şəklində [26, s. 380] oxusalar da, əlavə şərh vermədiklərindən eyni mənada anladıqlarını düşünmək olur. Yalnız F.Zeynalovla S.Əlizadə sözü “əlüfəcilər” kimi oxuyub “ot-ələf yiğan” kimi çevirmişlər [79, s. 95, 194]. Düzü, bu yozumla qəti razılaşmaq olmaz. Mətn parçasından aydın olur ki, Yegnək öz igidlərini dayısı Əmənin beş aqçalı silahdaşları ilə müqayisə edir. Sözsüz, “ulufəci” və ya “ülüfəci” variantlarında oxuna bilən bu söz

Əmənin atlı (yəni süvari) yoldaşlarını bildirmək üçün işlədilmişdir. Əmənin döyüşə ot-ələf yığanlarla getməsi, təbii ki, inandırıcı səslənmir.

[^{34]}] Yegnəgə məxsus bu soylamanın ikinci misrasında getmiş “sürçüşmə” sözünün oxunuşu və mənalandırılması mübahisəli məqamlardan sayılır. “Serçəşme” variantında oxuduqları bu sözü O.Ş.Gökyay “baş, başbuğ, su-bası” [167, s. 141, 401], M.Ergin isə “baş, başta olan, kumandan” mənalarında [160, Ic, s. 203, IIc, 265] açıqlamışlar. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə “sərçəşmə” kimi oxunaraq “çeşmə” (bulaq) mənasında qavranılmışdır [79, s. 71, 94]. H.Araslı və Ş.Cəmşidov nəşrlərində söz “sürçüşmə” variantında oxunulsada, məna ilə bağlı hər hansı bir şərh verilməmişdir [26, s. 286; 78, s. 112].

S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində sözlərin katib tərəfindən yanlış yazılmış ehtimalından çıxış edilərək “kəsər gündə” birləşməsi “segirdüginde”, “sürçüşmə” sözü isə “sürçmese” variantında oxunmuş [187, s. 142] və deyimin atla bağlı olduğu düşünülərək, misra bütövlükdə “koştugunda sürçmese yügrük (at) iyİ”, yəni “qaçarkən büdrəməsə, yüyrək at yaxşdır” anlamında izah edilmişdir [188, s. 288].

Ümumiyyətlə, boyların təhlili göstərir ki, onun nəzm və nəsr hissələri bir-birini tamamlayan məntiqi əlaqə üzərində qurulmuşdur. Ozan nəql etdiyi hadisələrin bədii-emosional ifadəsini gücləndirmək üçün çox zaman soylamalardan istifadə edir, yaxud hadisələrin sonrakı inkişaf xəttinə bədii zəmin yaradır. Yegnəgin yuxuda ikən dayısına söylədiyi bu soylama atası Qazılıq qocanı əsir götürüb 16 il dustaq saxlayan Arşın oğlu Dirəyə necə, hansı şəkil-də qalib gəlməsinə işarədir. Süjet xəttinin sonrakı mərhələsində təsvir olunan həmin döyüş səhnəsini nəzərdən keçirək:

“Haman dəm at saldı. Yel kibi yetdi, yeləm kibi yapışdı. Kafiriñ çigninə bir qılıc urdı, geyimini-keçimini toğradı, altı parmaq dərinligi zəxm irişdirdi. Qara qanı şorladı, qara sağrı soqmanı tolu qan oldı. Qara başı buñaldı, buñlu oldı. Haman döndi, qalaya qaçıdı. Yegnək ardından yetdi, hisar qapusuna girmişkən qara polat uz qılıc<iyl>a əñsəsinə eylə çaldı kim, başı top kibi yerə düşdi, Andan Yegnək atın döndərdi, ləşkərə gəldi” (D-210, 11 – 211, 5).

Bütün detalları ilə aydın təsvir olunmuş bu döyüşdə Yegnəgin yaralana-raq aradan çıxmaga cəhd edən düşmənini təqib edib öldürdüyüünü görürük. Mənşə baxımdan “qovmaq, təqib etmək” mənalarında işlənmiş arxaik “sür-” kökündən [33, s. 34; 74, s. 133; 75, IIc, s. 36; 228, IVc, 1h, s. 899] -ç, -üş feil və -mə ad düzəldən şəkilçilərinin köməyi ilə yaranan “sürçüşmə” sözü “qovma, təqibetmə” anlamlarını ifadə edir ki, bu da misranın “Döyüş günü təqib- etmə yüyrək (cəld) yaxşıdır” fikrini ümumiləşdiriyini düşünməyə əsas verir. İgidliyi, ərənliyi mədh edən bu soylamanın “Qirimindən (rəqibindən) dönməsə, qaçmasa, ərlik yaxşı” misrası ilə tamamlanması da irəli sürdüyüümüz mülahizənin tutarlı məntiqə söykəndiyinə əlavə bir sübutdur.

[³⁵] İstisnasız olaraq, təhlilə cəlb etdiyimiz bütün naşirlər bizim “çöngə” şəklində oxuduğumuz sözü “çünki” səbəb bağlayıcısı kimi vermişlər. Eyni yazılış formasında olmalarına baxmayaraq, bu sözləri işlənmə kontekstine görə fərqləndirmək mümkündür. Araşdırma göstərir ki, görmə prosesi və gözlə bağlı olan “çöngə” sözü “Kitab”ın dilində “bulanıq, nurunu itirmiş, zəif görən” mənalarında işlənilmişdir:

Mərə saqalcığı ağca qoca, gözcügəzi çöngə qoca. [D-157, 13 – 158, 1]

Mərə dəli qavat, gözim çöngə idigin nə bəgənməzsin? [D-158, 3]

Qaranşuluca gözləri çöngə oğlan! [D-247, 12-13]

Nümunə götirilən cümlələrdə “çöngə qoca”, “çöngə oğlan” birləşmələri ilə müqayisə etdikdə üzərində dayanılan məqamda da “çöngə kafirlər” ifadəsi tam yerinə düşür. Eyni zamanda, cümlənin sonundakı “gördülər” feilinin işlənilməsi bu sözün məhz görmə prosesi ilə bağlılığını bir daha təsdiqləyir.

[³⁶] Bu sözün “taşı” oxunuş şəklində yazılmasına baxmayaraq, qrammatik funksiyasına görə “taşra” kimi verilməsi tələb olunur. Vatikan nüsxəsində də bu variantdadır [V-89, s. 10]. O.Ş.Gökyay bu faktı qeyd edərək “taşra” variantını seçim etmişdir [167, s. 141]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində də bu şəkildədir [187, s. 142]. H.Arası “dışra”, Ş.Cəmşidov “daşrı” kimi vermişlər [26, s. 381; 78, s. 112]. Yalnız M.Ergin və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində sözün qrammatik funksiyası nəzərə alınmayaraq “taşı” variantı saxlanılmışdır [79, s. 96; 160, Ic, s. 203].

[³⁷] Türkiyəli naşirlər bu sözü “ulıtmayan/ulutmayan” variantında oxuyub, “ulatmaq, bağırtmaq” mənasında izah etmişlər [160, Ic, s. 205, IIc, 301; 167, s. 142, 426; 187, s. 143]. H.Arasıının “ulıtmayan” şəklində oxuduğu bu sözə əlavə şərh vermədiyindən eyni fikirdə olduğu qənaətinə gəlirik [78, s. 113]. F.Zeynalov-S.Əlizadə və Ş.Cəmşidov nəşrlərində “ulatmيان” variantında transkripsiya edilməsinə baxmayaraq, elə müasir dilimizdə işlənildiyi mənada qavranılmışdır [26, s. 381; 79, s. 96, 194]. Yalnız V.V.Bartoldun bu sözü “yüksəltməyən” mənasında düşünərək, “не возвеличиваешь” kimi tərcümə etmişdir [214, s. 81].

Ulu Tanrıının mədhinə həsr olunmuş bu soylamadakı misraları incələdikcə, “urdığın ulıtmayan” ifadəsi bir qədər fərqli məna çalarında açıqlana bilir. Sonrakı “Basduğun bəlürtməyən bəllü Tañrı!” misrasından görünür ki, uca Yaradan məğlub etdiyini bəlli etməyən (bildirməyən) “bəllü (yəni hər şeyi bilən) Tañrı” kimi səciyyələndirilmişdir. Bu məzmun kontekstində yanaşlıqda üzərində dayandığımız misradakı “ulıt-” feilinin (-ma inkarlıq, -yan feili sıfət şəkilçisidir) “qurd kimi ulatmaq” və ya “böyütmək, yüksəltmək” mənalarını deyil, “inlətməyən, ağlatmayan” [QTS, s. 609], yaxud “boynunu əydirməyən” [75, Ic, s. 255] anlamlarını ifadə etdiyini düşünü-

rük. Əgər mülahizəmiz doğrudursa, bu misrada ulu Tanrı vurduğunu axıra qədər ağlatmayan, sindirmayan rəhmdil varlıq kimi təriflənir.

[³⁸] Təhlilə cəlb edilən nəşrlərdən fərqli olaraq, “sağrı soqman” (-i mən-subiyyət şəkilçisidir) birləşməsinin asılı tərəfi F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “sığırı” kimi oxunmuş və “inək gönündən tikilmiş” mənasında çevrilmişdir [79, s. 96, 195]. Qədim lügətlərdə “sağrı” sözünün, ümumən, “dəri” mənasında işlənildiyini [75, Ic, s. 417-418] nəzərə aldıqda “sığır” kökünə -i sıfət düzəldən şəkilçisinin artırılması ilə düzəldiyi güman edilən “sığırı” sözünün heç də inandırıcı olmadığı üzə çıxır. “Soqman” sözünün uzunboğaz çəkməyə deyildiyinə görə “sağrı soqman” birləşməsi daha dəqiq “dəri uzunboğaz çəkmə” anlamındadır.

[³⁹] Drezden nüsxəsində “qılıca” oxunuşunda yazılımasına baxmayaraq, bu söz Vatikan nüsxəsində “qılıciyla” oxunuş şəklindədir [V-91, 3]. Cümə daxilində işlənilmə məqamı onun məhz Vatikan nüsxəsindəki qrammatik formada verilməsini tələb edir. Buna baxmayaraq, F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “qılıca” variantı saxlanılmışdır [79, s. 96]

[⁴⁰] Qorqudqüsnlidə mübahisə predmeti olan sözlərdən biri də bizim “ayillum” kimi oxuduğumuz sözdür. O.Ş.Gökyay “ilüm” kimi oxuduğu bu sözlə bağlı “Mətnədə “illü” deyə yazılmış olan kəlmə “ilünlü, yılünlü” olmalı” şərhini yazıb, onu “qoyun məməsi” anlamında “yelin” sözündən düzəlmüş lügəvi vahid kimi izah edir [167, s. 143, 321, 452]. M.Ergin “ilüm” variantında oxusa da, onu “el” mənasında açıqlayır [160, Ic, s. 205, II c, s. 149; 162, s. 149]. H.Arası bu sözü “aylim”, Ş.Cəmşidov “aylyum”, F.Zeynalovla S.Əlizadə isə “ayillum” variantlarında oxumuşlar [26, s. 382; 78, s. 113; 79, s. 97]. S.Əlizadə bu oxunuşla bağlı belə bir şərh yazır: “Dastanın dilində tez-tez işlənən “ağ ayıl” ifadəsinə qarşı “qara ayıl”ın işlənilməsi göstərir ki, “ayıl/ayıl” sözünü “aul”, “kənd” – mal-qara saxlanılan yer mənasında başa düşməliyik” [79, s. 247]. Birləşmənin “в своей черной ограде” tərcüməsindən belə çıxır ki, V.V.Bartold da “aylim” sözünü mənaca düzgün anlamışdır [214, s. 81]. Tərcümədə etiraz doğuran məqam “qara” sözünün “böyük” anlamında deyil, rəng mənasında çevriləməsi ilə bağlıdır.

Araşdırma göstərir ki, türk dillərinin çoxunda qoyun saxlanılan yer mənasında işlənilmiş “ağıl” sözü bəzən ğ~y səs keçidinə uğrayaraq “ayıl” şəklini alır [231, s. 66]. “Kitab”ın Drezden nüsxəsində də, görünür, söyləyici ozanın nitqində “ayıl” fonetik variantında deyilən bu söz -um mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməklə “ayillum” formasına düşmüştür. Bu mülahizəni gücləndirən mühüm faktlardan biri də budur ki, “qara ayılm qoyununu” birləşməsi Vatikan nüsxəsində “qara ayılda qoyununu” oxunuşunda verilmişdir [V-91, 7-8]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində, ümumən, soylamada atla bağlı bir

parçanın buraxıldığı güman edilsə də, həmin söz “ayılum” variantında oxunmaqla eyni mənada açıqlanmışdır [187, s. 144; 188, s. 294-297].

[⁴¹] Drezden nüsxəsində “aldan” oxunuşunda yazılmasına baxmayaraq, Vatikan nüsxəsində “sonra” mənası verən “andan” oxunuş şəklindədir [V-91, 13]. Bütün nəşrlərdə bu variant götürülmüşdür.

[⁴²] Eyni mənada qavranılmasına baxmayaraq, bu söz Türkiyəli naşirlər tərəfindən “yiyleşdiler” [167, s. 143; 187, s. 145] və “yilişdiler” [160, Ic, s. 206], Azərbaycan naşirləri tərəfindən “yiləşdilər” [26, s. 382; 79, s. 97] və “iyiləşdilər” [78, s. 114] şəklində oxunmuşdur. Etimoloji baxımdan “iy, qoxu” bildirən “iyi” ismindən [74, s. 155] yaradığına əsaslanaraq, bu feilin “iyiləşdilər” kimi verilməsini daha düzgün seçim hesab edirik.

[⁴³] Fərqli yanaşma bu cümlədəki “iyəsüz” və “ulışdılardır” sözlərinin oxunuşunda da özünü göstərir. Maraqlıdır ki, təhlilə cəlb edilən nəşrlərin ək-səriyyətində birinci söz “issüz” şəklində verilmiş, təkcə Ş.Cəmşidov nəşrində “iyəsiz” şəklində transkripsiya edilmişdir [26, s. 282].

Fikrimizcə, qorquduşunaslıqda “issüz” variantına üstünlük verilməsi həmin sözün növbəti boydakı “Babası ağladı, aydır: – Oğul, ocağım issüz اسوز qoma, kərəm eylə, varma! – dedi” [D-225, 2] cümləsinin tərkibində işlənilməsi ilə bağlıdır. Lakin göstərilən məqamla müqayisədə “iyəsiz, sahibsiz” mənalı “iyəsüz” və “issüz” sinonimlərinin fərqli variantlarda yazılıması nədənsə nəzərdən qaçırlırmışdır. Araşdırma göstərir ki, hər iki söz “iyə, sahib” anlamı bildirən sinonim “iyə” və “iss” söz köklərinə -süz leksik şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlmüşdir. Bu sözlərə abidənin dilində ayrılıqda bir neçə dəfə rast gəlmək olur:

Qaraçuğının qaplanı, Qoñur atıñ iyəsi... [D-34, 13]

Vay, al duvağım iyəsi! [D-92, 3]

Qan Turalı cəmal və kəmal iyəsi yigit idi. [D-179, 13]

Altun təxtim iyəsi bəgim yigit! [D-238, 13]

Bədəvi atlar issini görüb oqrادıqdə... [D-11, 4-5; D-21, 6]

İssi yoq, dərnəksiz kafir! [D-59, 1]

Zira Dədə Qorqut vilayət issi idi, diləgi qəbul olurdu. [D-84, 12-13]

Bundan əlavə, klassik ədəbiyyatımızın dilində hər iki sözün paralel şəklidə işlənildiyi müşahidə olunur. “İyə” sözünün işlənildiyi nümunələr:

Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında:

Nübüvvət, həm sən risalət buldaçisan,

İyəsisən həm məmləkət buldaçisan,

Rahətlığı sən bəşarət buldaçisan,

Dünya, üqba dönəlti görnür imdi. [90, s. 22]

Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” poemasında:

Ol zəmandə kim nə oğurlar isə,
Gəlübən iyəsinə derlər isə,
Mal iyəsi oğuri alur idi,
Mali ilə evinə gəlür idi. [68, s. 141]

“Kişvəri “Divan”ında:

Kişvəri istəb səni hər yan fəğan qılmaqdadur,
Bir əyəsiz itki, yollar üstündə qılğay fəğan. [82, s. 83]

Şah İsmayıł Xətainin “Dəhnəmə” poemasında:

Bu bikar iyəsi mülkini gözlər,
Görər bu mənini işıqlı gözlər. [73, s. 230]

Abasqulu Marağının “Əmsali-türkanə” əsərində:

At yorulanda iyəsinə təpük atar. [92, s. 14]

“Türkman kitabı”nda:

Ğavğa günü yoldan çıqar,
iyəsini çinqır təpər,
yerə urar, salur gedər. [61, s. 32]

“İss” sözü ilə bağlı nümunələrə diqqət yetirək. Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında:

Anlar yaynıb Misiridən gəlür idi,
Yusif issi anlar bilə gəlür idi.
Artlarından iblis ləin yetib gəldi,
Yusif issin anlarından alur imdi. [90, s.137]

Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında:

Ya nigarın, surəti görklü cəmal,
Qüdrət issi vermiş ana pürkəmal. [88, s. 162]

Qazi Bürahanəddin “Divan”ında:

Nigar eşqi çıraqı könüldə yana gərək,
Ev issi çoxdur, uyur nagəhin oyana gərək. [20, s. 415]

“Oğuznamə”də:

İssinə bənzəməyən oğurluqdur. [102, s. 23]
İssiz olanın issi çoq olur. [102, s. 40]

Göründüyü kimi, həm “Dədə Qorqud kitabı”nda, həm də klassik ədəbiyyatımızın dilində eyni anlayışı bildirən “iyə” və “iss” sözlərinin müvaziliyi müşahidə olunur. Maraqlıdır ki, digər türk dillərində də “iyə (//əyə)” sözü işlək lüğəvi vahidlərdən sayılır [231, s. 237-241].

Beləliklə, gətirilən faktlara əsasən, “iyə” və “iss” sinonim sözləri kimi, “iyəsüz” və “issüz” sözlərinin də “Kitab”ın mətnində paralel işləniləndiyi qəna-ətinə gəlmək olur. Odur ki üzərində dayanılan cümlədə “iyəsüz” sözünün işlənilməsinə təbii yanaşılmalıdır.

İkinci sözə gəlinçə, O.Ş.Gökyayın “uluşdilar”, M.Ergin və S.Tezcanla H.Boeschotenin “uluşdilar” kimi verdikləri sözü Azərbaycan naşirləri müasir dilimizdə işləniləndiyi kimi “ulaşdilar” şəklində oxumuşlar. Eposun dilimizin daha qədim qatları ilə səsləşdiyini nəzərə aldıqda onun M.Kaşgari lüğətində göstərildiyi kimi “ulışmaq” səs tərkibində verilməlidir [75, Ic, s. 237]. Bu oxunuşa dəstək verən tutarlı faktlardan biri də söz kökünün ayrılıqda Əbu Həyyan lüğətində “ulu(maq)” şəklində qeydə alınmasıdır [33, s. 20].

[44] İstisnasız olaraq, bütün naşirlər II şəxs təkində olan “dua qıldıñ” feilini I şəxs cəmində “dua qıldıq” qrammatik formasında vermişlər. Ancaq II şəxs mənsubiyyət şəkliçisi ilə işlənilmiş “ağ alnuñda” birləşməsi açıq-aydın göstərir ki, bu feil məhz yazılışına uyğun oxunmalıdır.

**“BASAT DƏPƏGÖZİ ÖLDÜRDİĞİ BOYI”N
ƏSKİ YAZILIŞI VƏ TRANSKRİPSİYASI**

بَسَاطَدَپْ

BASAT DƏPƏ-

كُوزِي او تُور دِيگِي تَرِي بِيان ايدر خانم هي

“GÖZİ ÖLDÜRDİĞİ BOYINI BƏYAN EDƏR, XANIM, HEY!

مَكْرَخَانَم بِرَكُونَعْ اغْوَزْ او تُور دِيگِي او سَنَنَه يَعْنِي كَلْدَعْ .

⁷Məgər, xanım, bir gün Oğuz otururkən üstünə yağı gəldi.

دوو اپْسَنَه او رَكْدِي كَوْچَدِي مَجْوَبْ كَمْدَرْكِي اروزْ .

⁸Dün içində ürkdi köçdi. Qaçub gedərkən Aruz

خَوْجَنَك او غَالِبِجِي دَشْتَشِي بِرا صَلَدْ بِرْلَيپْ كَوْتَرْصَشْ .

⁹qocaniň oğlancığı düşmiş, bir aslan bulup götürmiş,

سِيَامَشِي اغْوَزْ كَه آيَا حَلَ كَلْوَبْ يَوْدَدَه قَوْرَجِي اغْوَزْ

¹⁰bəsləmiş. Oğuz genə əyyamlı gəlüb yurduna qondı. Oğuz

خَانَك ايلِيجَتِي كَلْوَبْ جَنْرَكَتَرْدِي . ايدر خانم سازَدَى

¹¹xanıň ılqıçısı gəlüb xəbər gətirdi. Aydır: – Xanım, sazdan

بِرَأَصَلَدْ چَعَرَات او دَوْ اپُول اپُول يُورَيْشِي ادَمَكِي .

¹²bir aslan çıqar, at urar. Apul-apul yoriş - adam kibi.

اَت بِصَوْبَيْنَ قَادَ سَعْوَدَ اروز ايدر خانم او رَكْدَكَنْ

¹³At basuban qan sömürər^[11]. Aruz aydır: – Xanım, ürkдüгүмиз

وْقِتَنْ دُوْشَنْ مِنْ اُوْغَلَنْخَمْ دَرِيلَكْ دِيرِيْ بِكْلَرْ بِنْدِيلَرْ

¹vaqtın düşən mənim oğlancığımdır, bəlkə? – dedi. Bəglər bindilər,

اَصْلَانْ يَتَاْغِي اَوْذَرْ بِنْهَ كَلْدِيلَرْ اَصْلَانْ قَالْدِرْبَ اَوْغَلَنْيَ

²aslan yatağı üzərinə gəldilər. Aslanı qaldırıb oğlani

طُورْتِيلَرْ اَرْوَزَا وْغَلَنْيَ الْوِبَ اِيُونْ كَوْرَدِيْ سَادِيلَتْ

³tutdılər. Aruz oğləni alub evinə gətürdü. Şadılıq

اَنْزِيلَرْ يَعَ اِيجِمَه اَولِيَ اَمَا اَوْغَلَنْيَ نَعَدْ رَكْتُورْ دَرِسَه طَوَّرْ عَدْ

⁴etdilər. Yemə-içmə oldu. Amma oğlanı nə qədər gətürdilərsə, turmadı,

كَرْ وَاصْلَانْ يَتَاْغِي وَارْدِيْ كَرْ وَطَوبَتْ كَالْوَرْ دَلْ دَدْمَ وَرْ قَوْدَ

⁵gerü aslan yatağına vardi. Gerü tutub gətürdilər. Dədəm Qorqud

كَلْدِيْ اِيدَرْ اَوْغَلَنْسَ اَنْسَانْ حِيوَانَه مَصَاحِبْ

⁶gəldi, aydır: – Oğlanım, sən insansın, heyvanla müsahib

اَوْلَفْلَ كَلْ بَخْشِي اَتْ بَيْ بَخْشِي يَكْتَلِيلَه اَشْ يَورْسَتْ

⁷olmağı! Gəl yaxşı at bin, yaxşı yigitlər ilə eş yort! –

دِيدِيْ اَوْلَوْرَدَ اَشَتَ اَدِيْ جَتَانْ سَلْجُوكْ دَسْتَكْ

⁸dedi. Ulu qardaşının adı Qıyan Səlcükdir, səninin

اَدَكْ بَسَاطَ اَوْلَسُونْ اَدِيْ كَيْ مَنْ وِيدَمْ يَا شَوْكِيْ اَهَهْ

⁹adının Basat olsun!^[2] Adını mən verdim, yaşınu Allah

وَيْرَسُونْ دِيرِيْ اَعْوَزْ بِرْ كُونْ يِيلَه كَوْجِدِيْ اَرْوَزَكْ

¹⁰versün! – dedi. Oğuz bir gün yaylaya köçdi. Aruzının

بَرْ جَوْيَاْنِيْ وَارْدِيْ اَدَنْ تَوْكُورْ جَوْجِيْ صَارِيْ جَوْيَاْنِيْ

¹¹bir çobanı vardi, adına Qoñur qoca Sarı çoban

دِيرْ لَوْدِيْ اَعْوَزَكْ اَوْكِيْنَه بُوتَرْ اَوْلَ كَسَه كَوْجِزِدِيْ

¹²derlərdi. Oğuzuň öñünçə bundan əvvəl kimsə köçməzdi.

اَوْزُونْ يَكَارْ دِيَكَلْ مَشْهُورْ بِرْ بِيَكَارْ وَارْدِيْ اَولْ بِيَكارْه

¹³Özün biñar^[3] deməklə məşhur bir biñar vardi. Ol biñara

پَرِيلْر قوشىدى نَاختىرىتۇن اوْركىدى چوپان ارْكىي

¹pərrilər qonmuşdı. Nagahandan qoyun ürkdi. Çoban ərkəcə

قاْمدىي ايلر واردى كُوردىي كم پَرِىي قىزلىرى قات

²qaqıdı^[4], ilərү vardı. Gördü kim, pərri qızları qanat-

قَادِه بَغْلَمَشْلار اوْ جَوْلَر چوپان كِپْكَى اوْ زَرْلُونِه

³qanada bağlamışlar, uçarlar. Çoban kəpənəgini üzərlərinə

اَنْدَىي پَرِىي قىزلىك بَرِيف طَرْتَىي طَعْ اِيدُوب دَرْحَال

⁴atdı, pərri qızınıň birini tutdı. Təmə edüb dərhal

جَاعِ اِيلَدِىي قَيْتُون اوْ رَكَكَ جَاسْلَدِىي چوپان قَيْتُوك

⁵cima eylədi. Qoyun ürkəmgə başlandı. Çoban qoyunuň

اوْكَنْه سَكَرْتَىي پَرِىي قىزلىرى قات اوْ جَوْب اوْ جَدِى

⁶öñünə səgirtdi. Pərri qızı qanat urub uçdı.

اِيدُوب چوپان يِسْل تَام اوْ لِيْجَىقْ مَنْدَه اَماَنْتَك دَرْكَلَك

⁷Aydır: – Çoban, yıl tamam olıcaq məndə əmanətiň var, gəl al! –

دَىْدِىي اَما اَغُونْك يَاشْتَه زَوَال كَتُورْدَك دَىْدِىي

⁸dedi. Amma Oğuzuň başına zaval gətirdüň, – dedi.

چوپانلَك اِيچَنْه قَوْرخُودْشَدِىي اَما قِيْزَك دَرْجَت

⁹Çobanıň içinen qorxu düşdi. Amma qızıň dərdindən

بَكْزِي صَارَدِىي نَمَانَه اَغُونْكَتَه يِسْلَد پَرِىي جَوْبَا

¹⁰bəñizi sarardı. Zamanla Oğuz genə yaylaya köçdi. Çoban

كَتَه بُوكَارَه كَلَدِىي كَتَه قَيْتُون اوْركىدى چوپان اِيدُوب

¹¹genə bu biňara gəldi. Genə qoyun ürkdi. Çoban ilərү

وارْدِىي كُورْدِىكِم بِيرِيْغَانْق جَابُور مِلَدَر مِلَدَر

¹²vardı. Gördi kim, bir bağanaq^[5] yatur, yıldır-yıldır yıldırır.

پَرِىي قىزلىرى كَلَدِىي اِيدُوب چوپان اَماَنْتَك كَلَل اَما

¹³Pərri qızı gəldi, aydır: – Çoban, əmanətiň gəl al! Amma

عَنْوَزْكَ يَا شِتَّهْ نَذَالْ كَحُودَدَكْ دِيرَيْ چُوبَاتْ بُو

¹Oğuzuň başına zaval gətirdüň, – dedi. Çoban bu

يَغَايَتِي كُورْجِكْ حِبْرَتْ الْرَّى گُرْوَدَوْتَرَى چُوبَاتْ بُو

²bağanağı görçək ibrət aldı. Gerü döndi, sapan

طَاسْتَهْ طَوْتَرَى اُورْدَقْتَمْ بِسُودَرَى چُوبَاتْ يَغَايَتِي

³taşına tutdı. Urduqca böyüdü. Çoban bağanağı

وَدَرَى قَاجَدِي چِتُونَ اَرْدَتَهْ دَشَدِي مَكْرَاوَلَمْ بَايْنَرَى

⁴qodı qaçıdı, qoyun ardına düşdi. Məgər ol dəm Bayındır

خَانْ بَكْلَرِيلْ سِيرَانَهْ يَغْشَلَرَدِي بُوسِكَارَكْ اوْزَرَتَهْ كَلَدِيلَرَى

⁵xan bəglər ilə seyrana binmişlərdi^[6]. Bu biňarıň üzərinə gəldilər.

كُورْدَ لَوكَمْ بِرْعِيْرَتْ سِنْنَهْ يَا بَوْرَهْ يَا شِتَّيْ كُويْتِيْ بِلُوْسِينْ

⁶Gördülər kim, bir ibrət nəsnə yatur, başı-götü bəlürsiz.

چُورَهْ الْرِّيْلَوَا يَتَدِي بِرِّيْكَتْ يَوْنِي دِيرَى دِيدَكْچِي بِسُودَرَى

⁷Çevrə aldılar. Endi bir yigit bunı dəpdidi. Dəpdikcə böyüdü.

بِرْقَاجِ يَكَتْ دَحْنَى اِبْدِيلَرَدِي دِيدَلَرَدِي دِيدَكْلَرَنْجِي بِسُودَرَى

⁸Bir qaç yigit dəxi endilər, dəpdilər. Dəpdiklərincə böyüdü.

اَرْوَزْ تَوْجَدَ دَحْنَى اِيْنِجِ دِيرَى مَصْوَرَى طَوْتَرَى

⁹Aruz qoca dəxi enüb dəpələdi^[7]. Mahmuzı toqındı.

بِرْيَاغَاتِيْ يَا دَلَرَى اِحْتَرَبَ بِرَّا اوْغَلَرَهْ چَقَدِيْ كُودَهَى

¹⁰Bu bağanaq yarıldı, içindən bir oğlan çıqdı. Gövdəsi

اَدَمْ دِيْهِ سِنْدَهْ يَرْ كُورَى وَأَرْ اوْزَرَهْ دِيرَى يَا اوْغَلَهْ

¹¹adam, dəpəsində bir gözü var. Aruz aldı, bu oğlunu

اَتَاكَهْ صَارَدِيْ ۝ يَرْ رَخَانَمْ موْنِيْ مَكَاوَرَكْ اَدَعَلَمْ بِسَالَهْ

¹²Ətəginə sardı. Aydır: – Xanım, munı maňa veriň, oğlum Basatla

بِشِلِيَا يَبِيْ دِيرَى مَا يَنْدَهَ حَادَهْ سِتَكْ اوْلَسُونَ دِيرَى

¹³bəsləyəyin! – dedi. Bayındır xan: “Səniň olsun!” – dedi.

آروزد په کوزىي الريي ايونه كتوردىي بىوردىي بىردايى

¹Aruz Dəpəgözi aldı, evinə gətürdü. Buyurdu, bir dayə

كىلدىي. آيجىكىنى اغزىت وىرىدى يىرسوردىي او رېنە سوپى

²gəldi. Əmcəgini ağzına verdi. Bir sordı, olanca südin

الريي. آكى صوردىي قاتى الريي. اويچى صوردىي جانى

³aldı. İki sordı, qanın aldı. Üç sordı, canın

الريي. يىرتاچ دايىكىتىردى يىرھىلەك اندىي كوردىيلر

⁴aldı. Bir qaç dayə gətürdilər, həlak etdi. Gördülər,

اولخىز سودا يىلە بىسلىمالم ديدىيلر. كونىت يىرقۇدا سودقۇزى

⁵olmaz, "Süd ilə bəsləyəlim," – dedilər. Gündə bir qazan süd yetməzdi.

بىسلىملىرى يىسۈدىي كىزى او رىلىي او غالىخىعلارلا او نىنارا دادلىي

⁶Bəslədilər, böyüdi, gəzər oldu. Oğlancıqlarla oynar oldu.

او غلە بىخىلۇك يىقۇنك يورىنىت كىمەنلىك قۇلاغىن يىكە بىشىلەيى

⁷Oğlancıqlarıň kiminüň burnıň, kiminüň qulağıň yeməgə başladı.

الحاصلىي او ردىي بىرقلەت او مىحىنەن خىچى اېتىنەيلر عاجىز

⁸Əlhasili, ordı bunuň ucundan qati incindilər, aciz

قاالدىيلر. آرۇزه شىكايىت ايدۈوب اغلىشىدىيلر. آرۇزد په

⁹qaldılar. Aruza şikayet edüb ağaşdılar. Aruz Dəpə-

كوزىي دوكىي سوکەرەي يىصادىق ايلدىي اسلەرىي اخىز

¹⁰gözi doğdi-sögdi, yasaq eylədi; əsləmədi. Axır

ايونىزى قۇدىي. دې كوركىپىي انىسى سخلوپ. او غلنەن

¹¹evindən qovdi^[8]. Dəpəgözün pəri anası gəlüb oğlunuň

پىرماغىز بىر يوزكى كىمەنلىك قۇزىنەت. او غلسەكى اويچى باقىسىن -

¹²parmağına yüzük keçürdü. "Oğul, saňa ox batmasun,

ئىنوكى قىچىڭىسىن دىرىي. دې كونا اغۇزىن چىدىي

¹³tənүүنى qılıc kəsməsün!" – dedi. Dəpəgöz Oğuzdan çıqdı,

بِرِ يَوْجَدْ طَاغٍ وَارْدِيْ يُولْ كَسْدِيْ اَدَمْ الْعَيْ يُوبِكْ

¹bir yuca tağa vardi. Yol kəsdi, adam aldı, böyük

حَرَابِيْ اَوْلَرِيْ اَوْدَقْ تَهْ بِرْ قَاجْ اَدَمْ كَوْتَرَدْ يَلْهَرْ اَوْخَ اَتْلَرْ

²hərami oldu. Üzərinə bir qaç adam göndərdilər. Ox atdlar,

بَايْمَدِيْ قِيلْجْ اَوْرَدِيلْرْ كَسْدِيْ سَكُوبِلْهْ صَايْخَنْدِيلْرْ

³batmadı. Qılıc urdılار, kəsmədi. Süňüylə sancıdılار,

اَيْلَدِيْ چُوبِانْ چَوْلَقْ قَالْدِيْ حَبْ يَبِعِ اَغْوَزْ دَفْ

⁴ilmədi. Çoban-çoluq qalmadı, həb yedi. Oğuzdan

دَحِيْ اَدَمْ يَكْرَبْ بَاشْلَدِيْ اَغْوَزْ يَغْلُوبِ اَوْدَقْ تَهْ وَارْدِيْ

⁵dəxi adam yeməgə başladı. Oğuz yiğilub üzərinə vardi.

دِيْكَوْزْ كَوْرَوْبِ قَاعِدِيْ بِرْ اَغْأَجِيْ يَوْنَهْ دُوْرِدِيْ

⁶Dəpəgöz görüb qaçıdı^[9]. Bir ağacı yerindən qopardı,

اَتُوبِ الْلَّيْ اَتَهْشِيْ اَدَمْ هَلَكْ اَيْلَدِيْهْ اَيْلَدِيْ جَنَازَهْ

⁷atub əlli-altmış adam həlak eylədi. Alplar başı Qazana

ضَرِبْ اَوْرَدِيْ دِينَا يَاشْنَهْ طَارْ اَوْلَرِيْ قَرَانَكْ خَدَائِيْ

⁸zərb urdı, dünya başına tar oldu. Qazanıñ qardaşı

قَرَهْ كَوْزِرِدِيْهْ كَوْزَالَتَهْ نَبِوْهْ اَوْلَرِيْ دُونَادْ اوْغَلِيْ

⁹Qara Günə Dəpəgöz əlində zəbun oldu. Düzən^[10] oğlu

اَلْبِ رِسْتَمْ شَهِيدْ اَوْلَرِيْ اَسْتَوْبِ حَوَّيْدَهْ اوْغَلِيْ كَبِيْ

¹⁰Alp Rüstəm şəhid oldu. Uşun qoca oğlı kibi

پَهْلَوَانْ الْتَّهْ سَهِيدْ اَوْلَرِيْ اَرْكَوْتَ جَانَذَهْ اَكْبَ

¹¹pəhləvan əlində şəhid oldu. Aruq candan iki

قَرَنْدَاسِيْ دِيْهْ كَوْزَالَتَهْ هَلَكْ اَوْلَرِيْ دُورْ طَلَبِيْ

¹²karındaşı Dəpəgöz əlində həlak oldu. Dəmür tonlı

عَاقَ الْتَّهْ هَلَكْ اَوْلَرِيْ بِيْسِيْ قَاتْلُوْيِكَرْ اَمَنْ

¹³Mamaq əlində həlak oldu. Bıygı qanlı Bügdüz Əmən^[11]

الْتَّدْ زَبُونَ اولَرِيْ. اغْ سَقْلَلُو ارْوَزْ خَوْجِيْ قَانْ قَسْدَرْجَى

¹elində zəbun oldu. Ağ saqallu Aruz qocaya qan quşdurdi,

اوْغَلَىيْ تَيَاهْ سَلْجُوكْلُكْ اودِرِيْ اعْنُوزْ دِيْرَهْ كُورْكَى

²oğlu Qıyan Səlcügүн ödi yarıldı. Oğuz Dəpəgözə

كارْقِيلْدِيْ اوْرَكْرِيْ قاپِحْدَىيْ دِيْرَهْ كُورْخَوْزَبْ اوْكَتْ

³kar qılmadı, ürkdi qaçdı. Dəpəgöz çeviririb öňün

الْرِيْ. اعْزَزْي صَالِيْ وِيرْمَدِيْ كَوْرِيْنَهْ خَوْتَرْدَىيْ

⁴aldı. Oğuzı salı vermedi, gerü yerinə qondurdu.

الْحاَصِلْ اعْنُوزْ بِدِيْ كَرْهَ اوْرَكْرِيْ دِيْرَهْ كُورْكَى الْهَبْ

⁵Əlhasıl, Oğuz yedi kərrə ürkdi, Dəpəgöz öňün alub

بِرِيْ كَرْهَ يَوْرَهْ كَوْرِدَىيْ. اعْنُوزْ دِيْرَهْ كُورْتَ الْتَّدْ تَامْ زَبُونْ

⁶yedi kərrə yerinə götürdü. Oğuz Dəpəgöz əlində tamam zəbun

اولَرِيْ. وَارْدَلْرِدَدَهْ هَرْ قَوْيَىيْ جَزْرَدَبَلْهَ اْنْ كَلْهَ طَاتْشَلْهَ

⁷oldı. Vardılar, Dədə Qorqutı çağırıldılar. Anuňla tanışdılar:

كَلْوَنْ كَيْسَ كَسَلُومْ دِيرَلَهْ دَدَمْ خَوْرَقْدَىيْ دِيْرَهْ كُورْدَهْ كَوْرَدَهْ

⁸“Gəlün kəsim kəsəlüm!” – dedilər. Dədəm Qorqudı Dəpəgözə göndərdilər.

كَلْدِيْ سَلَامْ وِيرْدِيْ اِيدِيْ اوْغُلَهْ دِيْرَهْ كُورْنَ اعْنُوزْ الْوَكَنْ

⁹Gəldi, salam verdi. Aydır: – Oğul, Dəpəgöz, Oğuz əlündə

زَبُونَ اولَرِيْ يُوكَلْدِيْ. اِيَا غَلْ طَبِيعَةْ مِنْ صَالِدِيلْهَ

¹⁰zəbun oldu, buñaldı. Ayağıň toprağına məni saldılar.

سَكَا كَسَمْ وِيرْهَ لَمْ دِيرَلَهْ دِيرِيْ دِيْرَهْ كُورْنَ اِيدِيْ كَوْنَتْ

¹¹Saňa kəsim verəlim, derlər”, – dedi. Dəpəgöz aydır: – Gündə

الْعَنْتَ اَدَمْ دِيرِكْ بِيْكَ دِيرِيْ دَدَهْ خَوْرَخَوْدَهْ اِيدِيْ يُوجَهَلْهَ

¹²altmış adam veriň yeməgə! – dedi. Dədə Qorqud aydır: – Bu vəchlə

سَعْ اَدَمْ وَعَمْ دَكَدَرْسَعْ دِيرِيْ اَسَا كَوْنَتْ اِيجِيْ اَدَمْ اِيلَهَ

¹³sən adam qomaz, dükədərsin, – dedi. Amma gündə iki adam ilə

بىشۇن چىۋە دېرىم دېدىي دەدە قورقۇد يۈرۈم دېڭىچ

¹beş yüz qoyun verəlim! – dedi. Dədə Qorqud böylə digəc

دې كۈز اىرخۇنى اويمىسىن اولسۇن اوختىم سكااڭىز

²Dəpəgöz aydır: – Xoş, öylə olsun! Əvət, tı̄m^[12] maňa iki

ادم ويرك مىكىم بىنم پىشورسۇن مىيىام دېرىچى دەدە

³adam veriň, yeməgüm bənim pişürsün, mən yeyəyim! – dedi. Dədə

قورقۇد دوئىي اعۋازه كىلدىي ايدى يۈكلى وچىجى اىلدە

⁴Qorqud döndi, Oğuz'a gəldi. Aydır: – Yüklü qoca^[13] ilə

پا غلو خوجى دې كۈزه ويرك آشى پىشورسۇن دېرىچى

⁵Yapağlu qocayı Dəpəgözə verüň, aşın pişürsün! – dedi.

وھم كۆتى آڭى ادم اىلمى بىشۇن چىۋە استىدىي دېرىچى يۈنكى

⁶Və həm gündə iki adam ilə beş yüz qoyun istədi, – dedi. Bunlar

دېچى راھىن اولىي دورىت اوغلىي اولى بىرىن ويردىي

⁷dəxi razı oldu. Dört oğlu olan birin verdi,

اوچىي تالىدىي اوچ اولى بىرىن ويرۋىب آڭى تالىدىي

⁸üçü qaldı. Üç olan birin verüb, iki qaldı.

آڭى اولى بىرىن ويردىي بىرىي تالىدىي قاپق قاد دېلىر

⁹İki olan birin verdi, biri qaldı. Qapaq qan^[14] derlər

پىركىشى وارايىچى ئىكى اوغلىي دارايىچى يىر اوغلىن دېرىچى

¹⁰bir kişi var idi. İki oğlu var idi, bir oğlın verüb,

بىرىي تالىش اىردىي كۈونىتىت حولىت ئاكاڭىشىدىي اتائىچى

¹¹biri qalmış idi. Gerü növbət tolanıb aña gəlmüşdi. Anası

خىعاد اىرۋىب اخلىدىي تارلت اىلدەي سەرخاتىم ارۇتا اوغلى

¹²fəryad edüb ağladı, zarlıq eylədi. Məgər, xanım, Aruz oğlu

بىساط غىز اىكەنلىش اىردىي اول محلەن كىلدىي دېرىچى اىرس

¹³Basat gəzaya getmiş idi. Ol məhəldə gəldi. Qarıcıq aydır:

بسا ط شهدي ايتن دن كلدي وارين بوليكى مكارى

¹– Basat şimdə aqından gəldi. Varayın, bolay ki, maňa bir

اسير ويريدى او غل بخضم خورتىريم دىرىي بساط التولى

²əsir verəydi, oğlancığım qurtaraydım, – dedi. Basat altunlu

كونملكت تكوب او توورا يكى كور ديلوكه بىرخاتون كشى

³günlüğün tiküb oturur ikən gördilər ki, bir xatun kişi

كلور كلدى اېچىو بساط كردى سلام ويردى اغلدى

⁴gəlür. Gəldi içəri, Basata, girdi salam verdi, ağladı.

ايدى او جنه صعنان الوكلوا علىي اددىيل تكىپىزىز منى

⁵Aydır: – Avcına siğmayan əlüglü oğlu, Ərdinə təkə buynuzundan

ېقىيايل باجىھ اعىزىز دەڭلى اعۋازىدايى مەلکو ارۇز

⁶qatı yaylı^[15], İç Oğuzda, Taş Oğuzda adı bəllü, Aruz

او علىي خانىم بساط مكارىد دىرىي بساط ايدى تەدىسى

⁷oğlu xanım Basat, maňa mədəd! – dedi. Basat aydır: – Nə dilərsin?

خويچى ايدى با لىجنى دېتىنە يوقىنتى سار خوتىرىي يايلىنتى

⁸Qarıcıq aydır: – Yalançı dünya yüzündə bir ər qopdı. Yaylamında

ا عوز ايلىي قىزىردىي، خۆه بولاد او رېتىچىلوكىن

⁹Oğuz elin qondurmadi. Qara polad uz qılıclar kəsin^[16]

تلىقىكسىر دمىرىي، قىرغۇاجلا او نىادىنلار ايدى دەرىغى

¹⁰qılıını kəsdirmədi. Qarğı cida oynadanlar ildirəmədi^[17].

ماين او جىنى اىتلەكار قىمىدىي، اپىرىد ياشىقى قازانا بىزىزىتى

¹¹Qayın oxı atanlar kar qılamadı. Alplar başı Qazana bir zərb

ا دردىي، خۆدا ياشىقى قوه كونىنى دىيرون او لرىي بىيىن

¹²urdı. Qardaşı Qara Günə əlində zəbun oldu. Bıyığı

قانلو بىكىر امن المتن دىبوده او لرىي اغ سەقىللوبىالاڭ

¹³qanlu Bügdüz Əmən əlində zəbun oldu. Ağ saqallu babaň

اَرْوَهَ قَانْ حُوقْدَرْدِيْ مِيدَنْ يُورْزَنْ قَرْدَاشْكَ خَانْ

¹Aruza qan qusdurdı. Meydan yüzündə qardaşın Qiyan

سَلْجُوكْ اُودِيْ صَنْدِيْ جَانْ وِيرْدِيْ قَالِنْ اَغُوزْ كَلْرِيْ

²Səlcük ödi sitedi^[18], can verdi. Qalın Oğuz bəglərin

دَجِيْ كَمِينْ نَبُونْ اِيرْوَبْ كَمِينْ شَهِيدْ اِيلِدِيْ يِرْدِيْ

³dəxi kimini zəbun edüb, kimini şəhid eylədi. Yedi

قَاتِلْمَ اَغُوزْيَ يُورْنَ سُورْدِيْ كَسْمِ دِيرِيْ كَسْدِيْ

⁴qatla Oğuzı yerindən sürdi. Kəsim dedi, kəsdi.

كُونْتَ آكِيْ اَدَمْ بِيْشَنْ يُورْنَ يِتْوَنْ اِسْتَدِيْ يِرْكَلُو فَرْجَهْ

⁵Gündə iki adam, beş yüz qoyun istədi. Yüklü qoca

اِيلِيْپَا غَلُوْ تَجْهِيْ اَخَانْدَ مَتْكَارْ وِيرْدَلِيْ دُورْهَتْ اوْغَلِيْ

⁶ilə Yapağlu qocayı aña xidmətkar verdilər. Dört oğlı

اَولِيْ بِيْنْ وِيرْدِيْ اَفِحْ اُودِيْ بِيْنْ وِيرْدِيْ آكِيْ

⁷olan birin verdi. Üç olan birin verdi. İki

اَولِيْ بِيْنْ وِيرْدِيْ آكِيْ اُوْ عَلْجَقْمَ وَارْدِيْ بِيْنْ

⁸olan birin verdi. İki oğlancığım vardı, birin

وِيرْدِمْ بِرْعِيْ قَالِدِيْ چُورْ لَرِيْ فَرْبَتْ كَرْوَ مَكَالِدِيْ

⁹verdim, biri qaldı. Çevrildi növbət gerü maňa gəldi.

اَيْنِ دَجِيْ اِسْتَرْلَوْ خَانْ مَكَارَدْ دِيْنِيْ يِسَاطِكْ

¹⁰Anı dəxi istərlər. Xanım, maňa mədəd! – dedi. Basatiň

قَارَانْلُوكَوْرَلِيْ يِسَادَ طَولِيْ مَرْتَدَ اِسْتِيْخُونْ صَلْقَشْ

¹¹qaranňulu gözləri yaşa toldı. Qarındaşıyçun soylamış,

كُورَلَمْ خَانْ ئَصْوَلِيْمَشْ اِيدِرْ قَرْكَ يِرْدَهْ نَكْلَمَشْ

¹²görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır: – Qırǎñ^[19] yerdə tikilmiş

اَوْتَا خَلْرَكْ اَوْظَلَمْ بِعَدْرَدِيْ اَولِيْ قَرْدَاشْ يِوكَكْ

¹³otaxlarıň O zalim yıqdırdı ola, qardaş? Yügrək

اولىن اتلرولك تاولد سندىڭ اوختالىم سېدىرىدىي اولى

¹olan atlaruň tavlasundan O zalim seçdirdi ola,

قرداشى بىسىرىت دەۋەتكەن قىضاۋىتىدە اوختالىم

²qardaş? Bisərək-bisərək dəvələriň qatarından O zalim

ئىرىدىي اولى قرداشى شولىتىكىن قىدوغۇك يېتونك اوختالىم

³ayırıldı ola, qardaş? Şüleñiňdə qırduğuň qoyunuň O zalim

قىرىدىي اولى قرداشى كوبىخىلە كەقىردىكىن كەلىمۇكىن اوختالىم

⁴qırıldı ola, qardaş? Güvəncimlə gətürdigiň gəlinçىgүň O zalim

سندىڭ ايردىي اولى قرداشى آنۇ سەقلەویبا مىچ اوغۇل دىي

⁵səndən ayırdı ola, qardaş? Ağ saqallu babamı “Oğul!” deyü

ااغلىتكى اولى قىداڭىز ۱ يېھىم يۈزلى انا باجى سىزلىتكى

⁶ağlatdırın ola, qardaş? Ağça yüzlü anamı sızlatdırın

اولى قىداڭىز خوشوتىان قىز طاخىم يۈكىسىكى قىداشىش

⁷ola, qardaş? Qarşu yatan Qara tağım yüksəgi qartaş!

اختىلىپ كوركлю صوپىك طاشقۇچى قرداشىش كوجىلى

⁸Aqındılı görklü suyumiň taşqunu qardaş! Gücli

بىلەم قۆنۈچ قىرانىكىو كوركلو سىكىت اىتىپنى قىداشىش قىداشىش

⁹belim qüvvəti, qaranňu gözlөrumىň aydını qardaş! Qardaşimdan

ايىلدىم دىوچوق اعىدى. تارلىق تىلىدىي. اولىخانىن

¹⁰ayrıldım! – deyü çoq ağladı, zarlıq qıldı. Ol xatun

كىشىه بىراسىپ وېرىدىي. رارا و ئىلگى خۇرتادىرىتى

¹¹kişiyə bir əsir verdi, “Var, oğlını qurtar!” – dedi.

خاتون الدىع كىلدىي. اوغلى يېرنىه وېرىدىي. هەم اوغلان

¹²Xatun aldı gəldi, oğlı yerinə verdi. Həm “Oğlıň

كىلدىي دىيو ارۇزە موشتىلىدىي. قالىن اغۇز يېڭىسىلىدە

¹³gəldi” deyü Aruza müşkuladı. Aruz sevindi.^[20] Qalın Oğuz bəgləri ilə

بِسَاطَهُ قَرْشُوكَلْدِيٍّ بِسَاطَهُ يَا سَاتَكَ الَّيْنَ اُوبِدِيٍّ

¹Basata qarşu gəldi. Basat babasının əlin öpdi.

أَغْلَشَدَ مِلْرُ بُوز لَشَدَلَرُ أَنَاسَتَكَ أَيُونَهُ كَلْدِيٍّ أَنَاسِيٍّ

²Ağlaşdırılar, bozlaşdırılar. Anasınıñ evinə gəldi. Anası

قَرْشُوكَلْدِيٍّ أَوْ غَلْجُونُغَنِيٍّ فَوْجَدِيٍّ بِسَاطَهُ اَتَاسَتَكَ

³qarşu gəldi, oğlancuğunu qucdı. Basat anasınıñ

الَّيْنَ اُوبِدِيٍّ كَورْشَدَلُرُ بُوز لَشَدَلَرُ أَغْزِيْكَلْرِي دِيرِلَدِيٍّ

⁴əlin öpdi. Görüşdilər, bozlaşdırılar. Oğuz bəgləri dərildi.

يَه لَوْ اَچَلَوْ اَولَدِيٍّ بِسَاطَهُ اِيدَرْ بَكْلَرْ قَرْدَاشِ اَخْرِيَّتِهٍ

⁵Yemələr-içmələr oldu. Basat aydır: – Bəglər, qardaş uğrina

دِيْرَهْ كَوْنَ اِيلَهْ بُولْشُورَمْ نَهْ بَيُورْ سَرْ دِيرِيٍّ قَرَانِيْكَ

⁶Dəpəgöz ilə buluşoram, nə buyurursız? – dedi. Qazan bəg

بُورَادَهْ صَوْلِيمَشْ كَوْرَهْ لَمْ خَاتَمْ بَخْصَصَوْلِيمَشْ اِيدَرْ

⁷burada soylamış, görəlim, xanım, necə soylamış. Aydır:

قَهْ اُودَهْ حَوْبِدِي دِيرَهْ كَوْنَ عَرْشَيْ بُوز نَهْ جَوْرَمْ اِيْعَادِمْ

⁸– Qara əvrən qopdı Dəpəgöz, Ərş yüzində çevirdim, alımadım,

بِسَاطَهُ قَرَهْ قِتَلَدَهْ فَوْپِرِي دِيْرَهْ كَوْنَ قَرَهْ قَرَهْ طَاعَلَدَهْ

⁹Basat! Qara qaplan qopdı Dəpəgöz! Qara-qara taqlarda

جَوْرَمْ اِيْعَادِمْ بِسَاطَهُ قَنَاهْ اَصْلَانْ فَوْپِرِي دِيرَهْ كَوْنَ

¹⁰çevirdim, alımadım, Basat! Qağan aslan qopdı Dəpəgöz!

قَلَكْ سَازْلَوَهْ جَوْرَمْ اِيْعَادِمْ بِسَاطَهُ اَرَأَوْلَسَتَ

¹¹Qalın sazlarda çevirdim, alımadım, Basat! Ər olsaň,

يَكِ اَوْلَسَكْ حَرَهْ مَنْ قَزَا يَخْهَهْ اَولِيَا سِيَاطَهْ دِيرِيٍّ

¹²yeg^[21] olsaň, mərə, mən Qazanca olmayasın, Basat! – dedi.

اَغْ سَقَلْلُوْيَا كَيْ اَغْلَمَقْلَهْ اَغْ بِرْ جَكَلَهْ اَتَاهَيْ بُوز لَهَعَنَهْ

¹³Ağ saqallu babaňı ağlatmağı! Ağ birçəklü anaňı bozlatmağı!

بِسَاطٍ أَيْدِي لَيْتَهُ وَارِدَمْ قَزَانِ أَيْدِي سَنِ بِيلُورْسَنِ

¹Basat aydır: – Өlbətdə, vararam! Qazan aydır: – Sən bilürsin.

بِيَاسِي اَغْلَدِي اَيْدِرَاوْ غُولُ اَوْجَاغْمُ اَسْوَزْ قَوْمَهْ كَرْمَ

²Babası ağladı, aydır: – Oğul, ocağım issüz qoma, kərəm

اَيْلَمْ وَارِدَمْ دِيرِي بِسَاطٍ اَيْدِرِي يَعْنِي اَغْلَقَتْهُ لَوْعَزِينِ

³eylə, varma! – dedi. Basat aydır: – Yoğ, ağ saqallu əziz

بَايَا وَارِدَمْ دِيرِي اَسْلَدِي يِلْكَتْرَهْ بِرْ حُطَّاتَمْ اَوْخَ

⁴baba, varıram! – dedi. Əsləmədi, yeləgindən bir tutam ox

چَحْرَدِي بِيلِنْهْ صَوْقَدِي بِيَلْجِنْ حَمَالْ قَوْشَنْدِي

⁵çıqardı, belinə soqdı. Qılıçın həmayil^[22] quşandı.

يَايِي قَارُوسَنَهْ بِرْ قَدِي اَتَخَلْبَ تَورَدِي بِيَاسِنَكْ

⁶Yayın qarusuna bıraqdı. Ətəklərin qıvırdı. Babasınıň,

اَتَاستَكْ اَيْنِي اوْپِيِي حَلَّ لَتَشَدِي خَوْشَ قَالُوكْ دِيرِي

⁷anasınıň əlini öpdi, halallaşdı, “Xoş qalun!” – dedi.

دِيرِي كَوْزَاوْ كَوْنَهْ حَرْشُوا رَخَاسِنْ دِيرِمَشِي مَا لَكَوْزِ جَكْرِي

⁸Dəpəgöz olduğu Salaxana qayasına gəldi. Gördi,

دِيرِي كَوْزَاوْ كَوْنَهْ حَرْشُوا رَخَاسِنْ دِيرِمَشِي مَا لَكَوْزِ جَكْرِي

⁹Dəpəgöz günə qarşın arxasın vermiş, yalındır^[23]. Çəkdi,

بِيلِنْهْ بِرْ اَوْخَ چَحْرَدِي دِيرِي كَوْرَكْ يَمْرِمِنْهْ بِرْ اَوْخَ

¹⁰belindən bir ox çıqardı. Dəpəgöziň yağrınına^[24] bir ox

اوْرَدِي اَوْخَ كَبْحَدِي پَارَهْ لَذَى بِرْ دَحِي اَتَىيِي اوْلَى

¹¹urdı. Ox keçmədi, paralandı. Bir dəxi atdı. Ol

دَحِي بَارَهْ پَارَهْ اوْلَى دِيرِكَونْ وَحِيدَلَوْ اِسْتَدِعِي يَوْ

¹²dəxi para-para oldu. Dəpəgöz qocalara ayıdı: – Bu

بِرْكَ سَكَكِي بِزِي اَوْشَتَدَرْهِ دِيرِي بِسَاطٍ بِرْ دَحِي

¹³yeriň sıňəgi bizi üşəndirdi, – dedi. Basat bir dəxi

اٽى دىچى پاره لىدى بىرپاره سى دېكۆزك

¹ atdı. Ol dəxi paralandı, bir parası Dəpəgözüň

اوکە دشدى دېكۆز چىرادىي بىعدىي بىساطكۈرى

² öñünə düşdi. Dəpəgöz sıçradı baqdı, Basatı^[25] gördü.

اىن النجالدىي قاصى قاصى كىلدى وچىلۇه آيدىن

³ Õlin-õlinə çaldi, qas-qas güldi. Qocalara aydır:

ا غوزدە يىنه بىر طۇغقۇن خەرىدىي دېرىي بىساطكۈلى

⁴ – Oğuzdan yenə bizə bir turfəndə^[26] quzı gəldi, – dedi. Basatı

اوکە قاتىي طەرىي يوغۇزدىن صالىتىرىدىي بىتابىغى

⁵ öñünə qatdı tutdı, boğazdan salındırdı. Yatağına

كەوردىي اروكتك وچىخىنە صوقىرىي ايىدرە وچىلە

⁶ gətürdi, ədüğiniň qonçına^[27] soqdı. Aydır: – Mərə qocalar,

اكنى وقىتى مۇبىتى مەكاچوپىز سىرىيام دىنەي يىنه اوپىرى

⁷ ekindü vaqtı munı maňa çevirəsiz, yeyəm, – dedi. Yenə uyudu.

بىساطكە خېتىرىي واردىي اروكىن ياردىي اچىندىچىمىزى

⁸ Basatıň xəncəri vardı. Ədüğini yardı, içindən çıqdı.

ايىدرە وچىدەر موچىك اولوچىي تەن دە اىستىملىرىلىمنىز

⁹ Aydır: – Mərə qocalar, munıň ölümü nədəndir? Ayıldılar: – Bilməziz.

اتا كۆزىنى عىترىي يىردا ات يوقىدىرىدىلىرى بىساط دې

¹⁰ Amma gözündən geyri yerdə et yoqdur, – dedilər. Basat Dəpə-

كۆزك ياشىنى اوچىنە كىلدى چاق قالىرىدىي باقدى

¹¹ gözün başı ucına gəldi. Qapaq qaldırdı. Baqdı

كۆردىي كەم ئورتىي اىردايىرە وچىھە تو سوكلىكى اچىڭى

¹² görüdi kim, gözü ətdir. Aydır: – Qocalar, süklüğü^[28] ocağa

ووك قىسون دېرىي سوكلىكى اوچا غەرقدەرخىدىي

¹³ qoň qızsun! – dedi. Süklüğü ocağa bıraqdılar, qızdı.

بِسْطَ اللَّهِ الدِّيْنُ اَدِيْكُورْ كُوكُلُوْ مُخْتَنْ صَلَوْاتْ كُوتُرْ دِيْنُ

¹Basat əlinə aldı. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdi.

سُوكُلُكِيْ دِيرْ كُوزْكُ كُورْ تَايْلِمْ يَا صَنْيِيْ كِمْ دِيرْ كُوزْكُ

²Süklüğü Dəpəgözün gözünə eylə basdı kim, Dəpəgözün

كُوزْيِيْ هَلَكْ اُولَرِيْ شُويْلِمْ نُغْرَهْ اوْرَدِيْ هِيْغَرْ دِيْ

³gözi həlak oldu. Şöylə nərə urdu, hayqırıldı

كِمْ طَاعَ وَطَاشَيْ يَا تَكُولْتَديْ بِسْطَاطَ صَحْرَادِيْ يَتَوْتَ

⁴kim, tağ və taş yangulandı. Basat sıçradı, qoyun

اِچْنَهْ مَعَارِهْ يَهْ دَشْدِيْ دِيرْ كُوزْمِيلْدِيْ كِمْ بِسْطَاطَ مَتَانَهْ

⁵içinə mağaraya düşdi. Dəpəgöz bildi kim, Basat mağara-

دَهْ دَهْ مَعَارِهْ تَلَكْ پَتوْسَهْ الْعَيْ بِرْ زَيْمَاعَهْ يَقْتَلَكْ بِرْ مَانَهْ

⁶dadır. Mağaraniň qapusın alub bir ayağın qapuniň bir yanına,

بِرْ بِرْ كَلَهْ كِيجْ دِيرْ دِيْ بِرْ بِرْ كَلَهْ وَهْ دِيْ كِيجْ دِيرْ بِرْ بِرْ كَلَهْ يَا شَلَانَهْ

⁷birin dəxi bir yanına qodi. Aydır: – Mərə qoyun başları ərkəc,

بِرْ بِرْ كَلَهْ كِيجْ دِيرْ دِيْ بِرْ بِرْ كَلَهْ كَجْدِيْ هُوبْ تِلَكْ يَا شَلَانَهْ

⁸bir-bir gəl keç! – dedi. Bir-bir gəlüb keçdi. Hər biriniň başlarının

صَفَدِيْ تَوْقَلْجَىْ تَوْ دَلَتَمْ صَفَارَ حَوْجَ كَلَكِيجْ دِيرْ دِيْ بِرْ

⁹sığadı. “Toğlıcıqlar, dövlətim saqar qoç, gəl keç!” – dedi. Bir

قَوْجَ يَرْ تَرَهْ قَالَعَدِيْ كَرْ تَوْبَ سَوْتَدِيْ دَفِنِيْ بِسْطَاطَ وَجِيْ

¹⁰qoç yerindən qalqdı, gərinüb sündi^[29]. Dəfi Basat qoçı

يَصْوَبْ بُو غَزْلَرِيْ دَرِيسِيْيِيْ بَوْزَدِيْ هُوبْ عَيْنَهْ يَا شَنِيْ

¹¹basub boğazladı, dərisini yüzdi. Quyruğıyla başını

دَرِيدَهْ اِيرْمَدِيْ اِچْنَهْ كَرْ دِيْ بِسْطَاطَ دِيرْ كُوزْكُ اُوكَنَهْ

¹²dəridən ayırmadı, içində girdi. Basat Dəpəgözün öñünə

كَلَدِيْ دِيرْ كُوزْهْ بِلَدِيْ كِمْ بِسْطَاطَ دَرِيْ اِچْنَهْ دَهْ

¹³gəldi. Dəpəgöz də bildi kim, Basat dəri içindədir.

ايدر اي صتار دوج منم يزه دن هلак او بىغانمىلىك

¹Aydir: – Ey saqar qoç, mənim nerədən həlak olacağım bildin?

شويىله چىلىم سىنى مقاره ديوارتىكم خويرغلت مقاره

²Şöylə çalayım səni mağara divarına kim, quyruğuň mağarayı

يقلسون دىرىي. بساط قوجىڭ ياشىنى دېركون لىڭ

³yağlasun! – dedi. Basat qoçuň başını Dəpəgözüň

الله صوتىي. دېركون بىغىزىنى يىرك حىلىرىي قالدىرىچى

⁴əlinə sundı. Dəpəgöz buynuzundan bərk tutdı. Qaldırıcaq

بىنۇزدەرىلە ئىندە قالرىي. بساط دېركو زىك بودىي

⁵buynuz dəriylə əlində qaldı. Basat Dəpəgözüň budı

اراستىن چىرىوب چىقىدىي. دېركو زىك بىنۇزىي كورتىب

⁶arasından sıçrayub çıqdı. Dəpəgöz buynuzu götürüb

يرە چالرىي ايدر او غلادىن خورتىلدىكىي بساط ايدر تىكىم

⁷yerə caldı. Aydir: – Oğlan, qurtulduñmı? Basat aydir: – Taňrim

قورتىرىدىي. دېركو زىك ايدر من او غلادىن ал سىتل بىر ماختى

⁸qurtardı. Dəpəgöz aydir: – Mərə oğlan, al şol parmağimda-

كى يوز و كى بىر ساغك طات سكا اوخ و خىلىج كارا يلىشى

⁹kı yüzügi parmağına taq, saňa ox və qılıc kar eyləməsün.

بساط الري يوز كى بىر تاغنه كچوردىي. دېركو زىك ايدر

¹⁰Basat aldı, yüzügi parmağına keçürdü. Dəpəgöz aydir:

او غلادىن يوز كى الوب طاتىن كىي بساط ايدر طقتىم

¹¹– Oğlan, yüzügi alub taqındıñmı? Basat aydir: – Taqındım.

دېركو زىساطلە او دىرنە خودىي جىخزلە چالرىي كىشى

¹²Dəpəgöz Basatiň üzərinə qovdi^[30], xəncərlə çaldı kəsdi.

چىرادىي كىكىرىدە خودىي. كوردىي كىم يوزك كىستە

¹³Sıçradı geň yerdə turdı. Gördi kim, yüzük genə

دېرکوزك ایماھىي استند يابۇر دېرکونز ایدر قورتلدى

¹Dəpəgözün ayağı altında yatur. Dəpəgöz aydır: – Qurtulduñmı?

بساط ایدر تکرم و قردى دېرکوز ایدر او علان

²Basat aydır: – Taňrim qurtardı. Dəpəgöz aydır: – Oğlan,

مشول كىندىي كودىكى دېرکونز دېر كوردىم دېر كونز ایدر سەن

³şol günbədi gördüñmi? Aydır: – Gördüm. Dəpəgöz aydır: – Mənim

خزىنەم وار اول خۆچە لە ماھىستىلار مھۇرلىدى بساط

⁴xəzinəm var. Ol pocalar almasunlar. Var möhürlə! – dedi. Basat

كىندىي بىخىنە كوردىي كوردىي كم المۆئى اچقىي يېلىمىتىخ مىتارق

⁵günbəd içinə girdi. Gördü kim, altun-aqça yiğilmiş. Baqaraq

كىندۇزىن او متىرى دېرکوز كىندىك پۇسسىز الرىي ايدى

⁶kəndüzin unutdi. Dəpəgöz günbədiň qapusıň aldı, aydır:

كىندە كوردىي بساط ايدى كوردىم دېر كونز ایدر شۇىلە جەلەيم

⁷– Günbədə girdiñmi? Basat aydır: – Girdim. Dəpəgöz aydır: – Şöylə çalayım

كىندە طارطاڭ او لىسى دېرىي بساط ئەلىتىن

⁸kim, günbədlə tartağan olasın, – dedi. Basatiň dilinə

بىكىدىكىم لا إله إلا الله محمد رسول الله دېرىي دېرىي

⁹bu gəldi kim, “La ilahə illəllah, Məhəmməd rəsulullah!” – dedi. Dedi,^[31]

ھامانم كىندىيار لرىي دېرىي يەردەن پتو اچىلدىي بىرتىن

¹⁰həman dəm günbəd yarıldı, yedi yerdən qapu açıldı. Birindən

ھاشمە كىندىي دېرىي دېرىكىندايىنلىي صوقدىي ايدى

¹¹taşra gəldi. Dəpəgöz günbədə əlin soqdı. Eylə

قاچىدىكىم كىندىزىر و تىر او لرىي دېر كونز ایدر او علان

¹²qaxdı^[32] kim, günbəd zirü zəbər oldu. Dəpəgöz aydır: – Oğlan,

قورتلدىكىي بساط ایدر تکرم قورتلدىي دېرىي دېر كونز

¹³qurtulduñmı? Basat aydır: – Taňrim qurtardı, – dedi. Dəpəgöz

ایورسکا اولم بیو یعیش - شول مغاره بی کورد کمی ساط

¹aydır: – Saňa ölüm yoğ imiş! Şol mağarayı gördüñmi? Basat

ایور کوردم ایور انده ایکی قىلچ واردىي قىلو بىرى

²aydır: – Gördüm. Aydır: – Anda iki qılıc var: biri qınlı, biri

قىتسوز اول قىتسوز كىرسىم ياشىي واركىزدەنم ياشىي

³qınsuz. Ol qınsuz kèsər mənim başumı. Var gətür, mənim başumı

كسدىيى. ساط مغاره چىرسەت واردىي کوردىيىت بى

⁴kəs! – dedi. Basat mağara qapusına vardi. Gördi, bir

قىتسوز قىلچ طورغا يېنچىن ساط ايدر من موڭايى

⁵qınsuz qılıc turmaz, enər-çıqar. Basat aydır: “Mən muňa bi-

تىڭىيما پشمايم دىئب كندو قىلاجى يېنچىي طورتىي اىكى

⁶təkəllif yapışmayım”, – deyüb kəndü qılıcın çıxardı tutdı^[33], iki

پاده يولرىي واردىي براغاچ كوردىي قىلچىدە طورتىي

⁷para böldi. Vardı bir ağac gətürdi, qılıca tutdi.

اينى دىخى اىكى پاده اىلدىي پىن يابىخى النى دىرى اخلى

⁸Anı dəxi iki para eylədi. Pəs yayını əlinə aldı, oxla

اول قىلچ اصلى زېخىرىي او ردىي قىلچىرە دىستىي

⁹ol qılıc asılan zənciri urdı. Qılıc yerə düşdi,

كومىدىي كندو قىلاجى قىنندە صوقىدىي. پىلچا غەندىتا اول

¹⁰gömüldi. Kəndü qılıcın qınına soqdı. Balçağından ol

قىلچى يىرك طورتىي. كىلدىي ايدر مەرە دېر كوت پېخىسى

¹¹qılıci bərk tutdi. Gəldi aydır: – Mərə Dəpəgöz, necəsin? –

دىدىي دېر كوردا ايدر مەرە اوغلان دىخى اولدكىي ساط

¹²dedi. Dəpəgöz aydır: – Mərə oğlan, dəxi ölmədiñmi? Basat

آيدىستىگەم خوردىي. دېر كوردا ايدر سکا اولم بیو یعیش

¹³aydır: – Taňrim qurtardı. Dəpəgöz aydır: – Saňa ölüm yoğ imiş! –

دېدىي چاڭزۇپ دېر كۈزىمىلىشى كىردى لم نەصوللىشىع

¹dedi. Çağırub Dəpəgöz soylamış, görəlim, nə soylamış.

ئايدىر كۆزىم كۆزىم يالكۈزى كۆزىم سەپاڭلۇز كۆزىم لەمىس

²Aydır: – Gözüm, gözüm, yalňuz gözüm! Sən yalňuz gözlə mən

أعورتىچى صندىرىمىشىم إلە كۈزىن اىرىدىك يېكتىنى طتلو

³Oğuzı sindirmişdim. Ala gözden ayırdıň, yigit, məni! Tatlu

جاڭىز ئىرسۇن قادىرىسىخە إيلە كەم من چىكىم كۈز يو كۆفي

⁴candan ayırsun Qadir səni! Eylə kim mən çəkərəm göz buňunu,

چىي يېكتىن وىرسۇن قادىرىتىكىرى كۆز يو كۆفي دېرىجى

⁵Heç yigidə verməsün qadir Taňrı göz buňunu!^[34] – dedi.

دېر كۈز كەمە ئايدىر خەلداردە خۇپاردە يېكتىرىڭ تېرىد ب

⁶Dəpəgöz genə aydır: – Qalarda, qoparda, yigit, yeriň nə yerdir?

قaranىكۈدوں اپىختىيە يول ازىزلىك او سوڭ تەدەت جىتا عالم

⁷Qaranňu dün içində yol azsaň, umuň nədir? Qaba ələm

كۆزىر خانىكۈز كىيمەتتىشى كۆفي او كۆفي اغ سەتائلىي يايڭ

⁸götürən xaniňuz kim? Qırış günü öndin <dəpən alpınız kim?>^[35] Ağ saqallu babaň

ادىي تەدرىيەلەر ئارىن اىرىدىن ياماشورەمە عىيپ اولۇر

⁹adı nədir? Alp ərən ərdən adın yaşurmaq eyib olur,

ادىك ئەدرىيەت دېنگىل مىكا دېرىجى يىساطەت دېر كۈز مەھىلىشى

¹⁰Adıň nədir, yigit, degil maňa! – dedi. Basat Dəpəgözə soylamış,

كۈزەلمە خاتىمە نەصوللىشى خەلداردە خۇپاردە يېرم كۈز او تىياڭ

¹¹görəlim, xanim, nə soylamış: – Qalarda, qoparda yerim Gün Ortac!^[36]

قىركۈدوں اپىخەر يوقىل اتىسىم امۇم ائەمە جىاعالم كۆزىرت

¹²Qaraňu dün içrə yol azsam, umum – Allah! Qaba ələm götürən

خانقىز باينىرىخان قىرىشى كۆفي او كەدىن دېن ئەن ساۋىر

¹³xanımız – Bayındır xan! Qırış günü öndin dəpən alpımız – Salur

او غلی قزان. اتام ادین صورا دلشک قتا اغاج اهام

¹ oğlu Qazan! ^[37] Anam adın sorar olsaň, – Qaba Ağacı! Atam

ادین دیرسک قتاب اصلان منم ادم صورا دلشک ارزوذ

² adın dersoň, – Qağan Aslan! ^[38] Mənim adım sorarsıň, Aruz

او غلی بساط در دیرىي. دېرگۈز اىسرار امرىي قىداشلار

³ oğlu Basatdır! – dedi. Dəpəgöz aydır: – İmdi qardaşlar^{<uz>}, ^[39]

چىنه مەكا ديرىي. بساط ايورىرىخ قوات اغ سقا لوپىياي

⁴ qıyma maňa! – dedi. Basat aydır: – Mərə qavat! Ağ saqallu babamı

اعلىشىسى. قىيىچى اغ بىر جىكلىو انا يى يوز لىعىشىسى قىداشىنى

⁵ ağlatmışsin. Qarıcıq ağ birçoklu anamı bozlatmışsin. Qarındaşim

قىابىن او لىد دىشىنى اعېمى يوز لوپىنكىي طول ايمىشىنى

⁶ Qıyanı öldürmişsin. Ağca yüzlü yengəmi tul eyləmişsin.

لا كۆزلىپىكلەرنى او كىسو زۇمىشىسى. قورىمىم سىجى قە

⁷ Ala gözlü bəbeklərin öksüz qomışsin. Qormiyam səni, qara

پولاد او رىتايىچىم طارىتىخى قفالو بىر كەلەپىشىنى

⁸ polad uz qılıcım tartmayınca, Qafalu, böركlü başıñ kəsmeyince,

الىي قاتىن يىز يۈز يېتە توکىيىخى قىداشىم قىاتىك قاتى المىتىخى

⁹ Alca qaniň yer yüzinə tökmeyince, Qardaşım Qıyanıň qanın almayınca?

ۋۆزم دىرىي. دېرگۈز دەخى يورادە صوپىلىشى ايدى قالقۇ

¹⁰ Qomazam! – dedi. Dəpəgöz dəxi burada soylamış. Aydır: – Qalqu-

يىي يىرىمن طارم دىرىدەم قالى اغۇز نىكلەرنى عەندىم

¹¹ banı yerimdən turam, derdim. Qalın Oğuz bəglərindən əhdim

يۇزام دىرىدەم يىكىرىھەم طۇغاڭىتەم مېرىم دىرىدەم يېرىكتى دەم

¹² bozam, derdim. Yeňidən toğanın qıram^[40], derdim. Bir gəz adam

اتىنە طىيم دىرىدەم قالى اغۇز نىكلەرىي او زىرىمىقۇلۇقىلىكى

¹³ etinə toyam, derdim. Qalın Oğuz bəgləri üzərimə yiğilub gələ,

دېردم چىو بىنى سلاخا شىتا سندە كرم ديردم اغما خلىق

¹derdim. Qaçubanı Salaxana qayasına girəm, derdim. Ağır mancılıq

طاشلە اتام ديردم اپقىب طاشى ياشى دوشىنى اولم

²taşla atam, derdim. Enüb taş başıma düşübən öləm,

دېردم ۱ لاكۇ زىدە آيرەك يىكتىمىن طتلوجانىتى

³derdim. Ala gözdən ayırdıñ, yigit, məni, Tatlu candan

ايرسون قادىرىنى دېرىي دېركۇزىردىجى صولىشىن ايدى

⁴ayırsun Qadir səni! – dedi. Dəpəgöz bir dəxi soylamış. Aydır:

اع سقىللو حۆجىدلىق چوڭ اغلىقىشم اغ سقاڭىلە تېرىتىي

⁵– Ağ saqallu qocaları çoq ağlatmışam, Ağ saqalı qarışı

صوتىي او لا كۈزىم سىنى اغ بىرچىلۇ مىيچىمارىي يېھىلەرى

⁶tutdı ola, gözüm, səni? Ağ birçəklü qarıcıqları

چوڭ اغلىقىشم كۈزىي ياشى طوتىي او لا كۈزىم سىنجىماڭى

⁷çoq ağlatmışam, Gözi yaşı tutdı ola, gözüm, səni? Bıyıcağı^[41]

قادرمىش يېھىلەرى يەوق يىشىم يېڭىلەن لۇي طوتىي او لا

⁸qararmış yigitləri çoq yemişəm, Yigitlikləri tutdı ola,

كۈزىم سىنجى ئىچىكىزىي قىناڭى قىچىزلىرى يەوق يىشىم

⁹gözüm, səni? ئىلەقىزى qinalı qızçıçazları çoq yemişəm,

خار سېخولۇي طوتىي او لا كۈزىم سىنجى ۱ يەكم چىرىم مىت

¹⁰Qarışcuları^[42] tutdı ola, gözüm, səni? Eylə kim çəkərəm mən

كۈزىكۈنچىنە جىي يېرىدە وىرسۇن قادىرىتىرىي كۈزىم كۈنچى

¹¹göz buňunu, Heç yigidə verməsün qadir Tańrı göz buňunu!

كۈزىم كۈزىم اي كۈزىم ياكۇزىم دېرىي بىساط قاچىت

¹²Gözüm, gözüm, ay gözüm! Yalňuz gözüm! – dedi. Basat qaqıyib

يرنۇن طورىي كەلدىي بىغرا كېيى دېرە كۈزىي دېرىي او زىي

¹³yerindən turı gəldi. Buğra kibi Dəpəgözi dizi üzərinə

چوکردىي دىه كورۇڭ كىندە قىلىدە بويىتىي او ردىي .

¹çökürdi. Dəpəgözüň kəndü qılıcıyla boynunu urdi.

دلرى ياي كريش طامىع سوريي سورىي متارە

²Dəldi, yay kirişin taqdı.^[43] Sürüyi-sürüyi mağara

پتوسته كلدىي بوكلىق قىچى ئاملىپا غلو و تىچىدا اغوزە

³qapusuna gəldi. Yüklü qoca ilə Yapağlu qocayı Oğuz'a

موشىتىچى كورىدىي اغ بوق اتلرى بىتىقىنى بورىشىدىلە

⁴muştucu göndərdi. Ağ boz atlar binübən yorışdilar^[44].

قالى اغوز المزى جىنلىكلىي ات اغزلو اروز فوجە

⁵Qalın Oğuz ellərinə xəbər gəldi. At ağızlu Aruz qoca

او نېچىاركىلدىي اتاسىتە بىساطلىق سۈچىخ دىرىدىي .

⁶evinə çapar gəldi. Atasına Basatiň sevinc verdi.

موشىتلىق اوغلات دىه كورىزىي دېلىدىي دىرىدىي قالى اغوز

⁷“Muştuluq, oğlaniň Dəpəgözi dəpələdi”, – dedi. Qalın Oğuz

بىڭلىرى يىتدىلە صلاتخانە جىاستە كىلدىلىق دىه كورۇن

⁸bəgləri bindilər^[45], Salaxana qayasına gəldilər. Dəpəgözüň

باشىنى او رىتە كىوردىلىق ددم خۆرخۇد كلىرىق شادلىق

⁹başını ortaya gəturdilər. Dədəm Qorqud gəlübən şadlıq

چالدىي خارىي ارتلى ماشتە نە كىلدىي كى ايرىي دىرىدىي

¹⁰çaldı, gazi ərənlər başına nə gəldigin aydı verdi^[46].

ھم بىساطە اليئىش دىرىدىي قره طامىع ايتىد و كىلىن آىشتى

¹¹Hem Basata alqış verdi: – Qara tağa yetdügenündə aşit

ۋىرسون، قاتلو قاتلو صولۇدىن يېڭىت وىرسون دىرىدىي

¹²versün! Qanlu-qanlu sulardan keçit versün! – dedi.

ارىكە خەد اشىت تاشتىزلىك قالى اغوز بىڭلىرى بوكىرى

¹³Ərliklə qardaşın qanın aldıñ. Qalın Öğuz bəglərini buňdan

جور تردىڭ قادىء ائە يۈزك اغ اېتىسو بىساط دىرىجى

¹qurtardıň. Allah yüzüň ağ etsün, Basat! – dedi.

اولم وقىي كلد وكتىد ارىي اىغا مىن بىرى مىشۇن بىخاھىزىز

²Ölüm vaqtı gəldögündə arı imandan ayırmasun! Günahınızı

ادى كوركلو مەند مىصفا يې بىخشىسىن خانم ھىي

³adı görklü Məhəmməd Mustafaya bağışlasun, xanım, hey!

VIII BOYLA BAĞLI ŞƏRHLƏR

[¹] “Sömürər” variantında transliterasiya etdiyimiz bu sözü Türkiyəli naşirlər “sömürür” [160, Ic, s. 207; 167, s. 145; 187, s. 146] kimi oxumuşlarsa, Azərbaycan naşirləri müasir dilimizdə sabitləşmiş səs tərkibinə uyğunlaşdıraraq “sümürər” [78, s. 115; 79, s. 98] və “sümürür” [26, s. 383] şəklində vermişlər. Tarixilik baxımından sözün “sömürər” (-ər zaman şəkilçisidir) variantında verilməsi daha düzgün sayılmalıdır. M.Kaşgari lüğətində “sömür-” fonetik şəklində qeydə alınmış bu feilə [75, IIc, s. 119; 209, s. 511] daha sonrakı yazılı abidələrin dilində, dəqiq desək, XIV əsr şairimiz Qazi Bürhanəddinin “Divan”ında “somur-”, XVIII əsrə aid “Türkman kitabı”nda isə “sömür-” fonetik variantlarında rast gəlinir:

Gözlərüm qanlar dökərү ləblərүn qan somurur,
Qaşlarun peyvəstə yəni toğru mizaandır nədən? [20, s. 606]

Aran sazınuň gur meşə kollarında yer yerlənür açıqlı aslan,
ilxılara yetişəndə at ayırsa, ayqır alsə,
alın başı üstindən götürübən aşrı salsa,
ət yeməyüb, sümügin sindirmayub
yal dibindən sökübəni su yerinə qan sömürsə,
acıqlı aslan soludurmı? [61, s. 18]

[²] O.Ş.Gökyay göstərir ki, bu oğuz igidinin adı bəzən “Bisat” və “Busat” kimi də oxunmuşdur [167, s. 835]. Həqiqətən də, V.V.Bartold nəşrində o, “Bisat” şəklindədir [214, s. 82-89]. S.Əlizadə sözün yazılışından və boyun mətnində Oğuz xanın ilxiçisinin verdiyi “At basuban qan sömürər” məlumatından çıxış edərək onun “Basat” kimi oxunub-yazılmasını daha doğru sayıb [79, s. 247]. Antroponimin etimologiyası üzərində dayanan Ə. Tanrıverdi də bu fakta istinad edərək onun “at basuban” feili bağlama tərkibi əsasında, dəqiq desək, qeyri-müəyyən təsirlik halda olan “at” zoolekseminin -uban şəkilçisini itirmiş “bas-” feili ilə yerini dəyişməsi nəticəsində yarandığını irəli sürür [120, s. 82]. Fikrimizcə, eposun mətninə əsasən verilən bu yanaşma linqvistik baxımdan heç də inandırıcı görünmür. Məsələ burasındadır ki, əgər “Basat” adı boyda verilən məlumatata görə verilsə idi, onda ad “Atbası” və ya “Atbasan” qrammatik formalarında olmalı idi. Bunu “Qutadqu bilik” əsərindəki “Aytoldu”, “Güntəğdi”, “Koroğlu” dastanındaki “Halaypozan”, “Tüpdağıdan”, eləcə də müasir dilimizdə geniş yayılmış “Tanrıverdi”, “Haqverdi”, “Şahsevən” və başqa şəxs adlarının qrammatik quruluşu aydın göstərir. “Kitab”ın müqəddiməsində göstərildiyi kimi, Dədə Qorqud gələcəyi görmək qüdrətində olan Tanrı vergili bir bilicidir. Oğuz igidlərinin göstərdikləri hünərə görə onlara ad verən bu müdrik el ağsaqqalı Aruz qocanın aslan tərəfindən bəslənən oğluna ad qoyarkən onun at basıb qan

sümürməsi faktından çıxış edərək deyil, gələcəkdə Oğuz elini böyük bir fəlakətdən qurtarmaq gücündə olduğunu duyaraq qoyur. “Basat” adının at basma hadisəsi ilə əlaqələndirilməsi üzdə olan yanaşmadır. Lakin sözün “məglub etmək, yenmək” mənalı “bas-” feilindən [75, IIc, s. 39] -at (//t) şəkilçisi ilə törəməsi türk dilində şəxs adlarının yaranma mexanizminə tam uyğun gəlir. Müqayisə üçün Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində Salur boyundan olan Ulaş və onun oğlu Ulad adlarını yada salmaq istərdik [106, s. 41]. Hər iki şəxs adı “böyümək, yüksəlmək” mənalı “ula-” feilinə müvafiq qaydada -ş və -t feil düzəldən şəkilçilərinin artırılması yolu ilə düzəlməklə, feilin əmr formasında işlədilmişdir. Eyni üsul türk xalqaları arasında geniş yayılmış “Arat”, “Qayıt”, “Ucal”, “Ərol”, “Sevil” şəxs adlarında da müşahidə olunur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Dədə Qorqud bu oğuz ığidinə ad qoyarkən ona “məglub et, qalib gəl” hökmünü ifadə edən “basat” feil formasını seçib. İstəkdən doğan bu hökm boyun sonrakı məzmununda tamamilə özünü doğruldur və Basat Oğuz elinə qənim kəsilən Təpəgözü məglub edib onu böyük bir bələdan xilas edir.

[3] “Özün binar” birləşməsindəki ilk söz qorqudqunaslıqda təhrif edilərək oxunmuşdur. Abidənin Türkiyə [160, Ic, s. 207; 167, s. 145; 187, s. 146] və Azərbaycan nəşrlərində [26, s. 383; 78, s. 115; 79, s. 98] bu söz birmənalı şəkildə “uzun” kimi transkripsiya edilmiş və müasir dilimizdə daşıdığı anlamda şərh olunmuşdur. Bu oxunuş və mənalandırma V.V.Bartold tərcüməsində də (“длинного источника”) saxlanılmışdır [214, s. 83]. Bulağın “Uzun biñar” kimi adlandırılması bizə təəccübülü göründüyü üçün digər variantları nəzərdən keçirməli olduq.

Mətnə əsasən, bu həmin bulaqdır ki, pəri qızlar onun üzərinə qonmuşlardı. Deməli, bulaq ərazi baxımından o qədər genişdir ki, burada üzmək olur. Ərəb qrafikasının verdiyi imkana görə bu sözü “özün” kimi də oxumaq mümkündür. Türk dillərinin bir çoxunda “özen”, “üzən”, “ezen”, o cümlədən “özün” fonetik variantlarında “çay”, “axın”, “çay yatağı” anlamlarında işlənən bir sözə rast gəlinir və onun eyni anamları ifadə edən “özək” sözü ilə eyniköklü olduğu, “bulaq” – “su mənbəyi” anlamını daşıyan “öz” kökündən -(e)k və -(e)n şəkilçiləri ilə düzəldiyi bildirilir [231, s. 510-511]. Müqayisəli təhlil göstərir ki, M.Kaşgari lüğətində “oyularaq hovuz düzəldilən bir yer” mənasında açıqlanan “özük” arxaizmi də bu köklə bağlıdır. Ulu dilçi “özük” sözünün “suv” sözü ilə birləşməsindən yaranmış “özük suv” ifadəsinin çayın qoluna deyildiyini nəzərə çarpdırmaqla sanki onun çoxmənalı olduğunu qeyd etmək istəmişdir [75, Ic, s. 139]. Bu qədim söz “üzən”, “üzən” fonetik şəkillərində Əbu Həyyan lüğətində də “çay” anlamında verilmişdir [33, s. 16]. Bundan əlavə, V.V.Radlov sözlüyündə həm “özök”, həm də “özön” variantlarında “çay” anlamını daşıyan sözlərin olması [228, Ic, 2h, s. 1302] bizi belə bir qənaətə gəlməyə istiqamətləndirir ki, çoxçalarlı işlənmə məqamlarına malik

olan “özən” arxaizmi abidənin dilinə “özün” fonetik variantında düşmüşdür. Diqqətlə yanaşlıqda M.Kaşgarı lüğətindəki “özük suv” birləşməsinin “özün biňar” birləşməsi ilə eyni məna və qrammatik əlaqədə yarandığı üzə çıxır. Ona görə də “Özün biňar” mürəkkəb adı “Çay bulaq” və ya “Hovuz bulaq” kimi açıqlanmalıdır. Görünür, axar çayın mənbəyi olan bulağın qarşısının oyularaq hovuz formasını alması pəri qızlara buraya qonmaq imkanı vermişdir.

[⁴] Digər naşirlərdən fərqli olaraq, H.Arası, həmçinin F.Zeynalovla S.Əlizadə bu sözü “qaqdı” şəklində oxumuşlar [78, s. 115; 79, s. 98]. Lakin işlənilmə məqamı sözün “vurdu” mənasını bildirən “qaqdı” feilinin deyil, “hirsləndi”, “qəzəbləndi” mənasını ifadə edən “qaqıldı” feilinin olmasını tələb edir. Bu incə məqam nəzərdən qaçırlısa da, F.Zeynalov-S.Əlizadə birgə nəşrində söz “hirsləndi” kimi çevrilmişdir [79, s. 196].

[⁵] Bu söz mövcud nəşrlərdə, əsasən, “yığanak//yığanaq” [78, s. 116; 79, s. 98; 160, Ic, 208; 167, s. 146] və “yığnaq” [26, s. 384] variantlarında oxunmuşdur. Əgər O.Ş.Gökyay və M.Ergin sözün morfem tərkibindən (yığanak) çıxış edərək onu “yığın, kütlə, kümə” mənasında şərh etmişlərsə, F.Zeynalovla S.Əlizadə mətndə ifadə edə biləcəyi anlamı nəzərə alaraq, “ət toplusu” mənasında açıqlamışlar [79, s. 196-197; 160, IIc, s.328; 167, s. 450]. V.V.Bartoldun “куча” tərcüməsindən [214, s. 83] anlaşılır ki, o da sözü “yığanaq” şəklində düşünmüştür. S.Tezcanla H.Boeschoten isə “yığanak” sözünün kontekstlə uyuşmadığını görüb, zəngin dil faktları ilə əsasında “bağanak” şəklində oxumaqla “içində döl olan kisa” mənasında izah etmişlər [187, s. 147; 188, s. 299-302]. Fikrimizcə, bu oxunuş və mənalandırma digərləri ilə müqayisədə daha inandırıcıdır. Əlavə olaraq bidirmək istərdik ki, görünür, bu qədim söz eposun formalaşlığı dövrdə, ümumən, “ət topası” anlamında işlənilmiş və sonradan məna daralması yolu ilə M.Kaşgarinin qeydə aldığı “atın dirnaqları arasında olan çıxıntılı ət” [75, IIIc, s.173; 232, s. 43] anlamını ifadə etmişdir.

[⁶] O.Ş.Gökyay və M.Ergin bu sözü “binmişleridi” [E, Ic, s. 208; G, s. 146], Ş.Cəmşidov “binmişlərdi” şəklində [26, s. 384] oxumuşlarsa da, H.Arası, F.Zeynalovla S.Əlizadə “yetmişlərdi” [78, s. 116; 79, s. 98], S.Tezcanla H.Boeschoten “yetmişleridi” variantlarında [187, s. 147] vermişlər. “Kitab”ın mətnində “ava bindi” [D-76, 1], “ava binsə” [D-237, 9; D-259, 7], “ava bingil” [D-240, 6], “ava bindim” [D-242, 1], “ava binəlim” [D-272, 4] və “ava binmişdi” [D-273, 1] ifadələrinin işlənilmə faktlarından çıxış edərək, bu məqamda “seyrana binmişlərdi” ifadəsinin daha doğru seçim olduğunu düşünürük. Sözsüz, “ava binmək” ifadəsində olduğu kimi, “seyrana binmək” ifadəsində də “binmək” feili “atla getmək” anlamını bildirir.

[7] Fərqli variantlarda oxunan sözlərdən biri də eposun dilində yalnız bircə dəfə işlədilmiş “dəpələdi” (-di zaman şəkilçisidir) feilidir. O.Ş.Gökyay, M.Ergin, S.Tezcanla H.Boeschoten onu “depdi” [160, Ic, s. 208; 167, s. 146; 187, s. 147], H.Arası “təpdi” [78, s. 116] şəklində oxumuşlarsa, əlyazmaya diqqətlə yanaşan Ş.Cəmşidov “dəplədi” [26, s. 384], F.Zeynalovla S.Əlizadə isə “dəpələdi” [79, s. 384] kimi transkripsiya etmişlər. Sözün morfem tərkibinə görə təhlili göstərir ki, “dəpələdi” variansi daha düzgün seçimdir. Kontekstdən göründüyü kimi, “sürəkli şəkildə vurmaq” mənası verən bu feil eposun dilində “vurmaq” mənasında geniş işlənilmiş “dəp(mək)” feilinə -ələ leksik şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlib (müq. et: səp-ələ, qov-ala, çöz-ələ, eş-ələ və s.). İrəli sürürlən mülahizəni qüvvətləndirən faktlardan biri də budur ki, V.V.Radlov lügətində “ayaqla vurmaq” mənasında qeydə alınmış “dəpələ-” feili [228, IIIc, 2h, s. 1682] müasir dilimizdə “təpələ-” fonetik varianstında qalmaqdadır [12, IVc, s. 316]. Həmçinin dil faktları deməyə əsas verir ki, görünür, tarixən işlək olan bu söz göstərilən ilkin mənadan əlavə, digər semantik çalarlar qazanmışdır. Belə ki o, Əbu Həyyan lügətində “öldürmək” mənasında açıqlanmışsa [33, s. 33], Qazi Bürhanəddin “Divan”ından seçdiyimiz aşağıdakı beytlərdə “yerindən tərpətmək” mənasında işlədilmişdir:

Hüsündə könül seyd isə nola dəpələmə
Öləm deyü salmamışam özüm hərəmə bən. [20, s. 181]

Bəni dəpələmə rəva olmaya hiç
Ki, sənün sözünə, nigara, inandum. [20, s. 214]

[8] F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində bu söz “qodi” şəklində verilmişdir [79, s. 99]. Müşahidələrimiz göstərir ki, dəyərli alımlərimiz eposun dilində müxtəlif qrammatik şəkliçilərlə işlənilmiş “qov(maq)” feilini, ümumiyyətlə, gah tələffüz şəklinə uyğun “qo-”, gah da “qov-” variantlarında vermişlər [79, s. 37, 64, 91 və s.]. Təbii ki, bu, transliterasiyada vahidlik prinsipinin gözlənilməsinə zidd yanaşmadır.

[9] “Qəzəbləndi” mənasında işlənilmiş “qaqdı” feil forması H.Arası və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində “qaqdı” kimi oxunmuşdur [78, s. 117; 79, s. 99].

[10] Oğuz igidlərindən Alp Rüstəmin atasının adı kimi verilən bu söz O.Ş.Gökyay, M.Ergin nəşrlərində “Düzen” [160, Ic, s. 208; 167, s. 146], H.Arası, F.Zeynalov-S.Əlizadə, Ş.Cəmşidov nəşrlərində “Dözən” [26, s.385; 78, s. 117; 79, s. 99], S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində isə “Dozan” [187, s. 148] variantlarında oxunmuşdur. Bunun başlıca səbəbi bir neçə boyda çəkilən bu adın fərqli şəklidə yazılımasıdır. Əgər üzərində dayanılan sətirdə bu şəxs

ادى دەنەن دەنەن kimi yazılmışsa, “Bəklil oğlu Əmrən boyu”nda [D-249, 13], “Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıqardığı boy”da isə 2 dəfə çəkilməklə [D-288, 10; D-289, 1] kimi verilmişdir. Etimoloji təhlil göstərir ki, “Düzən” adı “düzmək, qaydaya salmaq” mənası bildirən “düz- (<tüz-)” feili [75, IIc, s. 38; 209, s. 603], “Dözən” adı “tab gətirmək” mənası verən “döz-”, “Dozan” adı isə “toz qoparmaq” mənasında işlənilən “toz-” (t~d səs dəyişməsi türk dilləri üçün səciyyəvi tarixi fonetik hadisədir) feilinə [75, IIIc, 182; 209, s. 579] -an//-ən şəkliçisi artırılması yolu ilə yaranmışdır. Deməli, sözün hər üç variantda oxunuşu mümkündür.

[11] Türkiyəli naşirlərdən fərqli olaraq, Azərbaycan alimləri Əmənin hansı tayfadan olduğunu göstərən bu sözü “Bəydüz” [78, s. 117], “Bəgdüz” [79, s. 99] və “Bəkdüz” [26, s. 385] variantlarında vermişlər. Lakin bu adın “Kitab”ın ikinci boyunda [D-62, 5] şəklində yazılışı göstərir ki, “Bügdüz” variantı daha düzgündür.

[12] Təhlilə cəlb edilən nəşrlərdə bir qayda olaraq “Əvət, həm” kimi oxunan sözləri H.Arası bir söz kimi “udmanam” şəklində vermişdir [78, s. 117]. S.Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, Drezden nüsxəsində “iki söz olduğunu şübhə yoxdur” [79, s. 247]. Lakin əlyazmada “həm” iştirak bağlayıcısının əksər işlənilmə məqamında [D-78, 12; D-78, 13; D-98, 3 və s.], həmçinin bu səhifənin 6-cı sətrində förməsində yazılışından çıxış etdikdə sözünün fərqli bir söz olduğunu düşünməyə əsas vardır. Mətn parçasından göründüyü kimi, Təpəgöz Dədə Qorquddan yeməyini bişirmək üçün iki adam istəyir. Bu məqsədlə Oğuzdan Yüklü qoca ilə Yapağlu qocanı seçib ona köməkçi göndərirlər. Belə çıxır ki, bu iki qoca Oğuz üçün o qədər də önəmli deyil. Fikrimizcə, üzərində dayandığımız söz bəzi türk dillərində “sakit, rahat, dinc” mənasını ifadə edən “tim” sözüdür [204, Ic, s. 740; 212, IIc, s. 291; 226, 163; 228, IIIc, 2h, s. 1342; 233, 340]. Ən önəmli fakt budur ki, söz “Bamsı Beyrək boyu”nda da “Baqdı gördü, bir qaç çobanlar yoliñ qayısın almışlar, ağlarlar, tim turmayıb taş yıgarlar” [D-101, 4-6] cümləsinin tərkibində eyni mənada işlədilmişdir. Sadəcə, göstərilən məqamda şəklində [D-101, 5] yazılmış və tanış söz olmadığı üçün yenə də əksər nəşrlərdə “həm” bağlayıcısı kimi [26, s. 328; 79, s. 60; 160, Ic, s. 137; 167, s. 75; 187, s. 85] oxunmuşdur. Yalnız H. Arası mənasını açıqlamadığı “yənəm” variantında vermişdir [78, s. 61]. Bu qədim sözün ikili variantda yazılımasından belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sonuncu nüsxə katibi də onu mexaniki şəkildə köçürərək birinci məqamda “i” saitini bildirən “yey” hərfinin nöqtələrini qoymuşdursa, göstərilən məqamda lazımlı bilməmişdir. Cümlədə “tim” sözünün sintaktik əlaqəsinə gəlincə, o, “adam” sözü ilə yanaşma əlaqəsinə girərək əlamət bildirir.

Belə çıxır ki, Təpəgöz Dədə Qorquddan iki dinc (rahat) adam isteyir. Elə buna görə də Bayındır xan ona həmin iki qocanı verir.

[13] Bu şəx adı “Yünlü Koca” [167, s. 147; 187, s. 148], “Yuñlu Koca” [160, Ic, s. 209], “Yünlü qoca” [26, s. 384], həmçinin “Buñlu qoca” [79, s. 99] variantlarında da oxunmuşdur. H.Arası nəşrində isə “Yüklü qoca” verilmişdir [78, s. 117]. Sözün ifadə etdiyi semantikaya əsaslandıqda, onun “Yünlü qoca” və yaxud “Yüklü qoca” şəkillərində təqdim edilməsi daha məntiqidir. Bu mülahizə onunla bağlıdır ki, M.Kaşgari lüğətində “quş tükü, quş lələyi” mənası bildirən “yük” sözünü həm də “yüñ” kimi oxumaq mümkündür [75, IIIc, 46, 109; 209, s. 285, 286]. Fikrimizcə, xarici görkəminə, yəni bədəni tüklü olduğuna, yaxud baş geyiminə quş lələyi taxlığına görə bu şəxsə “Yüklü (//Yünlü) qoca” deyilə bilərdi.

[14] Türkiyəli naşirlər bu şəxs adını “Kapak Kan” şəklində iki söz kimi vermişlərsə [160, Ic, s. 209; 167, s. 147; 187, s. 148], H.Arası, Ş.Cəmşidov “Qapıqqan” [26, s. 386; 78, s. 117], F.Zeynalovla S.Əlizadə “Qapaqqan” [79, s. 99] şəklində bir söz kimi oxumuşlar. Həm yazılış, həm də eposdakı “Dirse xan”, “Buğac xan”, “Bayındır xan”, “Qazan xan” şəxs adları ilə müqayisə baxımından “Qapaq qan” variantının daha düzgün olduğu şübhəsizdir. Burada “qan” elementi titul kimi işlənilmiş “xan” sözünün qədim şəklidir. Görkəmlili dilçi Ə.Tanrıverdi sözün əlyazmadakı yazılış formasından deyil, Azərbaycan naşirlərinin verdiyi variantdan çıxış edərək, “qan” elementini aid olduğu sözə bitişik yazımaqla həm feili sıfət şəkliçisi kimi, həm də “ata” mənasında müstəqil leksik vahid kimi açıqlamışdır da, yekunda “günahsız, saf ata” mənasında şərh etdiyi ikinci yozum üzərində dayanmışdır [120, s. 113-114].

[15] H.Arası nəşrində Qapaq qanın qarısının Basata müraciətlə dediyi bu mətn parçası digər nəşrlərdən fərqli olaraq nəşr şəklində aşağıdakı kimi verilmişdir:

“Aydır:

Ovcuna sığmayan əlikli oğlu ərdil! Təkə buynuzundan qatı yaylı! İç Oğuzda, Daş Oğuzda adı bəlli, Aruz oğlu xanım Basat! Mənə mədəd! – dedi”. [78, s. 118]

Müəyyən ritmlə deyilməsinə görə digər nəşrlərdə isə artıq soylama kimi misralara ayrılaraq alt-alta düzülmüşdür.

Bundan əlavə, “əlikli oğlu” və “ərdil” ifadələrinin mənalandırılmasına da müxtəlif mövqelərdən yanaşılmışdır. O.Ş.Gökyay və Ş.Cəmşidov “əliglü oğlu” birləşməsini şəxs adı kimi düşünərək “Əlükli//Elüklü oğlu” şəklində vermişdilərsə [26, s. 384; 167, s. 147, 470], M.Erkin “elüklü oğlu” kimi oxuyub “karacalı oğlu” (yəni dağ keçisinin oğlu) mənasında açıqlamışdır [160, Ic, s. 209, IIc, 105; 162, s. 105]. Naşirlərin bu fikrə gəlmələrinin başlıca sə-

bəbi “oxlu” sözünün “ğeyn” hərfi ilə yazılmasıdır. Lakin “ox” sözünün (-lı leksik şəkliçidir) işlənilmə məqamlarını nəzərdən keçidirkdə onun həm “qaf”, həm “xe” hərfləri ilə yazılılığı müşahidə olunur:

Oğlumuñ at səgirdişin, qılıc çalışın, oq atışın görəyim, sevinəyim, qıvanayım, güvənəyim, dedi, – dedilər. [D-22, 1-3].

Üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi. [D-63, 11-12].

Babam at səgirdişimə baqsun qıvansın, ox atışına baqsun güvənsün, qılıc çalışımıbaqsun sevinsin! [D-22, 5-6].

Bitəkəllüf kafirlər at dəpdilər, ox səpdilər. [D-41, 7-8].

Ox atdılər. [D-79, 3] və s.

Əlyazmada “otaq” və “yox” sözlərinin “qaf”, “xe” və “ğeyn” hərfləri ilə yazılığını nəzərə alıqda “oxlı/oqlı” sözünün “oğlu” şəklində yazılması da qəbul edilməlidir. Digər tərəfdən, bu nitq parçasında Basatın istifadə etdiyi silah növlərindən bəhs olunduğu ayndıca görünür. Sonrakı misranın -lı şəkilçisi qəbul etmiş “yay” sözü ilə tamamlanması bir daha göstərir ki, “oğlu” sözü “oqlı//oxlı” sözünün variativ yazılış formasıdır. “Avcuna sığmayan” birləşməsi kimi, “əlüglü” sözü də Basata məxsus oxu səciyyələndirməyə xidmət edir. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “əlüklü oxlı” şəklində verilən bu birləşmənin birinci tərəfi “lələkli” mənasında izah edilmişdir [79, s. 100, 198]. Həqiqətən də, boylardakı təsvirlərdən məlum olur ki, oğuz igidləri öz oxlarının arxasına quş lələyi taxırlar. Lakin quş lələyini adlandırmaq üçün “əlük” deyil, “yelək” sözü işlədilmişdir:

Üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi. [D-63, 11-12]

Ağ yeləklü ötgün oxdan qayıqmayan

Canvərlər sərvəri qağan aslan

qıranala köpək itinə kəndüzin taladarmı? [D-184, 4-5]

Ağ yeləklü ötkün oxuň maňa vergil,

Ərdən ərə keçirəyim səniň üçün! [D-246, 2-3]

Ağ yeləklü ötkün oxlar atışaydıq. [D-249, 8-9]

Görünür, dilçi alimlərimiz “y” samitinin düşməsi yolu ilə “yeləklü” sözünün “əlüklü” fonetik şəklini almasını düşünmüş və qeyd edilən mənada açıqlamışalar.

Digər bir yanaşma S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində “uluňlu oxlı” oxunuş formasında müşahidə olunur [187, s. 149]. S.Tezcanın verdiyi şərh-dən aydın olur ki, onlar “uluň” sözünü “ox sapi” anlamında izah etməklə misranı “oxunun sapi ovcuna sığmayacaq qədər qalın olan” mənasında yozmuşlar [188, s. 304-306].

Yozum tutarlı görünüşə də, sözün yazılışı onun məhz “əlüglü” (//əlüklü) şəklində oxunmasını tələb edir. “Kitab”ın mətnində cəmi bir dəfə işlədilmiş bu tipli sözlərin əslinə uyğun oxunub mənalandırılması nə qədər çətin məsələ olsa da, bəzən mətndə işlənilmiş bir açar söz gerçəyi ortaya

qoymağın imkan yaratır. Fikrimizcə, bu misrada “avcına sığmayan” ifadəsi “əlüglü” sözünün açımında belə bir funksiyarı yerinə yetirmişdir. Araşdırma göstərir ki, “əlug” sözü tarixən həm də “əl” anlamını bildirmiştir [75, I c, s. 140; 209, s. 170]. Bundan əlavə, “əlik/əlig” sözünün bəzi türk dillərində ölçü vahidi kimi “barmaq qalınlığı” mənasında işlənildiyi [228, Ic, 1h, s. 816, 818], hətta bəzi araşdırmalarda “ovuc dolusu” anlamını ifadə etdiyi də göstərilir [231, s. 264, 267]. Beləliklə, Qapaq qanın xatunu bu ifadə ilə Basatin ölçüsü digərlərindən fərqlənib ovuca sığmayan ox dəstinə sahib olduğunu söyləyir. Boyun sonrakı gedisində Basatin oxunu səciyyələndirən həmin cəhət “bir tutam ox” birləşməsi ilə nəzərə çarpdırılır: “Əsləmədi, yeləgindən bir tutam ox çıqardı, belinə soqdı” [D-225, 4-5]. Deməli, “əlüglü oğlu” birləşməsi “bir əl tutumluğu qədər oxlu” mənasında işlənilmişdir.

Soylamada fərqli yanaşılan digər məqam təkə (dağ keçisi) buynuzunu səciyyələndirən “ərdinə” sıfətinin oxunuş və açıqlanması ilə bağlıdır. O.S.Gökyay və M.Erginin “erdil” şəklində oxuduqları bu sözün qarşısında sual işarəsi qoymaqla mənasını açıqlamaqdan çəkinmişlər [160, IIc, s. 106; 167, s. 284]. F.Zeynalov-S.Əlizadə yazılışa uyğun olaraq “ərdil” şəklində oxuduqları bu sözü “yekə” (yekə təkə buynuzu) mənasında çevirmişlər [79, s. 100, 198]. H.Araslının öncə gətirdiyimiz oxunuşundan isə belə çıxır ki, o, “ərdil” sözünü təkə buynuzuna deyil, “oğlu” sözünə bağlamışdır. Ş.Cəmşidov və S.Tezcanla H.Boeschoten çıxış yolunu “ərdil” sözünü “Ərdəbil//Erdebil” yer adı kimi oxumaqda görmüşlər [26, s. 386; 187, s. 149; 188, s. 306-307].

Bizə görə, burada yazılış xətasına yol verilmişdir. Belə ki, əsərin üzünü köçürən nasix mənasını bilmədiyi bu sözü yanlış yazmışdır. Ehtimal edirik ki, daha əski nüsxədə söz sonunda gəlib -nə hecası yaranan hərf birləşməsinin , yaxud formalarından birində yazılması onun (“lam”) hərfi kimi düşünülməsinə səbəb olmuşdur. Elə buna görə də əksər türk dillərində “qiymətli, dəyərli” anlamı daşıyan “ərdinə” sözü [228, Ic, 1h, s. 795] “ərdil” oxunuş şəklində köçürülmüşdür. Belə bir faktı da qeyd etmək istərdik ki, qədim türk dil elementlərini özündə daşlaşmış şəkildə saxlayan bəzi Sibir xalqlarının, o cümlədən oyrot folklorunda olduqca yüksək dəyər verilən “seçmə cins at” mənasında “ərdinə at” ifadəsi işlənilir [226, s. 193]. Əgər göstərilən məqamda naməlum “ərdil” sözü əvəzinə, həqiqətən də, “ərdinə” sözü işlədilmişsə, onda bu misrada Basatin yayınının adı təkə buynuzundan deyil, seçmə, xüsusi cins təkə buynuzundan hazırlandığı diqqətə çatdırılır. İrəli sürdüyümüz mülahizəni qüvvətləndirən önəmli faktlardan biri də budur ki, “Kitab”ın 3-cü boyunda 16 illik əsirlikdən sonra yayını əlinə alan Bamsı Beyrək “Əlümədə qıl kişlim ayğır malı” soylama misrasını söyləməklə [D-109, 3] onun ayğır, yəni erkək dağ keçisinin buyunuzundan hazırlandığını bildirir [50, s. 137-138].

[16] Bizim “kəsin” şəklində oxuduğumuz söz əksər nəşrlədə “kəsən //kesen” feili sıfəti kimi verilmişdir [26, 386; 78, s. 118; 79, s. 100; 1c, s. 210]. Belə olduqda onun mənsubiyət və təsirlik hal şəkilçili “qıl” isminə aid təyinedici söz kimi düşünmək lazım gəlir ki, bu da məntiqi səslənmir. Görünür, elə buna görə də boyu müasirləşdirərkən qorqudqüşünaslar fərqli mövqe nümayiş etdirmişlər. M.Ergin sözün qrammatik formasını tamamilə dəyişərək cümləni “kara çelik öz kılıçlar kesilecek kılını kesmedi” mənasında açıqlamışdır [162, s. 155]. F.Zeynalovla S.Əlizadə isə, ümumiyyətlə, mətndən çıxararaq cümləni “Böyük iti polad qılınclar bir tükünü kəsə bilmədi” şəklində çevirmişlər [79, s. 198]. O.Ş.Gökyay “kəsən” sözünün təyinedici funksiyyada çıxışını düzgün saymadığı üçün ona “-lar” cəm şəkliçisi artırmaqla “kara polad öz kılıçlar kesenler” şəklində feili sıfət tərkibi yaratdığını düşünmüştür [167, s. 147]. S.Tezcan fikrin anlaşılması üçün bu dəyişikliyin yetərli olmadığını göstərib, diqqətsizlik nəticəsində müəyyən sözlərin buraxıldığını düşünür və cümləni “Kara polad uz kılıçlar [çalub baş] kəsen[ler] kılını kesdüremədi” şəklində bərpa edir [187, s. 149; 188, s. 308]. Bu dəyişiklik fikrin qrammatik normalara uyğun qurulmasına xidmət etsə də, fikrimizcə, başlıca probem üzərində dayandığımız sözün düzgün oxunub mənalandırılmasındadır.

Müşahidələrimiz göstərir ki, həmin sözün iki variantda təqdim etmək mümkündür. Əvvələ, ilkin mətndə “parça, tikə” mənali “kəs” ~~كىشى~~ sözü yazılmış və üzü köçürülərkən bir nöqtə qoyuluşu ilə ~~كىشى~~ formasında getmişdir. Ehtimal edirik ki, “kəs” sözünün göstərilən mənası əsərin üzünü köçürən nasixə məlum olmadığı üçün belə bir seçim etməli olmuşdur. Ulu dilçi M.Kaşgari sözlüyündə “tikə, parça” mənali “kəs” sözünün göstərilməsi [75, 1c, s. 343] eyni tarixi dövrdə yazıya alınan eposun leksikasına tam uyğundur. Bununla da “kəs qılını” birləşməsini “(bir) parça tükünü” kimi anlamaqla cümlədəki fikrin dəqiq ifadə olunduğunu sözləmək mümkündür. İkincisi, əgər söz, həqiqətən də, düzgün yazılmışsa, onda onu “kəsən” feili sıfəti kimi deyil, yenə də “tikə, parça” mənasında “kəsin” sözü kimi oxumaq lazımdır. Maraqlıdır ki, “kəsin” sözü “kəsim” fonetik variantında göstərilən mənada bəzi türk dillərində son dövrlərə qədər işlənilməkdədir [228, IIc, 2h, s. 1160; 238, s. 56]. Eposun dili üçün xarakterik n~m səs müvaziliyini nəzərə alıqda “parça, tikə” mənali “kəsim” sözünün “kəsin” variansi heç də qeyri-adi görünmür. Beləliklə, göstərilən məqamda eyni məna daşıyan “kəs” və “kəsin” sözlərinin mövcudluğunu ehtimal etsək də, yekunda yazılışı əsas götürüb, “kəsin” variansi üzərində qalmağı məqsədə uyğun bildik.

[17] Döyüş silahı olaraq cidanın yerinə yetirdiyi sancmaq, dəlib deşmək funksiyasını ifadə edən “ildirəmədi” feil forması nəşrlərdə “ildüremədi” [160, 1c, s. 210; 167, s.147; 187, s. 149], “ildirəmədi” [78, s. 118; 79, s. 100] oxşar

fonetik variantlarda verilmişdir. Yalnız Ş.Cəmşidov yazılışla təsdiqlənməyən “aldırəmmədi” şəklində oxumuşdur [26, s. 386].

[18] Cümədəki “sıtdı” feili bir çox nəşrlərdə “sındı” kimi oxunmuşdur [78, s. 118; 79, s.100; 160, Ic, s.210; 187 s. 149]. O.Ş.Gökyay bu sözü ilkin olaraq “sındı” variantında versə də [165, s. 103], son nəşrdə düzəliş edərək “sıtdı” şəklində oxumuşdur [167, s. 148]. Ş.Cəmşidov nəşrində də “sıtdı” şəklində getmişdir [26, s. 386]. Boyda bir qədər önce işlədilmiş “Ağ saqallu Aruz qocaya qan quşdurdu, oğlu Qıyan Səlcügүн ödi yarıldı” [D-219, 1-2] cümləsindən də göründüyü kimi, ödün yarılmaması faktı qabardılmışdır. Türk dillərində “sıt(maq)” feilinin məhz “yarılmaq, partlamaq” mənasını ifadə etdiyini nəzərə alıqdə [209, s. 506; 228, IVc, 1h, 655] bu məqamda da həmin feilin işləniləyi şübhə doğurmur.

[19] O.Ş.Gökyay “kırañ” şəklində oxuduğu bu sözü müxtəlif, o cümlədən “kənar, qayı”, “dağ ətəyi”, “təpə”, “dağ sırtı” mənalarında açıqlamışdır [167, s. 148, 350]. M.Ergin isə yalnız “kənar, qayı” anlamında şərh etmişdir [160, IIc, s. 181]. “Qırañ” oxunuşunu daha məqbul hesab edən F.Zeynalovla S.Əlizadə “qıraq yerde” birləşməsinin müasir qarşılığı olaraq “qayalıq yerde” ifadəsinə üstünlük vermişlər [79, s. 198]. Digər nəşrlərdə yazılışla təsdiqlənməyən variantlar irəli sürülmüşdür. Belə ki, H.Arası və Ş.Cəmşidov bu sözü “qıraq” [26, s. 386; 78, s.118], S.Tezcanla H.Boeschoten “kirk” şəklində [187, s.149] vermişlər. Sözün V.V. Radlov lüğətində “kənar, qıraq” mənasında qeydə alındığını [228, IIc, 1h, s. 738] əsas götürərək, “qırañ/kırañ” variantını seçeneklərin haqlı olduğunu söyləmək mümkündür.

[20] Əlyazmadan göründüyü kimi, katib bu cümləni buraxdığı üçün sonradan sətrin üstündə yazmalı olmuşdur.

[21] Əksər nəşrlərdə “yeg” şəklində oxunan bu sözü M.Ergin “big” (yəni “bəy”) kimi vermişdir [160, Ic, s. 211]. Bu məqamda “ər” sözünün “igid, qoçaq” mənasında keyfiyyət bildirməsinə istinad etdikdə, burada məhz “yaxşı” anlamlı “yeg” sözünün işləniləyi daha inandırıcı görünür. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində söz düzgün oxunsa da, ümumilikdə, “yeg olsañ” ifadəsi parçalanaraq müxtəlif cümlələrin tərkibində verilmişdir:

“Ər olsañ, yeg.

Olsañ, mərə, mən Qazanca olmıyasan, Basat! – dedi” [79, s. 100].

S.Əlizadə bu oxunuşu “yeg” sözündən sonra durğu işaretinin qoyulması ilə əlaqələndirir [79, s. 248]. Müşahidələr göstərir ki, əlyazmadada qırmızı rənglə qoyulmuş dairəciklər heç də bütün məqamlarda durğu işaretin funksiyasını yerinə yetirməmişdir. Ona qalsa, bir neçə sətir sonra işlədilmiş” “Babası ağladı, aydır: – Oğul, ocağım issüz qoma, kərəm eylə, varma! – dedi” cümlə-

sində də “kərəm” sözündən sonra da belə bir işarə qoyulmuşdur [D-225, 2-3]. Lakin müəlliflər, nədənsə, “kərəm eylə” ifadəsini hissələrə ayırmamışlar.

Beləliklə, şərti səciyyə daşıyan bu fakta istinad edərək “yeg olsañ” ifadəsinin parçalanmasını uğurlu saymaq olmaz.

[²²] Bu sözü O.Ş.Gökyay “hamayıł” [167, s. 149], M.Ergin isə “hamayıł” [160, Ic, s. 211] variantlarında oxusalar da, demək olar ki, eyni anlamda, yəni “ciyindən çarpaz keçirilməklə qılınçın asıldığı bağ” mənasında açıqlamışlar [160, IIc, s. 135; 167, s. 308]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində “hamayıł” kimi verilmişdir [187, s. 151]. Abidənin mətnində işlənilmiş ərəb mənşəli sözlərdən sayılan bu sözü H.Arası “həmail”, Ş.Cəmşidov “həmayıl” şəklində oxumuşlar [26, s. 388; 78, s. 119]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə sözün yalnız bir hissəsi saxlanılmaqla “həm” iştirak bağlayısı kimi transkripsiya edilmişdir [79, s. 101]. Eposun canlı danışiq dili əsasında qurulmuş ozan nitqindən yazıya köçürüldüyünü nəzərə aldıqda, “həmayıl” variantının daha düzgün seçim olduğunu düşünürük. Bu deyiliş variantı Aşıq Ələsgərin müəllifi olduğu aşağıdakı təcnis bəndində eynilə getmişdir:

Şahmar zülfün bədnəzərdən daldala,
Çinlə gərdənində, həmayıl eylə!
Ağ niqab altından mah camalını,
Aləmi hüsnünə ha mayıl eylə! [9, s. 266]

[²³] O.Ş.Gökyay sözün “vav” və “ze” hərfəri ilə tamamlandığını düşünnərək onu “yalıñuz” şəklində oxumuş və “yalnız, tənha” mənasında şərh etmişdir [167, s. 149, 438]. Eyni oxunuş S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində də saxlanılmışdır [187, s. 151]. Boyda təsvir olunan hadisələrin gedisinə istinadən sözün yanlış yazıldığını güman edərək, H.Arası və Ş.Cəmşidov onu “yatır” [26, s. 388; 78, s. 121], M.Ergin “yatur” fonetik şəklində [160, Ic, s. 211] vermişlər. F.Zeynovla S.Əlizadə birgə nəşrində ədat kimi düşünlərək “çəkdi” feilinə aid edilməklə növbəti cümlənin əvvəlinə keçirilmişdir [79, s. 101, 248]. Bizə görə, burada -dır xəbərlik şəkilçili “yalıñ” sözü işlənilmişdir Əlyazmada “dal” və “vav” hərfərinin oxşar, həmçinin “re” hərfinin isə üzərinə mexaniki surətdə nöqtə qoyularaq “ze” kimi yazılması “yalıñdır” sözünün “yalıñuz/yalñuz” kimi oxunmasına şərait yaratmışdır. Əgər həmin söz yazılısa idi, onda mütləq -dır xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək “yalñızdır” qrammatik formasında verilməli idi. Fikrimizcə, “yalıñdır” sözü ilə arxasını günə verən Təpəgözün çılpaq olduğu bildirilmişdir.

Araşdırımlar göstərir ki, müasir dilimizdə “yalın” fonetik variantında işlək olan “yalıñ” sözünə eposun mətnində daha üç dəfə يالىڭ yazılışında rast gəlinir:

Ac görsə, toyırdı, yalıñ görsə, tonatdı. [D-14, 13 – 15,1]

Altı cəllad ənsəsinə gəldilər, yalıñ qılıc tutdilar. [D-186, 3-4]

Xanım, qalqubanı yeriňdən turmaz olsaň,
Altı cəllad əňsəndə yalň qılıc tutar,
Ğafillicə görklü başıň kəsər. [D-187, 5-7]

Beləliklə, ifadə etdiyi məna çalarına və cümlə daxilində grammatik əlaqəsinə görə bu sözün “yalındır” şəklində oxunması daha məqsədə uyğun görünür.

[²⁴] O.Ş.Gökyay əlyazmada “yağırina” oxunuş şəklində yazılmasını qeyd etməklə “bağrina” düzəlişini edir [167, s. 149]. Bu variant H.Arası nəşrində də saxlanılmışdır [78, s. 120]. Ş.Cəmşidov müəyyən fərqlə “baqrına” kimi oxuyur [26, s. 388]. Lakin Təpəgözün ağızı üstdə uzanıb arxasını günə verdiyi üçün Basatın onun bağrını nişan alaraq oxla vurması fikrini doğrultmur. M.Ergin və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində “yağrina” şəklində oxunan söz S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində “yağırina” kimi verilmişdir [79, s. 101; 167, Ic, s. 211; 187, s. 151]. M.Ergin “yağrin” sözünü “sırt, arxa, kürək, kürək sümüyü, omuz” mənalarında [167, IIc, s. 316], F.Zeynalovla S.Əlizadə isə yalnız “çiyin” mənasında [79, s. 199] açıqlamışlar. “Yağır” sözünün “yara” mənası verdiyini nəzərə aldıqda [12, IV c, s. 501; 75, IIIc, s. 17] sonuncu oxunuş variantı ilə heç cürə razılaşmaq olmur.

Araşdırma göstərir ki, “arxa, kürək, kürək sümüyü” mənası verən “yağrin” sözü tarixən işlək olmuş sözlərimizdəndir. M.Kaşgari lüğətində ayrıca verilməsə də, o, “kürəyinə vurmaq” mənasında izah edilən “yağrınla-” feilinin kökündə özünü göstərir [75, IIIc, s. 300]. Bu söz Əbu Həyyan lüğətində “kürək sümüyü”, İbn Mühəorra lüğətində “kürək, bel” mənasında şərh olunmuşdur [33, s. 55; 74, s.148].

Əlyazmada sözün “yağrina” oxunuşunda yazılımasına baxmayaraq, “Dəpəgözün” sözü təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi onun 3-cü şəxs mənsubiyət, tabe olduğu “vurdu” sözü isə yönlük hal şəkilçili “yağrınına” şəklində verilməsini tələb edir. Görünür, “nun” hərflərindən birinin üzərinə nöqtə qoyulması unudulmuşdur. Ümumiyyətlə, Dresden əlyazmasında yanlışlığa yol verilmiş məqamların çoxu məhz bu boyda özünü göstərir. Daha əski əlyazmanın üzünü köçürən nasixin mətndə dövrün ruhuna uyğun müasir-ləşdirmə əməliyyatı aparması, fikrimizcə, bu tipli səhvlərin də yaranmasına şərait yaratmışdır.

[²⁵] Təsirlik halda işlənilməsi tələb olunan “Basat” sözünün şəkilçisiz yazılıması əvvəlki qeyddə irəli sürülen fikri bir daha təsdiqləyir.

[²⁶] Sözün “ta” ilə yazılması onun “turfəndə” şəklində oxunmasına əsas verir. Türkiyəli naşirlər bu faktı əsas götürərək onu “turfanda” [160, Ic, s. 211; 167, s. 149; 187, s. 151], Azərbaycan naşirləri isə, görünür, incə saitli “tūrfə” sözünün təsiri ilə “tūrfəndə” [26, s. 389; 78, s. 120; 79, s. 101] şəklində vermişlər.

[27] İbn Mühənna “ədük” sözünü “uzunboğaz ayaqqabı” [74, s. 114], Əbu Həyyan isə “qonç” sözünü “baldırın yuxarısındaki ətlə onun üzərinə geyilmiş ayaqqabı arasındaki boşluq” mənasında [33, s. 45] izah ediblər ki, burada da həmin mənalar ifadə olunmuşdur. O.Ş.Gökyay bu birləşməni “edügünün konçuna” [167, s. 150], M.Ergin “edügünün kunçına” [160, Ic, s. 212], H.Arası “ədügünün quncunə” [78, s. 120], F.Zeynalovla S.Əlizadə “ədügünün quncına” [79, s. 101], Ş.Cəmşidov “ədügünün quncunə” [C, s. 389], S.Tezcanla H.Boeschoten “edüginün konçına” [187, s. 151] şəklində transkripsiya etmişlər. Müasir dilimizdə işləklikdən düşsə də, bəzi türk dillərində “qonç” sözü “çəkmənin boğazı” mənasında son dövrlərə qədər yaşamaqdadır [228, IIc, 1h, s. 547]. Ona görə də sözün göstərilən variantda verilməsi daha düzgündür.

[28] Yalnız bu boyda 3 dəfə -i təsirlilik hal şəkliçisi qəbul edərək işlədilmiş “süklük” sözü “ağacdan düzəldilmiş şış” mənasındadır. O.Ş.Gökyay onu “süglüyü” şəklində oxumaqla tərtib etdiyi lüğətdə “süglü” başlığı altında göstərilən anlamda açıqlamışdır [167, s.150, 409]. M.Ergin ilkin variantda “sünülügi” kimi oxusa da, sonradan düzəliş etməklə “şış” mənasında “süglüğü” kimi verir [160, Ic, s. 212, IIc, s. 275]. Bu cür fərqli yanaşma H.Arası nəşrində də müşahidə olunur. Belə ki, görkəmli alim sözü “süklüyü” fonetik şəklində oxuyub, “süylük” fonetik variantında “şış, kabab şışı” mənasında şərh edir [78, s. 120, 173]. Söz F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “sügiligi” [79, s. 101], Ş.Cəmşidov nəşrində “süglüyü” [26, s. 389], S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində “süglüğü” şəklində [187, s. 151] verilmişdir.

[29] Bu qədim feil forması əksər nəşrlərdə “sündi” və ya “sündü” kimi oxunmuşdur [26, s. 389; 78, s. 120; 79, s. 101; 167, s. 150; 187, s. 152]. O.Ş.Gökyay “uzamaq, uzatmaq” [167, s. 409], F.Zeynalovla S.Əlizadə “buy-nuzlamaq istədi”, “buynuzlayıb irəli cumdu” mənalarında [79, s. 199, 248] izah ediblər. M.Ergin isə “söndi” şəklində oxuduğu bu sözü “sönmək, şişkinliyi enmək, qabarılığı sönmək” kimi açıqlayıb [79, Ic, 212, IIc, s. 272]. V.V.Radlov bu feilin türk dillərində “gərinib uzanmaq, dartinib uzanmaq” mənalarında işlənildiyini göstərir [229, IVc, 1h, s. 204]. Qoçun yerindən durarkən gərinməsi, yəni yatdığı zaman bərkimiş əzələlərini uzanaraq açması təbii prosesdir və mətndə də bu gerçəkliyi təsvir etmək üçün “sünmək” feilindən dəqiqliklə istifadə olunmuşdur. Ona görə də digər yozumlar inandırıcı səslənmir.

[30] O.Ş.Gökyay əlyazmada hərf buraxıldığını düşünərək onu “kondu” şəklində bərpa edir [167, s. 151]. Lakin göstərilən cümlə daxilində “oturmaq”, “yerləşmək” mənali “qonmaq” feilinin işlənilməsini təsəvvür etmək çətindir. Görünür, elə bun görə də M.Ergin onu “kodi” variantında oxuyub

“ko-” feil kökünü “qoymaq, buraxmaq” mənəsində izah edir [160, Ic, s. 212, IIc, s. 186]. H.Arası “qodu”, F.Zeynalovla S.Əlizadə isə “qodi” variantı üzərində dayanmışlar [78, s. 121; 79, s. 101]. Sonuncu nəşrdə onun “üzərinə” sözü ilə əlaqəsi nəzərə alınaraq, “atıldı” məna çalarında açıqlanmışdır [79, s. 199]. S.Tezcanla H.Boeschoten nəşrində “kodı” oxunuş şəkli saxlanılsa da, ondan əvvəl “ağ” sözünün buraxıldığı düşünülərək cümləyə əlavə edilmişdir [187, s. 152; 188, s. 312]. Düzü, “ağ kodı” ifadəsinin bu məqamda hansı anlamı ifadə etdiyi bizə aydın olmadı. Ş.Cəmşidovun “qovdu” kimi [26, s. 390] oxuyub heç bir şərh verməməsindən belə anlaşılır ki, o, sözü elə müasir dilimizdə daşıdığı mənada düşünmüşdür

Araşdırma göstərir ki, M.Kaşgari “qov-”(/kow-) felinin arxasınca düşülərək qovmaq, təqib etmək mənəsində açıqlanmışdır [75, IIc, s. 44]. Yusif Balasqunluya aid aşağıdakı beytdə isə “qov-” (/kov-) feili “şığımaq, hücum etmək” mənəsində işlənilmişdir:

2381 küvez alp sekirtip çerig sürse bat

laçın kuş kovar teg töker knları [163, s. 460]

Beləliklə, bu məna çalarları boydakı cümlədə Dəpəgözün Basatın üzərinə cumduğu, yaxud F.Zeynalov-S.Əlizadə çevirməsində verildiyi kimi, atıldıği fikrini ifadə edən “qovdı” feilinin işlənildiyinə tam əminlik yaradır.

[³¹] Əlyazmada “dedi” sözü iki dəfə ard-arda yazılmışdır ki, bəzi naşirlər sonuncunu katibin diqqətsizliyi kimi düşünərək buraxmalı olmuşlar [78, s. 121; 160, Ic, s. 231; 167, s. 151; 187, s. 152]. S.Əlizadə bu cür ixtisarlara qarşı çıxaraq, əvvəlki cümlənin xəbərinin sonrakı cümlənin əvvəlində təkrarlanması faktını danişiq dili xüsusiyəti sayır [79, s. 248]. Bu yanaşma ilə tam razılışır və bir daha qeyd etməyi lazım bilirik ki, “Dədə Qorqud” eposu canlı xalq dilinin bütün elementlərini özündə eks etdirən bənzərsiz folklor abidəsidir.

[³²] Əlyazmada “qaçıdı” oxunuş şəklində yazılmış sözün yerinə düşmədiyinə diqqət yetirən naşirlər öz variantlarını irəli sürmüşlər. O.Ş.Gökyay Dresden nüsxəsində “kaçıdı” şəklində yazılmasını qeyd etsə də, onu “yerindən oynatmaq” mənəsi daşıyan “sarsdı” feili ilə əvəz edir [167, s. 151, 398]. M.Ergin heç bir düzəliş etmədən elə hazırda işlənildiyi mənada “qaçıdı” şəklində verir [160, Ic, 213, IIc, s. 159; 162, s. 160]. H.Arası “qacıcıdı” kimi oxuduğu bu sözün mənəsini izah etmir [78, s. 122]. Doğrudur, bəzi dialektlərimizdə “qacımaq” feili işlədir, ancaq onun ifadə etdiyi “qic olmaq” mənəsi [11, s. 273] bu cümlə ilə səsləşmir. Ona görə də oxunuş variantının hansı dil faktı əsasında irəli sürüldüyü aydın deyil. Ş.Cəmşidovun “qaçındı” şəklində oxuduğu feil isə bir qayda olaraq “çəkinmək” mənəsi [75, IIc, 173; 228, IIc, 1h, s. 338] daşılmışdır ki, bu da boydakı işlənilmə məqamı ilə uyğun gəlmir. S.Tezcanla H.Boeschoten nəşrində isə “ka[r]cadı” feilinin yazılılığı (“kim”

bağlayıcısı ilə bitişik verilib) güman edilmişdir [187, s. 152]. S.Tezcan “karçamak” feilini “qarışdırmaq, qarma-qarışq etmək, dağıtmaq” mənasında izah edib, bu məqamda ona məlum olmayan həmin feilin yerinə katibin “kaçı” (//qaçı) sözünü yazdığını irəli sürür [188, s. 313]. Bizə görə isə, burada F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində verildiyi “qaxdı” feili işlənilmişdir [79, s. 102]. S.Əlizadə doğru qeyd edir ki, “katib “qaxdı” yazmaq istərkən nöqtəni hərfin altına qoymuşdur” [79, s. 248]. Görünür, V.V.Bartold da bu sözü eynilə düşünərək “elə qaxdı kim” ifdəsini rus dilinə “наес таңой удар” şəklində tərcümə etmişdir [214, s. 87].

Müşahidələrimiz göstərir ki, “vurmaq” mənası verən “qax-” feili “Kitab”ın mətnində bir qayda olaraq, “qaf” hərfi ilə “qaqdır” – قعدي oxunuş şəklində yazılısa da [D-114, 7, D-276, 9], digər bir məqamda “xe” hərfi ilə “qaxarlar” – خانلار feil formasında rast gəlinir [D-50, 2]. Odur ki istər yazılış şəkli, istərsə də ifadə etdiyi məna göstərilən cümlədə məhz “qaxdır” feilini bərpa etmək üçün daha yetərli görünür

[³³] Cümlədəki “çixardı tutdı” həmçins xəbərlər olmadığı üçün bəzi nəşrlərdə olduğu kimi aralarında vergül işarəsinin qoyulmasına ehtiyac duymadıq. Hazırda da canlı danışq dilində işlək olan bu tipli ifadələrin birinci tərəfi ikinci tərəfi tərzə görə izah edən feili bağlama formasıdır.

[³⁴] H.Arası və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində “buñunu” sözü “bu günü (//günü)” kimi oxunmuşdur [78, s. 122; 79, s. 102]. Həm soylamada bir sətir onçə “göz buñunu” (yəni göz dərdini) birləşməsinin işlədilməsi, həm də ifadə etdiyi məna “bu günü” variantının yersiz olduğunu göstərir.

[³⁵] Bu cümlədəki <dəpən alpiniz kim?> sözləri Basatın cavab soylamasına əsasən əlavə edilmişdir ki, yalnız F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində nəzərə alınmamışdır [79, s. 102]. Bununla bağlı verilən şərhəd deyilir: “Əslində, Təpəgöz Basata belə bir sual verir: “Döyüş günü öndə böyük bayraqınızı götürən xanınız kimdir?” [79, s. 249]. Görünüyü kimi, naşirlər döyüş günü Bayındır xanla Qazan xanın vəzifəsini düzgün müəyyənləşdirməmişlər. Bayraq dövlətin rəmiz olaraq xanlar xanı Bayındırın başı üzərində ucalırsa, döyüş günü sərkərdə kimi Qazan xan öndə gedir ki, Basatın cavab soylamasında dəqiqliyi ilə göstərilmişdir.

[³⁶] Təpəgözün “Qalarda, qoparda, yigit, yeriň nə yerdir?” sualından göründüyü kimi, burada Basatın doğulduğu və yaşadığı yer soruşulur ki, o da doğma yurdunun “Gün Ortac” olduğu cavabını verir. O.Ş.Gökyay bu mühüm faktı nəzərə almadan “Ortac” adını ümumi isim kimi kiçik hərflə yazıb, “babanın yerini tutacaq olan, ölenin yerini tutacaq olan, mirasçı, ortaq” mənalarında izah edir [167, s. 152, 383]. M.Ergin də bu birləşməni

kiçik hərflə “gün ortaç” şəklində göstərib, özü üçün sual doğuran “ortada olan?” izahını verir [160, Ic, s. 214, IIc, s. 237]. V.V.Bartold isə “Gün Ortac” birləşməsini böyük hərflə yer adı kimi yazaraq, “günəşin ən yüksək nöqtədə (zirvədə) olan yeri” mənasında açıqlayır [214, s. 88, 276]. H.Arası birləşməni “Günortac” şəklində yer adı kimi oxuyur və ona belə bir izah yazır: “Qazan öz nəslinin günortacdan olduğunu qeyd edir. Azərbaycanda isə Günəbaxan və Güney adlı yerlər vardır” [78, s.123, 182]. Ş.Cəmşidov və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində bu adın “Günortac” şəklində bitişik yazılmışından [26, s. 392; 79, s. 102] belə çıxır ki, onlar H.Arası şərhi ilə razılaşmışlar. S.Tezcan “Gün Ortac” şəklində oxuduqları bu ifadəyə bir neçə baxış bucağından yanaşmış, onu həm “günorta (“güney”, həm də “gün urtac” şəklində “günəşin doğacağı (yer)” mənasında anlamağın mümkünülüyünu mülahizə etmişdir [187, s. 153; 188, s. 315-316].

Bizə görə isə “Gün Ortac” qədim yurd adıdır. Hətta o qədər qədimdir ki, Oğuz üçün bir müqəddəs varlıq kimi öyunc, vüqar rəmzinə çevrilmişdir [49, s. 68-75; 50, s. 175-181]. Araşdırma göstərir ki, Basatin adı ilə bağlı bu boy digər boyalarla müqayisədə daha qədim formalışma tarixinə malikdir. Əfsanələşmiş tarixin, mifik təfəkkürün və uzun bir inkişaf yolu keçmiş dil faktlarının qoşağında izah edilə bilən bu soylamada söhbət yalnız Basatin kimliyindən deyil, onun mənsub olduğu oğuz elinin mənşeyindən gedir. Basatin sərgüzəştli həyat yolu boyda ətraflı və aydın əks olunmuşdur. Üzərində dayandığımız soylamada isə onun hansı dina mənsubluğu, nəyə tapınması, kimin bayrağı, qılıncı altında vuruşması və nəhayət, ata-anasının kimliyi haqqında dəqiq məlumatlar verilir. Ancaq birinci, beşinci və altıncı misraların açımı təkcə boyun deyil, hətta ümumilikdə eposun məzmunu ilə izah oluna bilmir. Verilən şərhlərdəki ziddiyətlər də məhz buradan irəli gəlir.

“Gün Ortac” toponiminin doğurduğu suallara M.Cahangirov belə münnasibət bildirir: “Aydındır ki, burada “Günortac” sözü ümumi (bütün “Daş Oğuz” tayfası, yaxud Ümumoğuz eli ərazisini), ya da məhəlli (qəbiləvi) məkan anlayışını bildirir, bəlkə də, konkret məkan-yaşayış məntəqəsinin adı (toponim) olaraq işlənir. Lakin heç də bəlli olmur ki, həmin söz bu anlayışların hansına işarədir, aid olduğu yer (bəlkə də toponim) haradır və haradadır” [21, s. 72].

“Qalarda-qoparda” ifadəsinin cümlə daxilində kəsb etdiyi məna çaları (“qalmaq” feili burada “çoxalmaq, böyümək”, “yaşamaq” mənasında, “qopmaq” feili isə “ətrafa, dünyaya yayılmaq” mənasında işlənib) bu toponimin o qədər də abstrakt olmadığını göstərir. Heç bir əlavə təfərrüata varmadan, burada Basatin ana yurdunun hansı yer olmasının soruşıldığı açıq-aydın duyulmaqdadır. Boyun daha qədim zamanlarda formalışması bu ulu yurd yerinin Orta Asiya, Türküstən elləri ilə bağlılığını üzə çıxardır. Məlumdur ki, oğuzlar xalqımızın formalışmasında çox mühüm rol oynayan türk etnoslarından biridir. Onların yerli türk, o cümlədən abidənin mətnində

düşmən kimi verilmiş qıpçaqlarla və digər türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışması I minilliyin ortlarında Azərbaycan-türk xalqının yaranması ilə nəticələnmişdir. Oğuzların Azərbaycana gəlməsi tarixi faktdır və onun izləri era-mızdan əvvəlki əsrlərə gedib çıxır. XIV əsr tarixçisi F.Rəşiddədinin “Camiət təvarix” əsərinin “Oğuzun və nəslinin, eləcə də türk sultanlarının anılması” hissəsində dönə-dönə qeyd edir ki, oğuzların ulu yurdu Türküstan torpağında Ortaq və Kurtaq dağları ərazisindədir [106, s. 10, 14, 17, 41]. Həmin əsərdə göstərilir ki, böyük cahangirlik yürüşləri keçirən oğuzlar hər dəfə yürüşlərinin sonunda öz ana yurdlarına – vətənlərinə, yəni Ortaq və Kurtağa qayıdır. Bu soylamanın birinci misrasında da adı çəkilən yurd yerlərindən biri olaraq Ortaq xatırlanır. Məsələ burasındadır ki, “Ortac” adı “Ortaq” adının fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir. Sözün etimologiyası üzərində ayrıca dayanan M.Seyidov onun “or” və “tac” hissələrindən ibarət olduğunu dəqiq müəyyənləşdirir də, “tac” elementini mənşəcə aydınlaşdırmaqdə çətinlik çəkərək yazır: “Türkdilli xalqların yer adlarında tərkib kimi işlənən “tay//tac”, ol bilsin ki, bizə bəlli olmayan söz, eləcə də qaliqidir. Hər halda hələlik razılaşaq ki, “Günortac”, “Ortac” yer adlarında “tay//tac” tərkibi ya arameycə, ya da assurcadır” [113, s. 404]. Araşdırma göstərir ki, müasir türk dillərində “tağ//dağ” şəklini almış söz tarixən “tak/taq” arxetip formasında işlənilmişdir. Qədim yazılı abidələrin, o cümlədən “Kitab”ın dili üçün k/q~c səs dəyişməsi xarakterik fonetik hadisədir və bir çox sözlərin sonrakı inkişafında özünü qabarıq şəkildə göstərir [50, s. 179: 59, s. 34]. Məhz böyük bir tarixi keçid dövrünü yaşayan bu dil hadisəsi nəticəsində “tak//taq” forması “tac” şəklinə düşmüşdür. “Or” tərkib hissəsi isə həm qədim, həm də müasir türk dillərində “uca, yüksək” mənasını bildirən müstəqil sözdür [228, IIIc, 2h, s. 1216]. M.Seyidov “tac” morfemini düzgün şərh etməsə də, artıq “or” morfemini bu anlamda açıqlamışdır [113, s. 404-406]. Türk dilləri üçün o~u səs müvaziliyini nəzərə aldıqda “Ortaq” sözünün bəzən “Urtak//Urtaq” kimi yazılması da [106, s. 14, 37] anlaşılır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, “Ortac” yer adı “uca (yüksek) dağ” deməkdir. Əbülgazi Bahadır xan “Urtaq” adının sonralar “Uluqtaq” adlandırılmasının faktını [15, s. 51] xüsusi qeyd edir ki, bu da irəli sürülen mülahizənin doğruluğuna tam əminlik yaradır. “Kitab”ın mətnində Qalın Oğuz ərazisinə məxsus “Ala dağ” adı da eyni yanaşmada açıqlanır ki, mənaca “uca dağ” deməkdir.

Qədim yurd “Ortac” adının eposun mətnində ümumiləşərək ata-ananın fəxri, vüqari, öyüncü olan oğula aid bədii təyin kimi işlədilməsi boyların böyük bir tarixi formalaşma mərhələsindən keçməsi ilə bağlı mühüm mülahizəni gücləndirən faktlardandır. Bay Börə bəy oğulsuzluğunu “Oğulda ortacım yoq, qartaşda qədərim yoq!” [D-68, 1] deyə ifadə edirəsə, Burla xatun oğlunun yoxluğunu “Oğul, oğul, ay oğul! Ortacım oğul!” [D-137, 13 – 138, 1] şəklində ağlayaraq bildirir. Bəzən isə “ortacım oğul” deymi daha

aydın “Qarşu yatan qara tağım yüksəgi oğul!” [D-137, 1-2; D-145, 10-11] və ya “Qara tağım yüksəgi oğul!” [D-141, 10; D-288, 13 – 289, 1] ifadələri ilə əvəzlənir ki, bu da bir daha “Ortac” sözünün “uca dağ” anlamında olduğunu elə eposun öz mətni vasitəsilə təsdiqləmiş olur.

“Gün Ortac” mürəkkəb adındaki “gün” morfemi də tarixi dil faktları müstəvisində dəqiqliyi ilə şərh oluna bilir. M.Kaşgari qədim türk dilində “günəş görməyən dağ, dağın quzey tərəfi” mənasında “kuz tağ” ifadəsinin işləniləndiyini göstərir [75, Ic, 340, IIc, s. 132]. Əgər “kuz (//quz) dağ” ifadəsindəki “kuz (//quz)” sözü “quzey” mənasındadırsa, deməli, “Gün Ortac” birləşməsindəki “gün” sözü də analoji baxımdan “gün düşən yer” mənasında “güney” anlamındadır.

Deməli, Basat öz yurdunun Ortac dağının güneyində olduğunu bildirir. Maraqlı cəhət burasındadır ki, “Ortac” sözü yurd adı kimi XI boyda bir daha Qazan xana aid soylama mətnində də işlədirilir:

Aq qayaniň qaplanunuň erkəgində bir köküm var

Ortac qırda sizüň keyiklərinüz turğurmaya. [D-280, 8-10].

Beləliklə, “Gün Ortac” birləşməsinin oğuzların qədim yurd adı olduğunu qəti şəklidə söyləmək mümkündür.

[³⁷] Boyda yol verilən yanlışlıqlardan biri də bu soylama misrasında “Ulaş oğlu Salur Qazan” mürəkkəb adının “Salur oğlu Qazan” kimi yazılmışdır. Aydındır ki, “Salur” Qazan xanın mənsub olduğu oğuz tayfasının, “Ulaş” isə atasının adıdır. Ata və oğulun etimoloji açımı göstəri ki, hər ikisi feilin əmr formasında ifadə olunmuşdur. Belə ki, “Ulaş” adı “çat, qovuş, birləş” [75, Ic, s. 238; 209, s. 609], “Qazan” adı isə “qalib gəl, əldə et” istəyini [74, s. 112] ifadə edir.

[³⁸] Təpəgözlə Basat arasındaki bu soylamada ən çox mübahisə doğuran “Anam adın sorar olsaň – Qaba Ağac! Atam adın sorar olsaň, – Qağan Aslan!” cümlələrindəki ana və ata adlarının kiminlə əlaqələndirilməsi faktıdır. Əgər Ş.Cəmşidov və istinad etdiyimiz türk naşirləri Qaba Ağacı ata, Qağan Aslanı ana adı kimi təqdim edirlərsə [26, s. 392; 160, Ic, s. 214; 167, s. 152; 187, s. 153], H.Arası, eləcə də F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində bunun əksini müşahidə edirik, yəni Qaba ağac ana, Qağan Aslan isə ata kimi verilib [78, s. 123; 79, s. 102]. Tanınmış qorqudqışınas alim Ə.Tanrıverdi isə bu təqdimatların heç biri ilə razılaşmayaraq, müxtəlif dəlillər gətirməklə həm Qaba Ağac, həm də Qağan Aslan ifadələrini yalnız ata adı ilə bağlayır və hər iki məqamda “ata” sözünün yazılığını irəli sürür [124, s. 28-43].

Lakin araşdırıcılar göstərir ki, əvvəla, əski türk təfəkküründə “ağac” anlayışı daha çox qadın məfhumu ilə bağlıdır və bu, uyğur “Oğuznamə”sında Oğuzun ağac koğuşunda oturmuş qızla evlənməsi faktı ilə də təsdiqlənir [103, s. 14-15]. Folklorşınas alim F.Bayat bu faktı qabardaraq belə bir nəticəyə gəlir

ki, “Basatın mifoloji anası Qaba Ağac, yəni dünya ağacı, atası isə Günəş-Xaqan, yəni Aslandır” [16, s. 65].

İkincisi, abidənin mətnində “anam” və “atam” sözlərinin eyni, yəni şəklində yazılması abidənin orfoqrafiyasından irəli gələn spesifik xüsusiyyətdir. Bu, bir çox məqamlarda, o cümlədən müqəddimədə verilmiş aşağıdakı deyimdə də müşahidə olunur:

Ağ südin toya əmzirsə, ana görkli. (D-6, 13).

Göründüyü kimi, hər iki məqamda “ana” sözünün yazılışı “ata” sözünün yazılışı ilə oxşar qrafik formadadır. Lakin deyimin semantikası onu “ata” kimi oxumağa imkan vermir.

Üçüncüsü, göstərilən soylama Təpəgözün sorğusuna cavab olaraq verilmişdir. Burada isə Basatın yalnız babasının, yəni atasının adı soruşular:

“Ağ saqallı babañ adı nədir?” (D-231, 8-9).

Bildiyimiz kimi, ana adının soruşulması milli psixologiyamızın yazılımamış qadağalarındandır və mənşəyi olduqca qədim çağlara gedən bu baxış – tabu indi də yaşamaqdadır. Basatın verdiyi “Anam adın sorar olsañ – Qaba Ağac!” cavabından da aydın olur ki, Təpəgöz ondan anasının adını, ümumiyyətlə, soruşmayıb. Cümlənin şərt şəklində qoyulması onun “Əgər anamın adını sormaq istəsən, Qaba Ağacdır” fikrini ifadə etməsi ilə bağlıdır.

Hər halda, hansı mövqedən izah edilməsindən asılı olmayaraq, bu məqamda “Qağan Aslan” birləşməsi məhz əski mifə sədaqət ruhunda “ata” başlangıcı, “Qaba Ağac” birləşməsi isə “ana” başlangıcı bildirir.

[³⁹] Əlyazmada “İmdi qardaşlar” oxunuş variantında yazılmışa baxmayaq, fikrin bitkinliyi üçün -uz şəxs şəkilçisinin artırılması tələb olunur. Görünür, elə buna görə də O.Ş.Gökyay və M.Ergin birləşməni “imdi kardaşuz”, Ş.Cəmşidov isə “imdi qardaşız” şəklində vermişlər. Buradan anlaşılır ki, onlar ilk sözü “indi” mənasında anlamış, ikinci sözdəki -lar şəkilçisini isə -uz şəkilçisinin yanlış yazılışı kimi düşünmüşlər [26, s. 392; 160, Ic, s. 215, IIc, s. 152, 170; 167, s. 152, 322]. H.Arası ifadəni “imdi qardaşlar” oxunuşunda verməklə Basata müraciətlə deyilən xitab kimi göstərmişdir [78, s. 123]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə “əmdi qardaşlar” kimi oxunan ifadənini ilk sözü “imdi” deyil, “əmzik” mənalı “əmdi” sözü olduğu irəli sürülmüş və sadələşdirilmiş mətnində “süd qardaşlarıyıq” kimi çevrilmişdir [79, s. 102, 200]. S.Əlizadə bu qənaətlərini belə şərh edir: “D nüsxəsində “indi” mənasında “şimdi” sözünün işlənildiyi nəzərə alınarsa, birinci sözü “əmdi” kimi oxuyub başa düşmək olar. Müasir dil üçün təbii görünməyən “əmdi” feili ismi “əmzik” mənasında işlənilmişdir. Belə quruluşda feili isimlərə başqa yazılı abidələrdə və müasir türk dillərində də təsadüf edilir” [79, s.249].

İlk sözün “əmdi” şəklində oxunub göstərilən mənada izah edilməsi dilçi alımlarımızın diqqətini çekmiş və yaranma üsulu ilə bağlı bir qədər fərqli fikir

yürüdülməsinə gətirib çıxarmışdır. Onun M.Kaşgari lüğətində qeydə alınmış “süd qardaşı” anlamlı “əmikdaş” sözü ilə eyni xətdə birləşdiyini söyləyən Ə.Tanrıverdi dilçi alim M.Qıpçağın belə bir mülahizəsi ilə razılaşır ki, “əmdi” sözü tarixən “k” samitinin düşməsi nəticəsində sıfət düzəldən -dik şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır [124, s. 43-44].

Maraqlı yanaşma olmasına baxmayaraq, sözün “əmdi” şəklində oxunub “bir anadan süd əmən” mənasında açıqlanması aşağıda gətirdiyimiz dəlillərə görə özünü doğrultmur:

Əvvəla, Drezden əlyazmasında eyni məna daşıyan “imdi” sözü “şimdi” sözü ilə müqayisədə daha çox işlədilmişdir. Belə ki, “imdi” sözündən 16 dəfə, “şimdi” sözündən isə 13 dəfə istifadə olunmuşdur [160, IIc, s. 152, 279].

İkincisi, “imdi” sözü əksər işlənilmə məqamlarında eyni hərf tərkibində ^{مَرِي} kimi yazılmışdır. Məsələn:

Basırganlar aydır: – Bəg yigit, bizə sən ərlik işlədiñ. Gəl imdi bəğəndigiñ maldan al! – dedilər. [D-72, 7-9]

Ayıtdılar: – İmdi incinmə, xanım, əvvəl anuñ əlin öpdügümüzə. [D-74, 9]

Amma mən Banı Çiçəgiñ dadısıyam, gəl imdi sənүnlə ava çıqalım. [D-78, 9-10]

Beyrək aydır: – Xoş, imdi atlaniñ! [D-79, 1] və s.

Ən önəmlisi budur ki, M.Kaşgari “əmdi” şəklində başlığı gətirib “indi” mənasında açıqladığı bu sözlə bağlı yazır: “Oğuzlar əlifi kəsrə ilə əvəz edərək “imdi” deyirlər” [75, Ic, s. 183]. Deməli, sözün yazılışı onun “əmdi” şəklində oxunuşuna əsas vermir.

Üçüncüsü, nə əski lüğətlərdə, nə də müasir türk dillərində “bir anadan süd əmən” anlamlı “əmdi” (<əmdik) sözünə rast gəlinmir. Əgər belə bir söz olsa idi, ən azından, ensiklopedik mahiyyət daşıyan V.V.Radlov sözlüyündə əksini tapardı. Həm də belə bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, M.Kaşgarının qeydə aldığı kimi, “bir məmədən əmən iki uşaqa “əmikdəş” deyilir” [75, Ic, s. 4045; 209, s. 173].

Dördüncüsü, Təpəgözlə Basat heç də süd qardaşları deyillər. Məlumdur ki, süd qardaşları bir qadından süd əmənlər sayılır. Təpəgözün anası pəri qızıdırısa, Basatin anası Alp Aruzun adı çəkilməyən xatunudur. Həm də təsvir edilən hadisələrin məzmunundan da göründüyü kimi, Təpəgöz südünü əmdiyi dayələrin canını üç dəfə sormaqla alır ki, buna görə də onu Basatla süd qardaşı saymaq olmaz. Sadəcə, Təpəgöz Basatin onu uşaq ikən himayəsinə götürən Alp Aruzun oğlu olduğunu öyrəndikdə “imdi qardaşlaruz” deyə rəhm diləyir.

Cümə tərkibi S.Teżcan-H.Boeschoten nəşrində “emdi kardaşlar[uz]” variantında oxunmuşdur [187, s. 154]. S.Teżcan əvvəlki nəşrlərdə “indi” mənasında qavranılan “emdi” sözünə açıqlama verməsə də, “kardaşuz” va-

riantında düzəldilərək oxunan sözün “kardaşlaruz” kimi verilməsini daha düzgün saymış və bunu söz sonunda “ze” (ż) hərfinin burxılması ilə əlaqələndirmişdir [188, s. 316-317].

Beləliklə, “qardaşlar” oxunuş variantında yazılımasına baxmayaraq, onun kontekstə uyğun “qardaşuz” və ya “qardaşlaruz” qrammatik formalarında işlənilə bilməsi məntiqi görünür. Biz söz sonunda “ze” hərfinin buraxılma ehtimalını daha güclü arqument bilib, son variant üzərində dayanmalı olduq.

[⁴⁰] Fərqli variantlarda oxunub açıqlanan ifadələrdən biri də “yeñidən toğanın” birləşməsidir. O.Ş.Gökyay onu “yeñiden doğanın” [167, s. 153], H.Arası və Ş.Cəmşidov “yenidən doğanın” [26, s. 392; 78, s.123], M.Ergin, S.Tezcanla H.Boeschoten “yeñiden toğanın” [160, Ic, s. 214; 187, s. 154] variantlarında oxumaqla “yeñidən” sözünü “yenidən” [160, IIc, s. 326; 167, s. 447], “toğanın//doğanın” sözünü isə “doğulan” mənasında [160, IIc, s. 289; 167, s. 272] izah etmişlər ki, bu da ifadəni “yenidən doğulanın” kimi qavranıldılığını göstərir. Yalnız F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “yeñidən toğanın” variantında verilməsinə baxmayaraq, birinci tərəfi -i və -dən şəkliçili “yeñ” sözü (“paltarın qolu” mənasında), ikinci tərəfi isə -in şəkliçili “toğan” (şahin) sözü kimi qavranılmışdır [79, s. 201]. Təpəgözün adam ətinə hərisliyi və Oğuz elinə düşmən kəsildiyi nəzərə alındıqda bu misralarda onun son arzusunun Oğuzun yeni doğulan uşaqlarını öldürüb adam ətinə doymaq olduğu üzə çıxır. “Toğan” hakimiyyət rəmziidir və Təpəgözün məqsədi heç də Oğuz dövlətini məhv etmək deyil. Əgər o bunu istəsəydi, onun qorxusundan yurd yerindən qaçan oğuz camaatinin qarşısını kəsib geri qaytarmadı. Fikrimizcə, F.Zeynalov-S.Əlizadə yozumu bu məqama deyil, II boyda Qaraca çobanın soyłamasında getmiş “Yeñidən toğanın öldürəyin!” [D-49, 3] cümləsinə şamil edilə bilər [bax: 59, s. 137].

[⁴¹] O.Ş.Gökyay və S.Tezcanla H.Boeschotenin “bıyıcağı” [167, s. 153; 187, s. 154], M.Erginin “bıyıcağı” [160, Ic, s. 215] variantında oxuduqları bu sözü H.Arası “muçağı” [78, s. 123], F.Zeynalovla S.Əlizadə “bığçağı” [79, s. 103], Ş.Cəmşidov isə “bacağı” [26, s. 393] şəklində vermişlər. Soyłamanın məzmunundan göründüyü kimi, burada bigi, big yeri yenice qaralmış cavanlardan söhbət açılır. Əlyazmada bu qədim sözün məhz “bıyıq” şəklində yazılıması [D-59, 11; D-62, 5; D-150, 1; D-218, 13; D-221, 12], həmçinin iki və çoxhecalı sözlərin sonunda “q” samitinin düşməsi hadisəsi göstərir ki, “bıyıcağı” variansi daha doğru seçimdir. Ş.Cəmşidovun onu “bacağı” kimi oxuyub, mənasını açıqlamadığı “baçağı” sözü ilə əlaqəndirməsi isə [26, s. 225] heç cürə anlaşılmır. Əgər müəllif müasir dilimizdə “qıç” mənalı “bacaq” sözünü nəzərdə tutursa, “bacağı qararmış” ifadəsinin hansı məntiqə söykəndiyini izah etmək çətindir.

[42] Soylamadakı “qarışcu” (-lar cəm, -ı mənsubiyət şəkliçisidir) sözü “qarışcuk” (<qarış-cuk) sözünün son samitini itirmiş formasıdır. Elə buna görə də bəzi nəşrlərdə düzəliş edilərək “karışcukları” [167, s. 153] və “karışçukları” [160, Ic, s. 215; 187, s. 154] şəklində oxunmuşdur. H.Araslının “qarışçıları” kimi göstərdiyi bu sözü F.Zeynalovla S.Əlizadə “qarışcuları”, Ş.Cəmşidov isə “qarıyışları” şəklində vermişlər [26, s. 393; 78, s. 124; 79, s. 103]. Söz transliterasiya edilərkən “qarğış” mənası bildirən “qarış” sözünün daha iki məqamda, o cümlədən bir neçə sətir öncə elə bu boyda müstəqil leksik vahid kimi işlənilməsi faktına istinad edilmişdir:

Murada yetürmədiñ məni,

Qara başım qarışı tutsun, Qazan, səni! [D-140, 3-4]

Ağ saqallu qocaları çoq ağlatmışam,

Ağ saqalı qarışı tutdı ola, gözüm, səni? [D-233, 5-6]

Digər bir məqamda, daha dəqiq desək, “Ol zamanda bəgləriñ alqısı alqış, qarqışı qarqış idi” [D-68, 9-10] cümləsində “qarqış” fonetik variantında işlənilmiş bu söz Əbu Həyyan lüğətində də “qarış” şəklində qeydə alınmışdır [33, s. 43].

Bundan əlavə, sözdəki -cu morfemi kiçiltmə-əzizləmə bildirən -cuq şəkilçisinin səsdüşümünə ugramış variantıdır ki, onu -çu kimi vermək doğru sayılmaz. “Kitab”da bu şəkiliçili xeyli sözə rast gelinir. Məsələn:

Məgər, sultanım, Dirsə xaniñ oğlancığı, üç dəxi ordu uşağı meydanda aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancıqlara: “Qaç!” – dedilər. [D-16, 2-4]

Endilər, çoban tağarcığı çıqardı, yedilər. [D-49, 13]

Qıl kəpənək boyuncuğun sürər, degil. [D-144, 4]

Qıl kəpənək boyuncuğun sürər, deyəyinmi? [D-146, 11-12]

Mərə saqlacıǵı aǵca qoca, gözcüǵəzi çöngə qoca! [D-157, 13 – 158,1]

və s.

[43] F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “yay kirişin” ismi birləşməsi yönlük halda “yay kirişinə” kimi əks olunmuşdur [79, s. 103]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində isə “dəldi” sözü “dildi” variantında əvvəlki cümlənin sonunda verilmiş, qeyri-müəyyən təsirlik halda olan “yay kirişin” birləşməsindən sonra isə “başına” sözünün buraxıldığı düşünülərək cümlə “Yay kirişin [başına] takdı süriyi süriyi mağara kapusına geldi” şəklində oxunmuşdur [187, s. 156]. Fikrimizcə, burada nə əlavə hal şəkiliçisində, nə də sözə ehtiyac yoxdur. Mətn parçasındaki fikir aydınlaşdır: (Basat) Təpəgözün öz qılıncı ilə (onun) boynunu vurduqdan sonra dəlib (yəni deşib) yay kirişini taxır və sürüyə-sürüyə mağara qapısına gəlir.

[44] Bu cümlede “yürüşdülər, sürətlə yeridilər” mənasında işlədilmiş “yorişdilar” feili də fərqli şəkildə oxunan sözlərdəndir. O.Ş.Gökyay onu “yürüyüşdüler” [167, s. 154], M.Ergin, F.Zeynalovla S.Əlizadə “yortışdilar” [79, s. 103; 160, Ic, s. 215], H.Arası, Ş.Cəmşidov “yürüşdülər” [26, s. 393; 78, s. 124], S.Tezcanla H.Boeschoten isə “yorişdiler” [187, s. 155] variantlarında oxumuşlar. Diqqətlə yanaşlıqda əlyazmada “te” hərfinin yazılmadığı aydınca görünür. Morfem tərkibinə görə “yori-” kökündən və -ş qarşılıq-birgəlik şəkilçisindən ibarət olan bu “yoriş-” feili abidənin dili üçün də yad səslənmir. M.Kaşgari lügətində “yürümək, yerimək” anlamında qeydə alınmış “yori-” feili [75, IIIc, s. 79] “Kitab”ın dilində atla bağlı bir çox məqamlarda işlədilmişdir:

Bədəvi atın ökcələdi, ol tarafa yorıldı. [D-26, 7-8]

Dirsə xan yayan, bunlar atlu yorıldılar. [D-30, 2-3] və s.

Beləliklə, həm yazılış, həm də morfem tərkibinə görə “yorişdilar” variantını daha obyektiv hesab etmək lazımlı gəlir.

[45] Cümlədəki “bindilər” feili təhlilə cəlb edilən bütün nəşrlərdə “yetdiler//yetdilər” kimi oxunmuşdur [26, s. 393; 78, s. 124; 79, s. 103; 160, Ic, s. 215; 167 s. 154; 187, s. 155]. Həqiqətən də, burada birnöqtəli “be” və “nun” hərflərinin deyil, ikinöqtəli “ye” və “te” hərflərinin yazıldığını düşünməyə ciddi əsas var. Lakin nəql edilən hadisələrin gedisi göstərir ki, Qalın Oğuz bəyləri Salaxana qayasına ata minib gəlməlidirlər. Ona görə də fikrin “çatmaq, yetişmək” mənalı “yetmək” feili ilə ifadə olunmasını yanlış yozum sayırıq.

[46] “Aydı verdi” şəklində transkripsiya etdiyimiz bu ifadəni O.Ş.Gökyay “aydıverdi” şəklində bitişik [167, s. 154], H.Arası, Ş.Cəmşidov “aydı verdi” [26, s. 393; 78, s. 124], M.Ergin “aydı virdi” [160, Ic, s. 215], S.Tezcanla H.Boeschoten “eydi verdi” variantlarında ayrı-ayrı sözlər kimi vermişlər [187, s. 155]. Lakin bitişik və ya ayrı yazılmışından asılı olmayaraq, ilk söz “ayt-(//eyt-)” feilinin -ı şəkilçisi qəbul etmiş feili bağlama forması kimi düşünülmüşdür [160, IIc, s. 30; 167, s. 222]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə “verdi” feilinin mənası nəzərə alınmayaraq, həmin ifadə “dedi-danışdı” kimi çevrilmişdir [79, s. 201].

Eposun mətni üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, “ver-” feili əksər hallarda bir çox isimləri özünə tabe etməklə həm həqiqi mənada, həm də məcazi mənada işlənilmişdir. Əgər “nəzir vermək”, “taxt vermək”, “at vermək”, “ton vermək” ifadələrində “vermək” feili həqiqi mənadadırsa, “baş vermək”, “can vermək”, “könlük vermək”, “xəbər vermək”, “himmət vermək”, “sevinc vermək”, “alqış vermək”, “qarış vermək”, “keçit vermək”, “aşit vermək”, “yol vermək”, “yum vermək” ifadələrində məcazi mənada işlənilmişdir. Diqqəti çəkən əsas məqam müxtəlif qrammatik şəklişilərlə iş-

lənilən “ver-” feilinin məhz ad bildirən isimlərlə birgə işlənilməsidir. Bu baxış buağından yanaşlıqda “aydı” sözünü “ayt-” feilinin -ı şəkilçili feili bağlama forması kimi deyil, həmin kökdən düzəlmış isim kimi düşünməyə əsas var. V.V.Radlov bəzi türk dillərində “ayt-” feil kökünə -ıq ad düzəldən şəkilçisinin artırılması yolu ilə “danışıq, söz” mənalı “aydıq” sözünün “aydu” variantında işlənilməsini qeydə almışdır [228, IIc, 1h, s. 55]. Fikrimizcə, “aydı verdi” frazemində “aydı” sözü “demək, söyləmək” mənalı” qədim “ayt(maq)” feilindən -ı ad düzəldən şəkilçi vasitəsilə düzəlib (müq. et: çək(mək) – çəki, sanc(maq) – sancı, üt(mək) – ütü, yazı(maq) - yazı və s.), “xəbər” mənasını daşımışdır. “Dədəm Qorqud gəlübən şadlıq çaldı, əziz ərənlər başına nə gəldigin aydı verdi” cümləsində işlənilmə məqamından çıxış etdikdə “aydı verdi” frazemini məhz “xəbər verdi, danışdı” kimi anlamaq olur ki, bu da irəli sürürlən mülahizənin doğruluğuna şübhə yaratmır. Maraqlıdır ki, həmin frazem eposun sonuncu boyunda da işlədilmişdir:

Dədəm Qorqud gəlübən şadlıq çaldı, əziz ərənlər başına <nələr> gəldügin aydı verdi [D-303, 6-8].

Deməli, bu ifadə sabitləşmiş frazmlərdən olmuş və “aydı” sözünün arxikləşərək dildən çıxması ilə işləklikdən düşmüşdür.

**“BƏKİL OĞLI ƏMRANIŇ BOYI”NIN
ƏSKİ YAZILIŞI VƏ OXUNUŞU**

بَكَّا اُو غَلِيْيِيْ أَمَا فَكْ بُوبَنِيْ يِيْمَانْ آمَدَرْ

⁴BƏKİL OĞLI ƏMRANIŇ BOYINI BƏYAN EDƏR^[1]

قَامْ غَانْ اُو غَلِيْيِيْ خَانْ يِايْنَتْ دِيرْتَنْ طُورْمَشْدَعْ اَغْ

⁵Qam ghan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Ağ

يَانْ اِيْوَفْ قَرَهْ يِرَكْ اُو زَرَتْه دَكْرَمَشْدَعْ اَلا حِسَبْيَانْ

⁶ban evini qara yeriň üzərinə dikdirmişdi. Ala sayvan

كَوكْ يِوتْتَه اَسْخَشْدَعْ، يِيلْكَ يِرَدَه اِيلْكَ خَالِيْجَه سَيْ

⁷gög yüzinə aşanmışdı. Biň yerdə ipək xalıçası

دَوْشَمَشْدَعْ - اَيجَ اَغْوَرْ طَائِئْ اُو عَوْزْ يَكْلُوْيِيْ قَيْتَاتَ

⁸döşətmışdı. İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri yığnaq

اَطْلَيْشَدَعْ - طَقْوَزْ تَعْمَنْ كَرْجَسْتَانْ خَارَاجِيْ كَلْدَعْ

⁹olmuşdı. Toquz tümən Gürcüstanıň xəracı gəldi.

يِرَاتْ يِرْقَىْجَيْ بِرْ جَوْمَاتْ كَتْوَرْ دِيدَه، يِايْنَدَرْ خَانَه صَحْ

¹⁰Bir at, bir qılıc, bir çomaq gətürdilər. Bayındır xan qatı

سَخْتْ اَولْرِيْ دَدَمْ قَوْزَقْ كَلْدَعْ سَادْلَقْ چَالْدَعْ

¹¹səxt oldu. Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı.

خَانِمَيْه سَخْتْ اَولْرِسَنْ دِيدَعْ - اِيدَرْ بِيْخَه سَخْتْ اَولْيَامْ

¹²“Xanım, niyə səxt olursın?” – dedi. Aydır: – Necə səxt olmayam?

حَرِيلْ الْتَّوْنْ اَيجَيْ كَلْدَعْ يِكِيدْ يَكْلَه قَوْزَقْ دَكْ خَالِيْجَه

¹³Hər yıl altın, aqça gəlürdi, yigid bəglərə verirdik^[2], xatırları

خوش او لوردي سخري بويي كيمه وير كم خاصلىي خوشى

¹xoş olurdu. Şimdi bunı kimə verəlim^[3] kim, xatırı xoş

اولادىرىي دده قورقۇد اسەر خانم يوتىك اوچىنى دەجى

²ola? – dedi. Dədə Qorqud aydır: – Xanım, bunuň üçini dəxi

پىرىكىن دېرىھە لم دېرىي اعوز ايلەنە قى اولى اولسۇن دېرىي

³bir yigidə verəlim, – dedi, – Oğuz elinə qaravul olsun! –dedi.

خان بايتىز رىكىمە وىرە لم دېرىي صاخە صولە بىتدى

⁴Xan Bayındır: “Kimə verəlim?” – dedi. Sağına-soluna baqdı.

كىمسە راھىي او لمىرىي بېكىن دېرىلوردىي پىرىكت واردىي اكا

⁵Kimsə razı olmadı. Bəkil derlərdi bir yigit vardı, aña

بىتدىي ايدرسى ئە دېرسى بېكل راھىي او لدىي قالقۇدىي

⁶baqdı. Aydır: – Sən nə dersin? Bəkil razı oldu. Qalqdı,

ئرا دېدىي ددم قورقۇدەت قىلىجى بىلەنە بېتلەي چوماڭ

⁷yer öpdi. Dədəm Qorqud himmət qılıcın belinə bağladı. Çomağı

امۇز ئە مرۇدىي يما يىي قاروسىنە كچوردىي شەباز

⁸omuzuna bıraqdı, yayı qarusuna keçürdü. Şahbaz

ايغىلىي چىكىرىدىي بودە بىتدىي حصىنى خۆمىنى اىردىي

⁹ayğırını çekdirdi, buda bindi.^[4] Xısmını, komını^[5] ayırdı,

ایبو يىي چۈزدىي اعوز دە كوج اىلدەي بىر دە كېتىي

¹⁰evini çözdi, Oğuzdan köç eylədi. Bərdəyə, Gəncəyə

داروب وطن صارتىي طقۇز تۇمىنە كوجىستان اغۇزى

¹¹varub vətən tutdı. Toquz tümən Gürcüstan ağzına

دارىپ خۆزىي خرا ولۇق اىلدەي ياد كافىر كلىشى ماشى

¹²varub qondı, qaravulluq eylədi. Yad kafir gəlsə, başın

اغۇز ئارەغان كوتىرىدىي بىلە بىر كەرە يماينىر خات

¹³Oğuz'a ərməğan göndərərdi^[6]. Yılda bir kərrə Bayındır xan

دیوانة وارددی یئە بایند رخانىزه ادم كلدى میتن

¹divanına varardı. Yenə Bayındır xandan adam gəldi, “Tez

حلىس خەپس بىكىل كلدىي پىشى كشى چىرىي بىايند ر

²gələsin” deyü. Pəs Bəkil gəldi, pişkeşin çəkdi, Bayındır

خانىڭ ئىن اوپرىي خان دىجى بىكىلى قۇنعتىلىي يېتىنى

³xaniň əlin öpdi. Xan dəxi Bəkili qonuqladı. Yaxşı

ات بىختى قىتاڭ وافىر خەلق وىرىدىي اوچى كون ئام

⁴at, yaxşı qaftan, vafir xarçlıq verdi. Üç gün tamam

اغرىرىي اوچى كون دىجى بىكىلى او شىكار اتىدە قۇنعتىلىدە لم

⁵ağırladı. “Üç gün dəxi Bəkili av-şikar etiylə qonuqlayalım,

بىكالاردىي اوچخورىدە چۈن آۋيرايىتى او لەرىي كەم اقت-

⁶bəglər!” – dedi. Av çıqartdılar.^[7] Çün av yarağı oldu, kim atın

او كۆكم تايىھى كەم چىكوبت او خ ائماقى او كۆرسالۇر قازان

⁷ögər, kim qılıcın, kim <yay> çəküb^[8] ox atmağın ögər. Salur Qazan

ئەات او كىرىي تەكتىرىي او كىرىي اھامىھەتكەن تەرىت

⁸nə atın ögdi, nə kəndin ögdi. Amma bəgləriň hünərin

سوپىلىدىي اوچىپۇزالىنىڭ ئىپ آۋە يېتىسى قىتلۇ

⁹söylədi. Üç yüz altmış altı alp ava binsə, qanlu

بىكىڭ او تەرىشى يۈرۈشى او لىسى بىكىل ئەواي وۇرردىي

¹⁰keyik üzərinə yoris olsa, Bəkil nə yay^[9] qurardı,

نە او خ اىردىي حان يىا في يىلگىتىرىپ چىغىزىرىدىي

¹¹nə ox atardı. Həman yayını yeləgindən çıqarardı,

بىغانىڭ سەقلىق يۈرۈنە اىردىي چىكوب طارغۇرىدىي

¹²buğaniň, sığınıň boynuna atardı, çəküb turğurardı.

ارق او لىسى علاڭغا دەودىي او دە يىلگۇ او لىسى دېق

¹³Ariğ olsa, qulağın dələrdi, avda bəllü olsun deyü.

اَمَا سُوْز اولسَه يوغا زلودِي ارچ او لسَه قل غن دلودِي

¹Amma semüz olsa, boğazlardı. [Ariğ olsa, qulağın dələrdi.

او ده بَلْلَو اولسَه دِيْرِي اَمَا سُوْز اولسَه يوغا زلودِي

²avda bəllü olsun deyü. Amma semüz olsa, boğazlardı.]^[10]

اکر بَكْلَو كِيكِيْك السَه مَلْجَنِي دلوك او لسَه بَكْل سوْجِنِيْت

³Əgər bəglər keyik alsa, qulağı dəlük olsa, “Bəkil süncidir”^[11]

دِيْرِي بَكْلَم كَوْت دِلَودِي قَنْادِيْلَك ايْرِي بِرْهُنْت اتْكِيدَت

⁴deyü Bəkilə göndərərlərdi. Qazan bəg aydır: “Bu hünər atınmıdır,

اَرْكِي دِرْخَانِم او كور دِيْدْ كُو خانِ ايدِرِيْوت ات اشْلَمْسَه

⁵ərinmidir?” “Xanım, əriñdir!” – dedilər. Xan aydır: – Yoq, at işləməsə,

ار او كُنْ هَنْت انْكِر دِيْرِيْب يو سُوق بَكْلَه حَوْشَ كَلْدِيْ

⁶ər ögünməz. Hünər atındır! – dedi. Bu söz Bəkilə xoş gəlmədi.

بَكْل ايدِر ايلو اپْسَن بِرِيْ قَصْقَنْز دِن بَا يَنْجَنْ يَا تَرْكِيْ

⁷Bəkil aydır: – Alplar içində bizi qusqunımızdan balçığa baturdıñ, –

دِيْرِيْ بِيَانِدِر خانِك بِنْشِي سَه او كَنْ دِوكِيْ خَانَه

⁸dedi. Bayındır xanın bəxşışın^[12] öňünə dökdi. Xana

كَو سِدِيْي دِيْر اتْرِيْ چَقْدِيْ اَتْ چَكْلَر ال كَوْز كَنْ

⁹küsdi, divandan çıktı. Atın çəkdilər, ala gözlü

يَكْلُرِي الوب ايْوَنَه كَلْدِيْ او غَلْيَنْتَلِرِي قَرْشَو كَلْدِيْ

¹⁰yigitlərin alub evinə gəldi. Oğlancıqları qarşu gəldi,

او خَشْدِيْ اع يوز لَو خاتونَه سُويْلِدِي خَاتُونَه

¹¹oxşamadı. Ağ yüzlü xatununa söyləmədi. Xatun

بُوراده صوْلَيْش كَوْزَلِم خَانَه تَصْرُفَلِش ايْرِال سُوت

¹²burada soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır: – Altun

تَخْنَم ايْسَي يِكْم يِكْت كَوْز اچْجَوْن كَوْز دَكْم كَوْكَل

¹³təxtim iyəsi^[13] bəgim yigit! Göz açılan gördüğüm, Köňül

میر و ب سود و کم تلعق بیخی بر کن طوری کلدنک اد ک زلو

¹verüb sevdigim! Qalqubanı yerindən turi gəldiň, Ala gözlü

یکتلرک مانکه صالحک ار قوبیلی اد طا عرب دوتن اشلک

²yigitleriň yaniňa saldiň, Arqu beli Ala tağdan dünin aşdiň,

اقندىلی کورکلو صودى دوتن کچىدك اغ النلو يايىدك

³Aqındılı görklü sudan dünin keçdiň, Ağ altunlu Bayındır

خاتلک دیوانة دوتنى واردىك بىڭىرلى يەرىك اچىك و مەلۇ

⁴xanıň divanına dünin vardıň, Bəglərlə yedüň, içdüň. Komlu

تومىلە كاكىشى - غېزىپ باشكى خوغادە تاڭىمى قىيضاڭىم

⁵komuyla kەنەشdimi?^[14] Ğərib başıň گovğada qaldımı? Qanı, xanım,

ال توکن بىخشى اتلىك يوق - التوکن المتون اشتىچىبى يوق

⁶altuňda yaxşı atıň yoq! Alnuňda altun aşiq, <əgnüñdə> cübbəsi yoq!^[15]

اڭ كوزلۇ بىڭىرلىك اوختىمازسى - بىغى يۈز لۇ كون كلۇ كله

⁷Ala gözlü bəglərүň oxşamazsin, Ağca yüzlü görklünlə

سوپىلەشىرسى نەدر حالك دىرىي - يېكىنلىشى كوره لەم

⁸söyləşməzsın. Nədir halıň? – dedi. Bəkil soylamış, görəlim,

خاتىمە صوپىلەشى ايىر تلعقىنى يەرىنە طورىي كىلدىم يلىسى

⁹xanım, nə soylamış. Aydır: – Qalqubanı yerimdən turi gəldim, Yelisi

مە دوتن اسندىم - اقندىلى كوركلى صرىپى دلوپ دوتن کچىدم

¹⁰qara Qazılıq atıň^[16] butun bindim. Arqu beli Ala tağdan

دە دوتن اسندىم - اقندىلى كوركلى صرىپى دلوپ دوتن کچىدم

¹¹dünin aşdim, Aqındılı görkli suyu dəlüb dünin keçdim,

اغ النلو يايىدك دیوانة چىار واردىم - اڭ كوزلۇ بىڭىرلىك

¹²Ağ altunlu Bayındırıň divanına çapar vardım. Ala gözlü bəglərlə

يدم اچىدم - قىملۇ تومىلە كوركلى كوركلى كوركلى كوركلى كوركلى كوركلى

¹³yedim, içdim. Komlu komıyla görklü gördüm. Xanımızıň nəzəri bizdən

دوغشى كوردم ^{ا يلى كوفى كوجوك طقوسى تومن كرجستانه}

¹dönmüş gördüm. Eli-güni köcürüň, toquz tümən Gürcüstana

كىت لە اعوزه عاصى اولدم ^{بىلگىبىلۇك دىرىعى} خاتون

²gedəlim! Oğuzası oldum, bəllü bilüň! – dedi. Xatun

ايدرييىدم بىكىدىم ^{پادشاھلىك تىنەك كوكىدىمىز}

³aydır: – Yigidim, bəg yigidim! Padşahlar Taňrınıň kölgəsidir.

پادشاھنى عاصى اولتىڭ ايشى راست كەلمىز ارى كوكىدە

⁴Padşahına ası olanıň işi rast gəlməz. Ari köňüldə

پاس او سە شەراب اچار سە كىتەلى خانم ار فورىيە ئاتار

⁵pas olsa, şərab açar. Sən gedəli, xanım, arqırı yatan

ا لاھى غەرلۇك او لەئىشى دە آقى بىنگىل كوكىلەك اچلسۇن دىرىجىدە

⁶ala tağlaruň avlanmamışdır. Ava bingil, könlüň açilsun! – dedi.

بىكىل كوردى خاتون كىشىنىڭ عقلى كېلىسى يۈدەت قاضاۋىتى

⁷Bəkil gördü, xatun kişiniň ağlı, kələçisi^[17] eyüdür. Qazılıq

اتقىچىدروپ بىطۇن يىزىي آقى كىندىي آواولى يوكتىرىتى

⁸atın çekdirüb butun bindi, ava getdi. Av avlayu gəzərkən

او كىنە بىر پاره لو كىكىچىدىي بىكىل بوكا ات صالىھى

⁹önündən bir yaralı^[18] keyik çıqdı. Bəkil buňa at saldı.

يىنانلىك اردىرىتى ئىرىدىي ياي كىرىش بىرىستە ئاتىي يىغا

¹⁰Buğanıň ardından irdi, yay kirişin boynuna atdı. Buğa

اچىشدىي كىندىي بىر يوچە يىدەت اتتىي بىكىل آتىچىلۇپىسى

¹¹acılmışdı, kənduyi yuca yerdən atdı. Bəkil at cılavısın

يىكمىي بىلە او جىرى صاغ او يىلغى قىتا يەرھۇقىنىي صىندىي

¹²yeňəmədi, bilə uçdı. Sağ oyluğu qayaya toqındı sindi.

بىكىل ارھىزىدىي اغلدىي ايدراولواو غلام او لو قىداشىم

¹³Bəkil uru turdı, ağladı. Aydır: “Ulu oğlım, ulu qardaşım

يوق هان يلكتدن كن چىقىوب اتنك تىكىارىفي صىتدى

¹yoq!" Həman yeləgindən gəz çıqarub atınıň tərkilərini tartdı

اوردى. قىتانى التىرىء ايماعنى برك صىدى. اكت وار

²ordı. [19] Qaftanı altından ayağın bərk sardı. [At ...] [20] Var

خوتىله اتنك ميلسنه دشدى. او جىلدەن ايرودىلىنى

³qüvvətiylə atınıň yelisinə düşdi. Avçılardan ayru, dülbəndi

يوجا زىچىدى. اوردوسى اوجىزىلىدى. او علمىجىعى

⁴boğazına keçdi. [21] Ordusı [22] ucuna gəldi. Oğlancuğu

أمران يها در بىاسته قوشۇڭلۇرى. كوردى يېزىي صارمۇشى

⁵Əmrən bahadır babasına qarşu gəldi. Gördi, bəñizi sararmış,

دېلىنى. يوغا زىچىسى يولداشلىرىنى صورب اوغلۇن يۇداۋە

⁶dülbəndi boğazına keçmiş. Yoldaşlarını sorub, oğlan burada

صوپلىش كورده خاتىم نەصوللىش قالمۇجي يېكىنە طارىي

⁷soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış: – Qalqubanı yeriňdən turi

كلدك يىلىسي قره خا ضاتى اتنك يطوب يىنك ارقۇرى

⁸gəldiň, Yelisi qara Qazılıq atıň butun bindiň, Arqurı

يتان ال طاغر اتكىنة اوئ واردىك قره طونلو ساڭلاره

⁹yatan ala tağlar ətəginə ava vardıň. Qara tonlu kafirlərə

او غرادىكىي. اك كوتلۇ يېتىرك مىزدىرىكىي. اغىزدىلىرى يېقاچ

¹⁰uğradıňmı? Ala gözlü yigitleriň qırıldıňmı? Ağız-dildən bir qaç

كەلە حىزىمكى. قره ياشىم قىربان او لىسو، اعام سكادىيى. بىكىل

¹¹kəlmə xəber maňa! Qara başım qurban olsun, ağam, saňa! – dedi. Bəkil

او غلەن صوپلىشى كورده لم خاتىم نەصوللىشى ايدى او غل اعى

¹²oğlana soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır: – Oğul, <oğul,> ay

او غل. قالمۇجي يېمىرىھ طارىي كلەم. قره طاغر اوكتە

¹³ogul! [23] Qalqubanı yerimdən turi gəldim. Qara tağlar öňünə [24]

ا و ه ب ن د م ق ر، صو ت ل و ك ا ق ل ره او خ ا مد م ۱۰ لا ک و ز ل و ي ك س ت ل رم

¹ava bindim. Qara tonlu kafirlərə uğramadım. Ala gözlü yigitlərim

ق رد ر م د م صاغ در ا س ن د ر ي ك ت ل رم او غ ن و ق ل ا ب و د م ۱۱ و ج

²qırdırmadım. Sağdır, əsəndir yigitlərim, oğul, qayurma. Üç

ك و ت د ر ق و ش ل غ ي و خ ۱۲ او غ ل آ م ت او ذ ر ت د ح ن ي ت ا پ د و ش ك

³gündür, qosluğum yoq!^[25] Oğul, at üzərindən məni qap, döşəgimə

پ ح ق ا د د ي ر ي ع ۱۳ ا ص ل ا ن ي ك ي ن ه ا ص ل ا ت د ر ا ت ا س ي ا م ت او د ت د ن

⁴çıqar! – dedi. Aslan ənigi yenə aslandır. Atasını^[26] at üzərindən

ق رو ا د ي ح و ا ت د ي ۱۴ د و ش ك ك چ ع ت د ي ج ت ب س ۱۵ او ز د ت ي م ي و ر ي ع

⁵qarvadı tutdı, döşəginə çıqardı. Çubbəsin üzərinə büridi,

چ تو س س او د ت ر ي ۱۶ ي و ي ك ا ي ك ت ي ك ك ا ك و ر د ل ر ك م او آ ي و ز م ل ش ي ح ر

⁶qapusun örtdi. Bu yaña yigit bəndlər gördülər kim, av bozılmış. Hər

ب ر ي او ل و ا و ن ه ك ل د ي ۱۷ ي ك ا ب ي ش ك و ب او ل ر ي د ي و ا ن ه چ م د ي

⁷biri evlü evinə gəldi. Bəkil, beş gün oldu, divana çıqmadi.

إِيْمَانْكَ صَنْدَوْغُونْ كَمْسِيْه دِيدِيْ يِرْكِيْجِه د و ش ك ت د

⁸Ayağınıñ sindüğünü kimsəyə demədi. Bir gecə döşəgində

ق ت ي ق ت ي ا ك ل د ي آ ه ا ي ت د ي خ ا م و ق ي ا ي ت د ي ب ل ك ي ك د م ع ل د

⁹qatı-qatı inlədi, ah etdi. Xatunı ayıtdı: – Bəg yigidim, qalaba-

ل ق ي ا ي غ ي ك ل ل س د خ ا ي ت د ا ي د ك ب ي ط و ك ۱۸ او خ ط و خ ن س د

¹⁰lıp yağı gəlsə, qayıtmaz idiň. Butuňa ala ox toxunsa,

ا ح ل م ت ا ي د ك ك ش ي ق و ن ي ت د ي ت ا د ح د ل ل ن ه س ت ي د ي ع ز ي او ل ر

¹¹iňləməz idiň.^[27] Kişi qoynunda yatan həlalına sırın deməzmi olur?

ت د ر ح ال ك د ي ر ي ب ي ك ل ا ي د ك ا ك ل م ا ت د د ش د م إ ي م ا غ م

¹²Nədir haliň? – dedi. Bəkil aydır: – Görklüm, atdan düşdüm, ayağım

ص ت د ي د ي ر ي ع و ع و ر ت ال ي ال ي ن ه چ ا ل ر ي ق ر او س ش س و ل د ع

¹³sındı, – dedi. Övrət əlin əlinə çaldı, qaravaşa söylədi.

قراوش چقۇب پتوجىيە سويمىدىي . او نۆز اكى دېشىن

¹Qaravaş çıqub qapuçıya söylədi. Otuz iki dişdən

چقات بىتون اورد وىد يايلىدى . بىڭل آتىن دوشىمىش

²çığan bütün orduya yayıldı, “Bəkil atdan düşmüş,

ایما ئىنى خەنىش دىۋو . مىركا قىرك جاسىسى واردىيْ يوخىرى

³ayağı sınmış” deyü. Məgər kafiriň casusuvardı. Bu xəbəri

ایشىدىپ واردىي تىكودە حىنر وىردى . تىكۇر ايدىر قالقۇچى

⁴eşidib vardi, təkura xəbər verdi. Təkur aydır: – Qalqubani

ير و كىزدىن ارو طارك . يماقق رىردىه يىل يېكلى طوتان . اغ

⁵yerüñüzdən uru turuň, Yatur yerdə bəg Bəkili tutuň. Ağ

الترىس تار و سىتىن يىغلەك . غا قىللۇچە كوركلىو ياشن كىنىك

⁶əllərin qarusından bağlaň. Ğafillicə görklü başın kəsiň.

اچىم قاتق يىر يۈزىنە دوكلە . الىن كونى چاپىك قىزىن كلىتىن

⁷Alca qanın yer yüzinə döküň. Elin-günün çapiň, qızın-gəlinin

يسىر ايرك دىرىي . مىرى يېكلاكە انت جاسىسى حاstryدى

⁸yesir ediň! – dedi.^[28] Məgər Bəkiliň də anda casusu hazırıldı,

يېكە حىنر كوتىرىدى . ايدى باش يىغانى . اىملەك او زىر كۆن .

⁹Bəkilə xəbər göndərdi. Aydır: – Baş yarağın eyləň^[29], üzəriňüzə

يېنى كلور دىرىي . يېكلى يەقىرىي كوك ارادىق يىرقاچىت

¹⁰yağı gəlür, – dedi. Bəkil yuqaru baqdı, “Gög ıraq, yer qatı!” –

دىدىي . او غللىچىزىن يانانە كورىب صولىش كورە لم حاتام

¹¹dedi. Oğlancuğun yanına gətürüb soylamış, görəlim, xanım,

ئە صولىشى ايدى او غل اويلى اىي او غول . قارانكۆنچى

¹²nə soylamış. Aydır: – Oğul, oğul, ay oğul! Qaranňuluca

كۆزلەم ايدى او غول . كوچلۇ بىلەمم قۆئىت او غل كۆز

¹³gözlərim aydını oğul! Güçlü belüm qüvvəti oğul! Gör

آخر تلر اولريي ملروق پردي ستم ياسنه دير حي . علقو بجت

¹axır nələr oldu, nələr qopdı mənim başıma! – dedi. – Qalqubanı,

او غل يرسن، صورىي كلدم . يويني صتسون، ال ايعرىي يبطون

²oğul, yerimdən turi gəldim. Boynı sınsun, Al ayğırı butun

بندم . او اولىوب قوش قوشلىوب كرزى كى يوكىدىي سىرىچى

³bindim. Av avlayub, quş quşlayub gəzərkən buñaldi, sürcdi^[30],

مې ير، چالريي صاغ ايлюغم صندىي . منم قره باشىه نلر

⁴bəni yerə çaldı. Sağ oylugum sindi. Mənim qara başıma nələr

كلدىي . قره، قره طاغىرددى خىراشىش . قانلو قانلو صولورى

⁵gəldi. Qara-qara taqlardan xəbər aşmış, Qanlu-qanlu sulardan

خىركەخشى . دمۇر قاپودرو تىرىدى خىروارمىش . اىچى

⁶xəbər keçmiş, Dəmür qapu Dərvəndindən xəbər varmış. Alca

اتلوشوكىي ملاك قىچى پوسىشى . پوسىدۇختىن قره طاغىلر

⁷atlu Şökli məlik qatı pusmuş, Pusduğundan qara taqlara

صومان دىشىش . ياتىو غىرە يىلدە يىك يىكلى حلتك دىمىشى

⁸tuman düşmüş. “Yatduğı yerdə Bəkili tutuň!” demiş,

قاروسىدىن . اغ الترىي بىڭىل دىمىشى . قان انجا اوردىي

⁹“Qarusından ağ əllərin bağlaň!” demiş, “Qan alaca^[31] ordusunu

چاپىك دىمىشى . اغىچى يوتلۇ قىزىنى كىلىنى يىسىرا يىلاك ئىشى

¹⁰çapıň!” demiş, “Ağca yüzlü qızını, gəlinini yesir eyləň!” demiş.

قانقىچى او غل يركىدى صورىي كىلىلى . يىلىسى قاره قاچىلىق

¹¹Qalqubanı, oğul, yeriňdən turi gəlgil! Yelisi qara Qazılıq

اتوك يطون يتكل . ارخورىي ييات اس طاعىي دوتى استغا

¹²atuň butun bingil! Arqurı yatan Ala tağı dünin aşgil!

اغ النلو يايىندى خاتىك ديوانى دومن وارغل اغىز دىلدى

¹³Ağ alınlı Bayındır xaniň divanına dünin varğılı! Ağız-dildən

بایندىرە سلاتم ويركىل. يېڭىرىنىڭ اولىرىن قزاتىڭ ئىچ اوپكىل.

¹Bayındırı salam vergil! Bəglər bəgi olan Qazanıň əlin öpgil!

اغ سقىللو بىام يوكلۇدىكىل ما بىتىدە ما مىتىدە قزادىجىك سكا.

²“Ağ saqallu babam buňlu” degil! “Əlbətdə və əlbətdə, Qazan bəg maňa

يىشىسىوڭ دىرىجى دىكىل. كەلەز اولسۇڭ حىلەكتى يوزلىپ خىلىپ.

³yetişsün, – dedi” degil! “Gəlməz olsaň, məmləkət bozulub xarab

اولور جىتنىم سىركىتىي يېڭىلىكلى دىرىجىي. يوا ما دە.

⁴olur, Qızım, gəlinüm əsir getdi, bəllü bilgil!” – dedi. Bu arada

اوغىلدىن يېڭىنى صوپلىشى كۈرەلمە حاتىم تىصوپلىشى ايدى بىباخت.

⁵oğlan babasına soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır: – Baba, nə

سوپلارسى تايىرسى يىزىمىل يورىكىم تەھاڭىلارسىن قالقۇچى.

⁶söylərsin, nə aydırsın? Bağrımla yürəgim nə taqlarsın? Qalqubanı

يىرمىدە طورىمۇم چوق. يىلىسى تەھاڭىل اققىمىتىكىم.

⁷yerimdən turmağım çoq! Yelisi qara Qazılıq atuma binməgim

چوق. ارقۇيلىي الاطاھىي اولىيوبىشىغا غىرمىي يوق. اغ

⁸çoq! Arqu beli Ala tağı avlayuban aşماğım yoq! Ağ

التلو بایندىرەك دیۋاانتە وارعىم يوق. قزان كىمدىرىمىن اتوڭ

⁹alınlı Bayındırıñ divanına varmağım yoq! Qazan kimdir? Mən anuň

الى اوپكىم يوق. التوكىدە عىچى ئىل اىغىرىي مەكا ويركىل. قان

¹⁰əlin öpməgim yoq! Altuňdağı Al ayğırı maňa vergil, Qan

درگىي چايدىرىم سىتكىچىو. آتىنى جىك دەورەتلىك.

¹¹dərlədi çapdırırm səniň içün! Ögni bək dəmür toniň

مەكا ويركىل. يېڭى يىقاد كەرۋىم سىتكىچىو. قەز. يوكلاد آوف

¹²maňa vergil, Yeň-yaqa dikdirəyim sənүүңүн!^[32] Qara polad uz

قىتلىيەت مەكا ويركىل. ئاقاتلۇچىي ياشلەركىتىم سىتكىچىو. قرغۇ

¹³qılıcىنىň maňa vergil, Ğafillüçə başlar kəsəyim səniňçün! Qarğu

طالي سکوچي مکا ویرکل - کوكسندەن ارصالىخىم ستك

¹talı süñüñi maña vergil, Köksündən ər sancım səniñ

اپخون اغيلكلو او تکون او خىك مکا ويركلا - اردىن ار

²icün! Ağ yeləklü ötkün oxuñ maña vergil, Ərdən ərə

پکوردەم ستك اپخون ۱. كاكو ذلو اوجىچ يوقىكىدك مکا

³keçürəyim səniñ içün! Ala gözlü üç yüz yigidiñ maña

ویركلا - يوكدا شىخى دىن خىتدىولن دورىشىم سنپکحون دىرىعى

⁴vergil, Yoldaşlıga, dini-Məhəmməd yoluna dürişəyim səniñcün!^[33] – dedi.

بىكل ايدى او لىيەم اغزك اپخون او غول او نە كەم مەنم پەكسى كەنھىن

⁵Bəkil aydır: – Öləyim ağızıñ içün, oğul! Ola kim mənim keçmiş günümü

اگدرىتىسى دىرىي - مەرە كايىم كىورك او غلەم كىرسۈن - ال

⁶añdırtmayasın”, – dedi. – Mərə, geyimim gətürüň, oğlum geysün! Al

آىغىم كىورك او غلەم بىشۇن - إل او درىكىدىت او غلەم مىداست

⁷ayğırim gətürüň, oğlum binsün! El ürkəmdin oğlum meydana

وارسون كرسۇن دىرىي - او غلەفي طوتىدىلر - اتاسىلە

⁸varsun, girsün! – dedi. Oğlanı tonatdilar. Atasıyla,

اتاسىلە كىلىي كورشىدى - ال تىرىن او پىرى - افچ يوقى

⁹anasiyla gəldi görüdü. Əllərin öpdi. Üç yüz

يىكىدىي يانىه بىرقىي - مىدانە واردىي - ال ايغىز مىختىكىم

¹⁰yigidi yanına biraqdı, meydana vardi. Al ayğır qaçan kim

يېنى و تقوس السە ايا غىر پىرە دو كوردىي - تو قىزى كوكە

¹¹yağı qoxusun alsa, ayağın yerə dögərdi, tozı göğe

چىرىدىي - كا فلوا يەر بولت يكالى در بىچارەن - تکون

¹²çiqardı. Kafirlər aydır: – Bu at Bəkiliňdir, biz qaçıriz. Təkur

ايىز مەرە او كات كورك يوكلى يېڭىسى سىزدىن او كەزىز من قىچارەن

¹³aydır: – Mərə, oňat^[34] görün, bu gələn Bəkilsə, sizdən öñdin mən qaçaram,

دیدی. کورزىچى. کوردىي. کم آست بىكلەت بىكلەت دېرىتەن.

¹ – dedi. Gözçi gözledi, gördü kim, at Bəkiliň, Bəkil üzerinde

دېلى. اما سير خوش دەكلىۋا و تىلەت دې كەلۈپ تىكۈرەتتىپە.

² degil. Amma bir quş dəňlü^[35] oğlandır. Gəlüb təkura xəbər

دېرىي. ايدى رات يراق و ايشق بىكلەت بىكلەت دېلى.

³ verdi. Aydır: – At, yaraq və işuq Bəkiliň, Bəkil içinde degil, –

دېدىي. تىكۈر ايدى يۇز ادم سېچلۈك طراقة چاتلاڭ اوغۇن.

⁴ dedi. Təkur aydır: – Yüz adam seçilüň, taraqa çatladuň, oğlanı

قۇرقۇدۇك اوغۇن قۇشى يۇ دەكلىوا لو رەيداھىن قۇر.

⁵ qorquduň. Oğlan quş yürəklü olur, meydanı qor,

ئىخار دېدىي. يۇز كاfer سېچلۈب اوغۇلتىك اوغۇننىڭلىشى.

⁶ qaçar, – dedi. Yüz kafir seçilüb oğlanın üzərinə gəlmış.

اوغۇننىڭلىشى كورەلمەن سوپىلىشى ايدىن اوغۇن.

⁷ Oğlana kafir soylamış, görəlim, nə soylamış. Aydır: – Oğlan,

اوغۇن اىي اوغۇن حرام زادە اوغۇننىڭلىكى.

⁸ oğlan, ay oğlan! Haramzada oğlan! Altında Al

ايغىرى ارق اوغۇن. قىز بولاد او زىقىلىجى كىڭى اوغۇن.

⁹ aygırı arıq oğlan! Qara polad uz qılıcı gedik^[36] oğlan!

التنى كى سکوپىي صىقى اوغۇن. اخ توز لۇيياپى كىتى

¹⁰ Əlindəki süñüsü sınıq oğlan! Ağ tozlu yayası gida^[37]

اوغۇن بىكىتىن طىستان اوقي سېرىك اوغۇن مىلتەتى.

¹¹ oğlan! Yeləgində toqsan oqı seyrək oğlan! Yanındağı

بولداشتىرى چىلەت اوغۇن. قىرانكىچى كوتىلىجىچونكى

¹² yoldaşları çıplaq oğlan! Qaranňuluca gözleri çöngə

اوغۇن نە شۆكىلىخالك سكا قاتى پوشىدىي مىدانتى كى.

¹³ oğlan! Şöklü məlik saňa qatı pusdi. "Meydandaki

شول او غلخىن طوتىڭ تا دوستىنىڭ اغ الدرين بىڭلەك

¹şol oğlani tutuň, Qarusundan aň əllərin bağlaň,

غافللىجى كوركлю ياشىن كىشك. ابىچە قانىز يۇرۇن توكلەك

²Gafillicə görklü başın kəsiň, Alca qanın yüzünə töküň!” –

دېرىي اغ سەتلەوبىاك وارسە اخلىقىقل اغ بىرچىكلى

³dedi. Ağ saqallu babaň varsa, ağlatmağıll! Ağ birçəklü

اتاك وارسە يۇز تەھىنلىك يالكوت يىكتەپتەپلىرىنىش

⁴anaň varsa, bozlatmağıll! Yalňuz yigit alp olmaz. Yovşan

دېرىي بىك اولىز قىاسى تىخىنى قوات او غلى قوات ئايىن

⁵dibi bərk olmaz. Qadası yetmiş qavat oğlu qavat, qayida

دون يۇرادىن دېرىي او غلادىن دەخى يۇرادە صوپلىشى كۈزەلم

⁶dön buradan! – dedi. Oğlan dəxi burada soylamış, görəlim,

ئەصوپلىشى ايدىر هەرزە مەرزە سوپىلە مەۋايمەت كافر المەندىڭ

⁷nə soylamış. Aydır: – Hərzə-mərzə söyləmə, mərə itim kafir! Altımda Al

ايقۇم نە يېڭىزسى سىنى كوردىي او ئىنات آكتەن كىدى دەورىلۇم

⁸aygırırm nə bəgənməzsins? Səni gördü, oynar. Əgnimdəki dəmür tonum

چىكىن قىصان خەر بولاد او زەپتەلەجوم يىتىنلىخۇزىن خەزىنى

⁹çignim qısar. Qara polad uz qılıcum qının toğrar. Qarğı

طاڭى سەكوم نە يېڭىزسى كوكسۇ دەلەپ كۆكمىزلا ر اغلىپ

¹⁰talı süňüm nə bəgənməzsins? Köksün dəlüb gögə parlar^[38]. Ağca

تۆز لۇقىتى يايىم زارىي زادىي اىيكلە صىندىقتە او خەم كىشى

¹¹tozlu qati yayim zarı-ari iňlər. Sadaqda^[39] oxum kişin

دەلەپ يىتىرىم صواشى دىلەر اپادە جورخۇم بىرەلتىك

¹²dələr. Yanımda yigitlərim savaş dilər. Alp ərə qorqu vermek

عىب او لو دىر و كەلەلە مەھا خەزى دەپتەلەجوم دېرىي كافر ايدىن

¹³eyib olur. Bərүü gəlgil, mərə kafir, dürişəlim! – dedi. Kafir aydır:

أعوزك عارستي تركمانك دلوسته يكرز بانم شوك دينى.

¹“Oğuzuň arsusı türkmaniň dəlüsünə bəñzər. Baň a şuňa!”^[40] – dedi.

تکور ایدر وارك صورك اوغلان بىكلەن سىي در دىرىي.

²Təkur aydır: – Varuň, soruň, oğlan Bəkiliň nəsidir?” – dedi.

كاغز كلوب اوغلان صوپلىش كورد لم بىچىم سولىشى ايدر

³Kafir gəlüb oğlana soylamış, görəlim, necə soylamış. Aydır:

المۆكتەنېي آد آيغۇرىي بىلورىز بىكلەن دىن بىكلەن قۇرە پۈندەد

⁴– Altuňdağı Al ayğırı bilürüz, Bəkiliňdir, Bəkil qanı? Qara polad

اوزقىلىك بىكلەن دىن بىكلەن قىچىم مۇقۇم طونىڭ

⁵uz qılıcım Bəkiliňdir, Bəkil qanı? Əgnüňdəgi dəmür tonuň

بىكلەن دىن بىكلەن قىچىم ياتىكەن بىچى يىكتەرىپىلەن دىن بىكلەن قىچىم كىر

⁶Bəkiliňdir, Bəkil qanı? Yanıňdağı yigitler Bəkiliňdir^[41], Bəkil qanı? Əgər

بىكلەن بۇنىڭ اىمىتىسى كىچى يىدىكى جىڭىز ايدىرىك اعىخىم يۇزلى

⁷Bəkil bunda imişsə, gecəyədəkin cəng edəydik, Ağca tozlu^[42]

جىچى مىاعى لو طار تىشىدە. اغ مىلەلەن اد تىكى او خەن

⁸qatı yaylar tartışaydıq, Ağ yeləklü ötkün oxlar

اتشىدە. سەن بىكلەن تىكىستە اوغلان دىن بىكلەن قۇرە دىرىي.

⁹atışaydıq. Sən Bəkiliň nəsisin, oğlan, degil mizə! – dedi.

بىكلەن او غلى يورادە صوپلىش كورد لم خاتىم نە صوپلىشى ايدر

¹⁰Bəkil oğlu burada soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır:

مرە كافىسىنە مىقى بىلمىسىسىن. اغ التلو بىايدىر خاھۇڭ

¹¹– Mərə kafir, sən məni bilməzmisin? Ağ alınlı Bayındır xanuň

بىكلەر يىكىسى سالۇر قازان حەطاشىن قۇرە كۆن چىپا رىتىجى

¹²bəglər bəgisi Salur Qazan qartaşı Qara Gündə çapar yetdi.

دوتە بىلەن دولك اورن دودن او غلى الپ رىسم بوزامىلۇ

¹³Dönə bilməz Dölək Əvrən, Düzən oğlu Alp Rüstəm, Boz atlu

بِيرَكْ بِلَكْ يَكْلُوكْ اوْنَهْ اچْحُولْرَدِيْ سِنْدَنْ حَاسُوسْ كَلْدَنْ

¹Beyrək bəg Bəkilüň evində içərlərdi. Səndən casus gəldi.

الْتَّنْدَنْ عَنِ الْأَيْغُزْهِ بِكْلَمَنْ بِنْدَرَدِيْ حَوْهْ بُولَادْ اورْق

²Altındağı Al ayğıra Bəkil məni bindirdi. Qara polad uz

قَلْبَجِيْ قَوْتَ دِيرَدِيْ فَرْعَوْطَابِيْ سَكُوسْ حَمَّتْ دِيرَدِيْ

³qılıcın qüvvət verdi. Qarğu talı süñüsün himmət verdi.

يَا سَنْتَ عَنِ اوجِيْمُوزْ يَكِيدِيْتْ مَكَأْيُونْ لَوْا شَلَّةْ قَوْسَدِيْ

⁴Yanındağı üç yüz yigidin maňa yoldaşlıga qoşdı.

مَنْ يَكْلُوكْ اوْغِلِيمْ حَرْهْ كَافِرْ بَرْ وَكَلْ دُوكَشْلَمْ دِيرَدِيْ كَاخْ

⁵Mən Bəkiliň oğlyiam, mərə kafir. Bərү gəl, dögüşəlim! – dedi.^[43]

تَكُورْ اِيدْرْ قَتَلَنْ مَرْ قَوَاتْ اوْعَلَى مَنْ سَكَا دِيرَدِيْ

⁶Təkur aydır: – Qatlan, mərə qavat oğlu, mən saňa varayım! – dedi.

الْيَقْ بِرِيلْ بَحْرَزِيفْ الْأَرْدِيْ اوْغَلْدَنْ اوْرَقْتَ كَوْرَتَهْ سُورَدِيْ

⁷Altı pərli gürzini ələ aldı, oğlaniň üzərinə sürdi.

اوْغَلَدَنْ قَلْقَاتِيْ كَوْزَهْ فَرْشَقْ صَوْتَدِيْ يُوْقَرْ وَدَنْ اشَاغَهْ

⁸Oğlan qalqanını gürzə qarşu tutdı, yuqarudan aşağı

كَافِرْ اوْغَلَدَنْ حَيْتَ اوْرَدِيْ قَلْقَاتِ اوْارَزِيْ تَوْغَلَنَاسِيْ

⁹kafir oğlani qatı urdı. Qalqanın uvatdı,^[44] tuğulgasını

يُوْغَرَدِيْ چَقَلَرْ صِيرَدِيْ اوْغَلَدَنْ حَيَادِيْ كَوْرَتَهْ

¹⁰yoğurdu, qapaqların sıyırıldı, oğlani alımadı^[45]. Gürzlə

دُوكَشَدِيلَرْ قَرْهْ بُولَادْ اوْزَقَلْبِيلْ طَارْقَشَدِيلَرْ سَرْپَهْ

¹¹dögüşdilər. Qara polad uz qılıcla tartışdilar. Sərpə-

سَرْپَهِيدَاتَهْ چَلْجَعْ لَشَدِيلَرْ چَكِيلَرِيْ صَوْغَنْتَرِيْ چَلْجَعْ

¹²sərpə meydanda qılıclasdilar. Çikiləri toğrandı, qılıc-

لَرِيْ اوْارَزِيْ بِرِيلَرْ حَيَادِيْ قَرْعَوْطَابِيْ سَكُولَراِيدَهْ

¹³ları uvandı, bir-birin alımadı<lar>.^[46] Qarğu talı süñülər ilə

مەرىشىد تو مىدا تەن بىقا كىسى سو سىشىرلىرى كۆكسلرىچ لەنى

¹qırışdilar. Meydanda buğa kibi süsüşdilər. Köksləri dəlindi,

سکولرىچ حىتىدىي بىرىرى ئاما دىلە آت او دىرىنە ئىكى

²süñüləri sındı, bir-birin alımadılar. At üzərindən ikisi

قۇوشدىلەر طرىشىدلى كا فرڭ كوجى زىادە او غلن دېتى

³qarvaşdilar, tartışdilar. Kafiriň güci ziyadə, oğlan zəbun

او لۈچە اللە تىعالي يە يلو اروجى صوبىلىشى كودىلمىخى صوبىلىشى

⁴oldı. Allah Taalaya yalvarub soylamış, görəlim, necə soylamış.

آيدىرىچى لورى يوحىد سە يوجىھ تىكىي كىسى بىلەز بىخىست

⁵Aydır: – Yucalardan yucasın, yuca Tańrı! Kimsə bilməz, necəsin,

كۆكلى تىكىي سە ادە تاچ او رەتك شىطانە لەنت قىلدىڭ

⁶görklü Tańrı! Sən Adəmə tac urduň, Şeytana lənət qıldıň.

بىر صوجىدە او تىچىي در كاحدى سوردىڭ إبراهىمىچى طۇرۇشك

⁷Bir suçdan ötri dərgahdan sürdüň. İbrahimim tutdurduň,

خانم كوتەچۇغا دىك كوتىپ او دە استەركى او دىي بىختان

⁸Xam gönə çulgadiň, Götürüb oda atdırıldıň. Odı bustan

قىلدىڭ بىرلىك كەسىندىم عزىز اللە خۇجم مەن سە دىرىچى

⁹qıldıň. Birligүnə siğindim, əziz Allah, xocam, maňa mədəd! – dedi.

كافرايدىراوغىڭ ئىزدەكىسى تىكىكى بى يلوارىسىن عىتك

¹⁰Kafir aydır: – Oğlan, alınduňsa, Tańrınamı yalvarırısin? Səniň

ير تىكىك وارىسىدە مەن يېش ئىك پۇتخانم واردىرىچى او غلن

¹¹bir Tańrıň varsa, mənim yetmiş iki pütxanam var, – dedi. Oğlan

ابدە ياساچى ملعۇن سە پىرتلۇرۇك يلوارىشكىن

¹²aydır: – Ya asi məlun, sən pütlərүňə yalvarırsın, mən

عالىلىرى يوقىدە وارايىن الامىمى صىقىندىم دىرىچى حق

¹³aləmləri yoqdan var edən Allahıma siğindim, – dedi. Haq

تَعَالَى جِبْرِيلُه سِرْدِعَيْ كَم يَا جِبْرِيلُ وَارْشَوْلُكْ قَوْلُوه

¹Taala Cəbrayilə buyurdu kim, “Ya Cəbrayil, var şol quluma

فَرَقَ ارْجَهْ قَوْتَ وَيرْدَم دِيرْعَيْ اوْغَلَنْ كَافَرِيْ كُورْدَيْ

²qırq ərcə qüvvət verdim”, – dedi. Oğlan kafiri götürdi,

مَرَه اورْدَيْ بِورْتَنْنَ قَافِيْ دَدَكَيْ شُورْكَيْ چَحْرَابَيْ

³yerə urdu. Burnundan qanı düdük kibi şorladı. Sığrayub

شَاهِينَ كَيْ كَاتِرَكْ بِوْعَاتِسَ الْمَالِيَيْ كَافَرِيْ بَرِيكَتْ

⁴şahin kibi kafiriň boğazın ələ aldı. Kafir aydır: – Yigit,

أَماَنْ سَزَوْلُكْ دِينَه نَهْ دِيرْلَرَه دِينَكَه ثَرِدَم دِينَيْ بِرْحَقْ

⁵aman, sizüň dinə nə derlər, dinüňə girdim, – dedi. Parmaq

كَوْرْزَمْ شَهَادَتْ كَتُورْوَيْ مَسْلَانْ اوْلَرَيْ قَالَانْ

⁶götürüb, şəhadət gətürüb müsəlman oldu. Qalan

كَافِرِلَرِيْلَوْبْ مِيدَافِ صَالُوبْ قَاجَدِيْ اَيْتَنِي لِرْ كَانَكْ

⁷kafirlər bilüb, meydanı salub qaçıdı. Aqınçılар kafiriň

اَلِيْنَ كَوْنَه اوْرَوْبْ قِيزَنْ كَلِيْقَ اَسِيرْ اَتِيلَرَه اوْغَلَنْ

⁸elin-günin urub, qızın-gəlinin əsir etdilər. Oğlan

بِيَكَسْهَه موْشَجَيْ كُونْدَرَدِيْ فَرِيعَه الدَّم دِيرَعِيْ اَعْسَقَلَلَه

⁹babasına muştıchu göndərdi, “qırıımım aldım”, – dedi. Ağ saqallu

بِيَاسِيْ حَرْشَوْ كَلِدِيْ اوْغَلَاتْ قَرْهَمَاعَه اوْغَلَه نَيْلَه

¹⁰babası qarşı gəldi, oğlanyň boynunu qucdı. Dönüb

اوْلَوْه كَلِدِيلَرَه خَرْشَوْ مَاتْ قَرْهَمَاعَه اوْغَلَه نَيْلَه

¹¹evlərinə gəldilər. Qarşu yatan Qara tağdan oğlana yaylaq

وَيرْدَيْه نَرَه قَوْجَيْ يُوكَرُكْ اَتَرَقْ تَأَوَلَه وَيرْدَيْه اَعْجَنْه

¹²verdi. Qaraqoçrı yüksək atdan tavla verdi. Ağca

يُوزَلَوا اوْغَلَه اَعْجَنْه قِتَوْ شَوْلَه وَيرْدَيْه اَلا كَوْزَلَوا اوْغَلَه

¹³yüzlü oğlana ağca qoyun şülen verdi. Ala gözlü oğlana

آل دا خلو سخىن الديي اغ التلو يايتد رخانه پېچىلەنچىرىدى.

¹ al duvaxlu gəlin aldı. Ağ alınlı Bayındır xana pəncyek çıqardı.

اوغلى الديي مایندىر خاتك ديوانتى واردىي ال اوپىرىدى.

² Oğlın aldı, Bayındır xaniň divanına vardi. Өл öpdi.

پادشاھ قزان اوغلىي اوروتك صانع يانىڭ ساينى

³ Padşah Qazan oğlu Uruzuň sağ yanına ana yer

کوسىردىي جىئە جوغۇچۇغا بىتۈردىي دەدمۇرۇقۇدۇ.

⁴ gösterdi. Cübbə, cuğa, çırğab geyürdü. Dədəm Qorqud

كلوين شاذلىق چالدىي بواوغۇز تائىئە دىزدىي قوشىرى.

⁵ gəlüb şadlıq çaldı, bu oğuznaməyi düzdi-qoşdı.

بكل اوغلىي امرااتك اوسلسون دىرىي عازى لويكاشىنى

⁶ "Bəkil oğlu Əmraniň olsun!" – dedi. Ğazilər başına

نە كىلدوك سويمىلدىي يۇم ويرەن خانم يېلۇقە طاعانلىك.

⁷ nə gəldügin soyladı. Yum verəlim, xanım: – Yarlu qara taqlarıň

يقلەسىن. كۆك لىيھە قىتا اغاچىن كەلسىسىن الله ويرىن

⁸ yiqılmasun! Kölgeçicə qaba ağaciň kəsülməsün! Allah verən

امىدك او زىلسون. كوناھكىزى ادى كوركлю مىستىن

⁹ ümidiň üzülməsün! Günahinizi adı görklü Məhəmmədə

باغشىلسون خانم حىي.

¹⁰ bağışlasun, xanim, hey!

IX BOYLA BAĞLI ŞƏRHLƏR

[¹] Digər boy başlıqlarından fərqli olaraq, burada “xanım, hey!” ifadəsi, yəni çağırış nidası ilə müşayiət edilən xıtab verilməmişdir.

[²] Mövcud nəşrlərdə bu iki söz “igidə, bəğə” həmcins sözləri kimi təqdim edilir. Bundan əlavə, Ş.Cəmşidova görə, əlyazmada yönlük hal şəkilçili “bəğ” sözü əvəzinə “Bəkile” [26, s. 227], O.Ş.Gökyaya görə isə, “yiñil” sözü [167, s. 155] yazılmışdır. Fikrimizcə, yazıda müəyyən nöqsanlar buraxılsa da, burada “yigid bəglərə” birləşməsi işlədilmişdir. Bu onu göstərir ki, Bayındır xan Gürcüstandan gələn xəracı məhzigid bəglər verməklə xatırlarını xoş edirmiş. Digər baxımdan, “igid” sözünün bəyləri səciyyələndirmək üçün işlədilməsi eposun dili üçün səciyyəvi haldır və elə bu boyun mətnində də rast gəlinir: “Bu yaňa yigit bəglər gördülər kim, av bozılmış” [D-242, 6].

Birinci şəxs cəmində olan “verirdik” feil forması isə F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində II şəxs cəmində “verirdiñ” kimi transkripsiya edilmişdir [79, s. 104]. Mətndən aydın olur ki, Gürcüstandan gələn xəracı hünəri ilə seçilən oğuz igidinə, bəyinə bəxşış olaraq Bayındır xanın özü verir. Ona görə də II şəxsin fəaliyyətini əks etdirən “verirdiñ” feil formasının işlənilməsi inandırıcı deyil.

[³] Əlyazmada “verər”, yaxud “verür” oxunuşunda yazılmasına baxma-yaraq, “verəlim” qrammatik formasında düzəldilməsi tələb olunur [78, s. 125; 167, s. 155]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində əlyazmadakı yazılış saxlanıllaraq söz “verər” şəklində verilmişdir, Ş.Cəmşidov onu “verərdik” şəklində göstərmüşdür [26, s. 394; 79, s. 104]. Bayındır xanın düşüncələri qarşıda duran fəaliyyətlə bağlı olduğu üçün “verərdik” qrammatik forması məntiqi baxımdan heç də uğurlu səslənmir. Sonrakı sətirlərdə həm Dədə Qorqudun, həm də Bayındır xanın nitqində göndərilmiş xəracla bağlı istəyin məhz “verəlim” feil formasında ifadə olunması bu seçimin düzgünlüğünü təsdiq edir.

[⁴] Söz “ayğırlı” oxunuşunda yazılısa da, əlyazmada yanlışlığa yol verildiyi düşünülərək O.Ş.Gökyay, M.Ergin və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində “ayğırı” şəklində düzəldilmişdir [79, s. 104; 160, Ic, s. 216; 167, s. 155]. Lakin cümlənin qrammatik-üslubi xüsusiyyətlərindən çıxış edilərək H.Araklı və S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində “ayğırını”, Ş.Cəmşidov nəşrində isə “ayqırını” formasına üstünlük verilmişdir [26, s. 394; 78, s. 125; 187, s. 156]. Əlyazmanın qrafik xüsusiyyətləri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, daha əski nüsxədən “Kitab”的 üzünü köçürən nasix bəzi məqamlarda “nun” hərfinin əvəzinə, mexaniki surətdə “lam” hərfini yazmalı olmuşdur. Bu məqamda da həmin prosesin nəticəsi olaraq, “ayğırını” yerinə, söz “ayğırlı” oxunuş variantında getmişdir.

H.Arası burada “buda” feili bağlamasının yazıldığını göstərsə də, onu “bütün” sözü ilə əvəzləmiş, F.Zeynalovla S.Əlizadə isə “büdə” şəklində transkripsiya etmişlər [78, s. 125; 79, s. 104]. Digər məqamlarda bu sözün əksərən “butun” qrammatik formasında işlədilməsi (-a kimi -un şəkliçisi də qədim feili bağlama şəkilçilərindən) söyləməyə əsas verir ki, tarixən türk dilində ata sıçrayışla minmə posesini bildirən “but-” feili mövcud olmuşdur.

[5] Təhlilə cəlb edilən nəşrlərdə “qohum, əqrəba” mənası bildirən ərəb sözü kimi düşünülərək “kavmını” [167, s. 155; 187, s. 156], “kavumını” [160, Ic, s. 216], “qovmunu” [78, s. 125], “qövmini” [26, s. 394; 79, s. 104] variantlarında transkripsiya edilən mənsubiyyət və təsirlilik hal şəkilçili “kom” sözü, əslində, türk mənşəli olub, bu cümlədə “nəsil, tayfa” anlamlarında işlənilmişdir [ətraflı bax: 60, s. 46-48].

[6] Əksər nəşrlərdə “göndərdi//gönderdi” [26, s. 394; 78, s. 126; 79, s. 104; 187, s. 156] qrammatik formasında oxunmasına baxmayaraq, O.Ş.Gök-yay və M.Ergin tərəfindən yazıda “re” hərfinin buraxılması güman edilib “gönderüridi//gönderür-idı” şəklində verilmişdir [160, Ic, 216; 167, s. 155]. Əlyazmanın diqqətlə nəzərdən keçirdikdə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, nusxə katibi yanaşı işlənilmiş “re” hərflərini yazarkən onları mexaniki şəkildə bir-birinə bitişdirmişdir. Bu fakt nəzərə alınmadığından söz “göndərdi” variantında oxunmalı olmuşdur. Lakin fikrin ifadə tərzi və bir sətir sonra işlədilmiş “varardı” qrammatik forması göstərir ki, “göndər-” feili -ər və -di hissəcikləri ilə verilməlidir.

[7] Bizim “çıqartdılار” variantında transkripsiya etdiyimiz söz Ş.Cəmşidov və S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində “çağırtdılار” kimi oxunmuşdur [26, s. 394; 187, s. 156]. Digər nəşrlərdə isə “çığırtdılar” feili verilmişdir ki, onun ifadə etdiyi məna ilə qəti razılışmaq olmur [78, s. 126; 79, s. 104; 160, Ic, s. 216; 167, s. 155]. Məlumdur ki, ov prosesi ovu çağırmaq və ya çığırtmaq yolu ilə həyata keçirilmir. Təqdim edilən “çıqar-” feili tarixən “çixarmaq” mənası ilə yanaşı, “qovmaq” mənasını da ifadə etmişdir [75, IIc, s. 117; 209, s. 150]. Buradakı “çıqart-” feili (-di zaman, -lar şəxs şəkilçiidir) məhz həmin məna əsasında formallaşmışdır. Məlumdur ki, ov prosesi, bir qayda olaraq, müəyyən sayda köməkçi dəstə tərəfindən heyvanların ovçulara tərəf qovulması yolu ilə aparılır və həmin prosesə “sürək” deyilir [11, s. 451; 12, IVc, s. 172]. Həm də dilimizdə “ova çıxmaq” frazemi işlənir ki, bu da təqdim edilən oxunuş variantının daha düzgün olduğunu göstərir.

[8] Cümələdəki “yay” sözünün buraxıldığı şübhəsizdir. H.Arası, Ş.Cəmşidov nəşrlərində bu söz mətnə əlavə edilmişdirə də [26, s. 394; 78, s. 126], M.Ergin, F.Zeynalov-S.Əlizadə və S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində nüsxbədə yazılılığı kimi verilmişdir [79, s. 104; 160, Ic, s. 216; 187, s. 157]. O.Ş.Gök-

yay isə “kim” və “çəkib” sözlərinin yerini dəyişdirməklə cümləni “Kim atın öger, kim kılıçın çəküp kim oğ atmağın öger” şəklində təqdim etmişdir [167, s. 155].

[9] Bu cümlədə “yay” sözünün “vay” oxunuşunda getməsini boyun söyləyici ozan nitqindən yazıya köçürülməsi ilə əlaqələndirmək lazım gəlir.

[10] Bu parça əvvəlki iki cümlənin təkrarıdır ki, daha əski nüsxədən üzüköçürülmə prosesi ilə bağlı olmalıdır.

[11] O.Ş.Gökyay, M.Ergin və S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində bu söz “sevincidür” şəklində [160, Ic, s. 217; 167, s. 156; 187, s. 157] oxunmuşdursa. H.Arası və Ş.Cəmşidov nəşrlərində “suncudur//suncıdur” şəklində verilmişdir [26, s. 395; 78, s. 126]. F.Zeynalovla birgə “süniciidir” variantında təqdim etdikləri bu sözə S.Əlizadə belə bir şərh yazır: “Sözün D-dəki yazılışı “s” hərfindən sonra incə saitləri tələb edir. Lakin M.Erginin “sevinc” sözünü mətnə daxil etməsi məna vermir. Bizcə, arxaikləşmiş “sünic” sözünü “süngü” sözü ilə eyni kökdən başa düşmək olar” [79, s. 249]. Digər variantlarla müqayisədə sözün bu şəkildə oxunub izah edilməsi həm mətnədəki hadisələrlə səsləşir, həm də etimoloji baxımdan daha inandırıcı görünür. Həqiqətən də, Bəkil yay kirişini atıb tutduğu keyiklərin arıq olduğunu gördükdə qulağında dəlik açmaqla nişan qoyur. Daxili bərpa metodundan istifadə etdikdə “nizə, mizraq” mənalarında işlənilmiş “süngü” (sün-gü) sözünü “dəlmək, deşmək” anlamı verən” arxaik “sün(mək)” feilindən düzəldiyi üzə çıxır. Fikrimizcə, təqdim edilən söz həmin qədim feil kökündən -ic şəkliçisi ilə deyil, -c şəkliçisi ilə ilə düzəlib “dəlməklə açılmış nişan” anlamındadır (-i mənsubiyyət, -dir xəbərlik şəkilçisidir). Bu şəkilçi “sevinc” (sevin-c), “inanc” (inan-c), “qazanc” (qazan-c) kimi sözlərin formallaşmasında da iştirak edib. Ona görə də sözün “sünic” şəklində deyil, “sünc” kimi oxunmasını (-i mənsubiyyət, -dir xəbərlik şəkilçisidir) daha məqsədə uyğun hesab edirik.

[12] Burada “bəxşışın” sözündəki ikinci “şin” hərfinin nöqtələrinin qoyulması da unudulmuşdur.

[13] “Yiyə, sahib” mənası verən “iyə” (-si mənsubiyyət şəkliçisidir) sözünü O.Ş.Gökyay, S.Tezcanla H.Boeschoten “eyesi” [167, s. 156; 187, s. 157], M.Ergin “iyəsi” [160, Ic, s. 217], Ş.Cəmşidov “iyəsi” [26, s. 395] variantlarında transkripsiya etmişlərsə, H.Arası, F.Zeynalovla S.Əlizadə “ayası” kimi [78, s. 126; 79, s. 105] vermişlər. “Aya” sözünün tarixən “ovuc” mənasını [75, Ic, s. 150; 209, s. 25] ifadə etdiyini nəzərə aldıqda “iyə (/eyə//iye)” variantının daha düzgün olduğu aydınlaşır.

[14] O.Ş.Gökyay bu misrani “Kavumlu kavımıyla kiñeşdimi?” şəklində oxuyaraq, “kavum” və ondan düzəlmış “kavumlu” sözlərini ərəb mənşəli “kavm” sözü ilə bağlayır, “kineşmek” feilini isə “danişmak, akıl sormak, akıl almak, istişare etmek, müşavere etmek” anlamlarında izah edir [167, s. 156, 342, 354]. Bütövlükdə isə, “kavumlu kavumuyla kineşmek” ifadəsini “hər kəsin öz qohum-əqrəbəsi ilə məsləhətləşməsi, danışması” mənasında açıqlayır [167, s. 343]. İlk iki sözün oxunuş və mənalandırılması M.Ergin nəşrində eynilə saxlanılmış, sonuncu söz isə “keñeşdi-mi” fonetik variantında göstərilmişdir [160, Ic, s. 217, IIc, s. 175, 200]. S.Tezcancı-H.Boeschoten nəşrində də ilk iki söz eyni səs tərkibində, sonuncusu “kegişdimi” kimi transkripsiya edilmişdir [187, s. 157]. S.Tezcancı görə, bu feillə “bir-birinə girmək, qovğa etmək” anlamı ifadə olunmuşdur [188, s. 321-323]. H.Arası bu cümləni “qomlu qomılə gənəşdimi?” şəklində verir [78, s. 126]. Fikrimizcə, o da ilk sözü ərəb mənşəli “qövm” sözü və onun canlı danışqda “qohum~quom~qom” səsdəyişməsinə uğramış sonuncu fonetik şəkli ilə əla-qələndirmiş, feili isə müasir dilimizdə səsləndiyi variantda və mənada götürmüştür. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “Qövmlü qövmilə gəñəşdimi?” şəklində oxunan bu misra “Hərə öz qohum-qardaşı ilə deyib-güldümü?” kimi müsirləşdirilmişdir [79, s. 105, 203]. Göründüyü kimi, “gənəşmək” feili “deyib-gülmək” mənasında izah edilmişdir ki, bu da tarixi dil faktları ilə özünü doğrultmur. Ş.Cəmşidov nəşrində “Qövmlü qövmilə ganəşdimi?” şəklindədir [26, s. 395].

Dil faktları göstərir ki, forma oxşarlığı və məna yaxınlığına görə bəzi milli sözlərimiz ərəb mənşəli sözlərlə qarışdırılmışdır. Fikrimizcə, “kom” (və ya “qom”) sözü də belələrindəndir. Tarixən “dəri”, “çadır ev” mənası bildirən bu söz sonrakı inkişaf prosesində k~q~c/c səsdəyişiminə uğrayaraq “çadır ev, alaçıq” mənası ilə yanaşı, orada birgə yaşayan ailəni, nəсли də adlandırmağa xidmət etmişdir [ətraflı bax: 59, s. 131-135; 60, s. 46-48]. Soylamanın mətnindən göründüyü kimi, Bəkilin xatunu sırrını onunla bölüşdürüməyi ərindən xahiş edir. Ona görə də bu cümləni göstərilən şəklidə oxuyub, “Ailəli (yəni evi, ailəsi olan) ailəsi (ailə üzvləri) ilə məsləhətləşməzmi?” kimi yozmağı məqsədə uyğun bildik. Bu mülahizənin doğruluğuna zəmin yaranan faktlardan biri elə “Kitab”ın öz mətnidir. Boyun növbəti sətirlərdə belə bir cümlə işlədilmişdir: “Hər biri evlə evinə gəldi” [D-242, 6-7]. Göründüyü kimi, burada “komlu” sözü artıq “evli” sözü ilə əvəz edilmişdir.

[15] O.Ş.Gögyay bu cümlədəki ilk sözün əlyazmada “alnuñda” şəklində yazılmasını qeyd etməklə “egnүñde” kimi verir [167, s. 156]. M.Ergin də eyni düzəlisi etmişdir [160, Ic, s. 217]. Yazılışına uyğun olaraq “aşıq” fonetik şəklində transkripsiya etdiyimiz söz isə “işuk” [160, Ic, 217; 167, s. 156; 187, 157], “işıq” [78, s. 107; 79, s. 105] variantlarında oxunmasına baxma-

yaraq, “dəbilqə” anlamında izah olunmuşdur. Yalnız Ş.Cəmşidov bu sözü qrafik formasına uyğun “aşıq” kimi vermişdir [26, s. 395]. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, tarixən eyni anlamı bildirən “yaşık/yaşıq” sözünün ön samitini itirməsi nəticəsində formalaşmış bu qədim söz “Kitabı”ın mətnində həm də “ışıq” oxunuş variantında yazılmışdır. Ona görə də nəşrlərdə hər iki oxunuş variantına rast gəlinir. Hərbi geyim forması kimi dəbilqə başa, alına qoyulur ki, burada “alnuña” sözünün “əyin” mənalı “egnүñe” (“gün” sözünün -ü mənsubiyyət, -ñe yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş formasıdır) sözü ilə əvəzlənməsi yerinə düşmür. Görünür, bu seçimi edən naşirlər uzun ətəkli üst geyim formasına deyilən cübbənin əyinə geyilməsindən çıxış etmişlər. Bu uyğunsuzluğu duyan H.Arası “cübbəsi” sözündən əvvəl hansısa bir sözün buraxıldığını düşünərək üç nöqtə (...) işarəsi qoymuşdursa, S.Tezcanla H.Boeschoten eyni fikri bölüşərək buraya mötərizə içərisində “egnүñde” sözünü əlavə etmişlər [78, s. 107; 187, s. 157]. Həqiqətən də, dördüncü boyda getmiş “Samur cübbəsin əgninə aldı, Qazana qarşu gəldi” cümləsi [D-135, 8] deməyə əsas verir ki, üstündə dayandığımız nümunədə “əgnüñə” sözü buraxılmışdır və onun bərpası fikrin daha dəqiq ifadəsinə yardım göstərmiş olur.

[¹⁶] Qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənilmiş “Qazılıq atın” ifadəsindəki “atın” sözünün yanlış yazıldığını düşünərək, O.Ş.Gökyay onu “atuma” [167, s. 157], M.Ergin isə “atum” [160, Ic, s. 218], H.Arası, Ş.Cəmşidov “atım” [26, s. 396; 78, s. 127] söz forması ilə əvəzləmişlər. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə “n” ilə deyil, “ñ” hərfi ilə “atıñ” şəkilndə yazılmışdır [79, s. 105]. Bizə görə, bu əvəzləmələrə ehtiyac yoxdur, çünki qrammatik forma fikrin dəqiq və aydın çatdırılmasını təmin edir.

[¹⁷] Oğuz türkcəsində “kələçi//kələçü” “söz” deməkdir [75, Ic, 436]. O.Ş.Gökyay onu eyni anlamda izah etsə də, “kelecisi” şəklində verir [167, s. 157, 345]. Bu oxunuş S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində də saxlanılmışdır [187, s. 158]. H.Arası da sözü “ç” samiti ilə deyil, “c” ilə “kələcisi” kimi yazar [78, s. 127]. S.Əlizadə özündən əvvəlki sözlə birgə “əqli-kəlicəsi” şəklində qoşa yazdıqları ifadəyə “ağlı-sözü” kimi başa düşmək olar” şərhini versə də, müasirləşdirdikləri mətndə onu “ağlı-başı” mənasında açıqlamışdır [79, s. 105, 203, 249]. Ş.Cəmşidov isə “əqli-gələcəsi” şəklində oxuyub, ızahını verməmişdir [26, s. 396]. Araşdırma göstərir ki, “söz” mənasında işlənilmiş bu leksemdən klassik ədəbiyyatımızın dilində də istifadə edilmişdir. Məsələn:

Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında:

Uşbu saray andan sana layiq durur,
Bu kəlaçı məcaz degül, bayıq durur,
Qövlin, felin eşqin datlu yulaq durur,

Sənin eşqin bana əsər qıldı imdi. [90, s. 90]

Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” poemasında:

Züleyxa aydur: – Sevdüğüm, deyüm saña,
Bir kəlaçı aydum, kövr etmə baña. [68, s. 88]

“Oğuznamə”də

İki kişiyə bir kələçi. [102, s. 21]

İlk iki mənbədə “kələçi” sözünün “kəlaçı” kimi yazılması əruz vəzni ilə əlaqədardır.

[18] O.Ş.Gökyay bu sözün “paralu” şəlində yazılmasını qeyd etsə də, doğru olaraq, “yaralu” kimi oxuyur [167, s. 157]. Əksər nəşrlərdə də belə getmişdir. Yalnız M.Ergin “paralu” variantını saxlamışdır [160, Ic, s. 218]. Hadisələrin sonrakı gedişindən aydın olur ki, Bəkilin arxsınca at salıb yay kırışı ilə tutmaq istədiyi keyik acıqlı, qəzəbli olduğu üçün özünü qayadan atır. Fikrimizcə, keyikin qəzəbi onun yaralı olmasından irəli gəlir.

[19] Bəkilin sınmış qızını necə sarımasından bəhs edən bu və sonrakı cümləyə ayrıca diqqət yetirək: “Həman yeləgindən gəz çıqarub atının tərkilərini tartdı ordı. Qaftanı altından ayağın bərk sardı”. Göründüyü kimi, Bəkil xalq təcrübəsindən çıxış edərək qanaxmanın qarşısını almaq və sınmış qızını düz bitişdirmək məqsədilə əvvəlcə yeləgindən, yəni sadağından ox çıxarıır, sonra yəhərinin arxa hissəsini (tərkini) tartaraq kəsir və üst geyimini altından oxu ayağına möhkəm sariyr. Beləliklə, Bəkil düşdüyü vəziyyəti nəzərə alaraq həm bir sıniqçı kimi əməliyyatı düzgün yerinə yetirir, həm də ayağının sınmاسını gizlətmış olur. Qorqudşunaslıqda mübahisə doğuran məqam “ordu” feilinin oxunuşu və mənalandırılması ilə bağlıdır. O.Ş.Gökyay onu “urdu” şəklində oxuyur [167, s. 157]. Lakin “urmaq” feilinə verdiyi “çalmaq, çarpaq, çatmaq, tutmaq, damgalamaq, dəlmək, basmaq, batırmaq, qaxmaq, qoymaq, bir şeyi başqa şeye qoymaq, geydirmək, pozmaq, yenmək, yağmalamaq, talan etmək, yaralamaq, öldürmək, sancamaq, soxmaq” mənalarından hansını nəzərdə tutduğunu konkretləşdirmir [167, s. 487]. M.Ergin də eyni variantda oxuyub “vurmaq” mənasında şərh edir [160, Ic, s. 218, IIc, s.302]. Bu oxunuş variantının digər nəşrlərdə də saxlanılması göstərir ki, naşirlər irəli sürülən yozumla həmfikir olmuşlar [26, s. 396; 78, s. 127]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində də eyni şəkildə oxunsa da, ümumiyyətlə, təsvir edilən əməliyyatın mahiyyəti dəqiq təsəvvür edilmədiyindən cümlə “Sonra paltarının qolundan bez çıxarıb, atının tərkindəki qayışları tartıb qırdı” kimi çevrilmişdir [79, s. 105, 203].

S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində isə “ur-” feilinin (-du zaman şəkilçisidir) yerinə düşmədiyi duyularaq, söz “üzdi” (yəni qopardı) şəklində oxun-

muşdur [187, s. 158; 188, s. 328-329]. Həqiqətən də, “Kitab” boyu bir çox sözlərin tərkibində “ze” hərfinin bəzən nöqtəsiz yazılışına istinad etdikdə bu variant daha inandırıcı görünür. Lakin biz bu ehtimalı kənara qoyub, cümlədə “kəsmək, biçmək” mənalı “or-” feilinin işlənildiyini düşünürük. Mənbələr göstərir ki, həmin feil qədim türk dilinin işlək sözlərindən olub hazırda da istifadə edilməkdədir [75, Ic, s. 323; 209, s. 370; 212, IIc, s. 78; 228, Ic, 2h, s. 1047; 231, s. 468]. M.Kaşgari hələ XI əsrдə taxıl biçmək üçün istifadə olunan kəsici alət adı “orğak” sözünün (hazırda dilimizdə “oraq” fonetik şəklini almışdır) bu feil kökündən yaradığını söyləmişdir [75, IIIc, s. 45]. Həmçinin həmin lüğətdə aşağıdakı şeir bəndində verilmiş “oruldu” feilinin [75, Ic, s. 242] də bu sözdən düzəldiyi ayın olur:

“Kurví cuvac kuruldu,
Tuğum tikib uruldu,
Süsü otun oruldu,
Kançuk kaçar, ol tutar” [75, Ic, 242]

Ulu dilçi bu misraları belə açıqlayır:

“Xanın yuvarlaq çadırı quruldu,
Bayraq dikildi, davul vuruldu,
Düşmən əsəgəri ot kimi biçildi,
Hara qaçsa, o tutar” [75, Ic, 242]

Obyektivlik naminə belə bir faktı deməyi lazım bilirik ki, qorqudqunas alım V. Zahidoğlu da bu cümlədə “kəsmək, biçmək” mənalı “ordu” sözünün işlənildiyini söyləyib [138, s. 5]. Əgər biz M.Kaşgari sözlüyünə istinadən bu qənaətə gəlimişiksə, V.Zahidoğlu müasir türkmən dilinə istinadən eyni fikri irəli sürmüdüdür.

Beləliklə, aydın görünür ki, təqdim edilən oxunuşda Bəkilin at yəhərinin arxasından tərki bağlarını kəsib oxun qayın budağından olan hissəsini ayağına bağlaması bütün detalları ilə öz əksini tapmışdır.

[20] “At” sözünün mətndə səhvən yazıldığı şübhə doğurmur və demək olar ki, əksər nəşrlərdə bu cür yanaşıldıqından buraxılmalı olmuşdur. Yalnız Ş.Cəmşidov onu əvvəlki cümlənin tərkib hissəsi kimi düşünərək verir: “Qaftanı altından ayağın bərk sarıdı ata” [26, s. 396]. Öncə deyildiyi kimi, Bəkil sinmiş ayağını oxa sarıyr ki, yara sağalarkən əyrilik yaranmasın. Ona görə də Bəkilin sinmiş ayağını ata sarımı bu əməliyyata ziddir və praktik baxımdan mümkün deyil.

[21] Boydakı dolaşlıq cümlələrdən sayılır. O.Ş.Gökyay “avçılardan ayru” ifadəsini özündən əvvəlki cümlə daxilində verir [167, s. 157]. S. Tezcan-H.Boeschoten nəşrində “ayru” sözünün yerinə düşmədiyinə əsasən, o, “uzaqlaşdı” mənalı “irdi” feilinin yanlış yazılışı kimi təshih edilir [187, s. 158; 188,

s. 329]. Hadisələrin təsvirindən göründüyü kimi, Bəkil yaralı keyikin arxasında tənha düşür və bu zaman ovçu yoldaşları onun yanında olmur. Ona görə də Bəkilin ovçulardan uzaqlaşması fikri hadisənin nəqli ilə uyğun gəlmir. Burada söyləyici ozanın şifahi danışıığı, nitqində intonasiyadan istifadə texnikası nəzərə alınarsa, fikir aydınlaşır və ovçulardan ayrı düşüb sarığı boğazına keçmiş Bəkilin obasına qayıtmazı bir mənzərə kimi göz öndə tam canlanır.

Bundan əlavə, “başa və ya boyuna bağlanan ağ tül, qumaş” mənasında işlədilmiş “dülbənd” sözünü [160, Ic, s. 98; 167, 277] (-i mənsubiyət şəkilçisidir) Türkiyəli naşirlərdən fərqli olaraq Azərbaycan naşirləri “dölbənd” kimi oxumuşlar [26, s. 396; 78, s. 127; 79, s.105]. Görünür, elə buna görə də söz F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “sinəbağı” mənasında müasirləşdirilmişdir [79, s. 203]. Sözün morfem tərkibinə diqqət yetirdikdə onun fars mənşəli “tül” və “bənd” sözlərinin birləşməsindən yarandığı üzə çıxır ki, “dölbənd” variantı ilə müqayisədə “dülbənd” (<tülbənd) oxunuşu əslinə uyğun görünür.

[²²] Əlyazmada “ordusı” sözünün sonunda qoyulmuş nöqtə işarəsinə əhəmiyyət verilmədiyi üçün eksər nəşrlərdə bu şəkildə də getmişdir. H.Arası guya mətnə “nun” hecasının artıq yazıldığını düşünərək mötərizə içərisində götərmışdır [78, s. 127], F.Zeynalova S.Əlizadə özündən sonrakı “ucuna” sözü ilə qrammatik baxımdan əlaqələndirilməsi aydın olmayan “ordusunu” variantında vermişlər [79, s. 105]

[²³] Soylamanın axıcılığını, misralardakı heca bərabərliyini gözləmək baxımından əlyazmada buraxılmış “oğul” sözünün bərpası tələb olunur ki, yalnız Türkiyə nəşrlərində mətnə əlavə edilmişdir [160, Ic, s. 219; 167, s. 158; 187, s. 159]. Maraqlıdır ki, Bəkilin oğluna müraciətlə söylədiyi sonrakı soylamada artıq “oğul” sözü üç dəfə təkrarlanaraq yazılmışdır [D-243, 12]

[²⁴] “Öňünə” sözü yalnız F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “öginə” kimi verilmişdir [79, s. 106]

[²⁵] Bu misradakı “qoşluğum” sözünün oxunub mənalandırılması da mübahiseli məqamlardandır. O.Ş.Gökyay sözün yanlış yazıldığını düşünərək onu “hoşluğum” variantında oxuyub, “səhhət, kef” mənasında açıqlayır [167, s. 158, 316]. Bu yanaşma M.Ergin, H.Arası, Ş.Cəmşidov nəşrlərində də təkrarlanmışdır [26, s. 397; 78, s. 128; 160, Ic, s. 219, IIc, s.140]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində yazılışı əsas götürülərək “qoşluğum” kimi transkripsiya edilən bu söz “əhvalim” anlamında çevrilmişdir ki, bu da onun “xoş” sözü ilə əlaqələndirilməsindən irəli gəlir [79, s. 106, 204]. S.Tezcanlıa H.Boeschoten nəşrində əlavə izahat verilmədən söz “koşlığıum” kimi oxunmuşdur [187, s. 159].

Araştırmacı gösterir ki, V.Zahidoğlu bu söz üzərində ayrıca dayanmış, əlavə olaraq V.V.Bartold, S.Özçelik yanaşmalarını da təhlil cəlb edərək onu “əlaqə, bağlılıq, bir araya gəlmə” mənəsi bildirən “qoşuluq” sözü kimi oxumağı və ümumilikdə, cümləni “Üç gündür igidlərimlə əlaqəm yoxdur, onlardan ayrı düşmüşəm” məzmununda anlamağı irəli sürür [138, s. 5-6]. Mənalandırma ilə razi olsaq da, sözün “qoşuluğum” variantında deyil, məhz yazılışına uyğun olaraq “qoşluğum” kimi oxunmasını lazımlı bilirik. Məsələ burasındadır ki, V.Zahidoğlu “qoşuluq” sözünü “qoşmaq” feilindən düzəldiyini düşünürək, onu “qoş-u-luq” hissələrinə ayırır. Tədqiqatçıya görə, -u feildən ad, -luq isə addddan ad düzəldən şəkilçidir [138, s. 6]. Lakin M.Kaşgarı lüğətində “koş” (//qoş) sözünün “hər hansı bir şeyin cütü, eşi, qoşası” anlamında izah edilməsi [75, IIIc, s. 134] gösterir ki, “qoşluq//koşluk” sözü daha qısa yolla düzəlmüşdir. Ulu dilçinin nümunə alaraq götirdiyi “Korkmuş kişiğə koy başı koş görünür” (yəni: “qorxmuş adamın gözünə qoyun başı qoşa görünər”) atalar sözü belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu qədim söz uzun müddət işlək olmuş, yalnız sonralar araxaikləşərək istifadədən çıxmışdır. Beləliklə, “qoşuluğum” sözü vasitəsilə (-um mənsubiyyət şəkilçisinin saatinə görə q~ğ səsdəyişməsi baş vermişdir) Bəkil üç gün yoldaşlarından ayrı düşdüyünü bildirmək istəmişdir ki, bu da ov səhnəsində öz əksini tapmışdır.

[26] “Atasını” sözündə “nun” hərfinin nöqtəsinin unudularaq qoyulmadığı diqqəti çəkir. O.Ş.Gökyay, M.Ergin nəşrlərində bu amil nəzərə alınmışdır [160, Ic, s. 219; 167, s. 158]. H.Araklı, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində “atasın” [78, s. 128; 187, s. 159], F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “atasi” [79, s. 106], Ş.Cəmşidov nəşrində isə “atası” [26, s. 397] kimi transkripsiya edilmişdir. Təhlil göstərir ki, əgər söz “atasi” variantında verilərsə, fikir təhrif olunur və ata obyekt deyil, subyekt rolunda çıxış etmiş olur. Əslində isə işi yerinə yetirən şəxs Əmrəndir və o, atasını at üzərində əlləri arasına alıb götürür və döşəyinə qoyur. Ş.Cəmşidovun təklif etdiyi variantda mənsubiyyət şəkliçisindən sonra təsirlik halın -yi fonetik variantında işlənilməsi isə “Kitab”ın morfoloji göstəricilərinə uyğun gəlmir.

[27] Bu cümlə F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “Bütüñə ala ox toxunsa, əgilmez idin” şəklində oxunaraq “Atına iti ox dəysəydi, əyilməz din” məzmununda muasirləşdirilmişdir [79, s. 106, 204]. Əvvəla, “ta” ilə yazılmış sözün “bütüñə” kimi incə saitlə oxunması müəlliflərin özlərinin qalın saitlərin “ta”, incə saitlərin “te” ilə oxunması fikrinə [79, s. 23] ziddir; ikincisi, bir neçə sətir öncə “iñlədi (iñlə-di)” grammatik formasında işlənilmiş sözün bu məqamda dəyişdirilərək “əgilmez” şəklində oxunması heç cürə anlaşılmır. Ona görə də cümlənin “Buduna iri ox toxunsa, inləməz idin” məzmununu daşıdığı şübhə doğurmamalıdır.

[²⁸] Təkcurun söylədiyi bu parça O.Ş.Gökyay, Ş.Cəmşidov, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində nəzm [26, s. 397; 167, s. 158; 187, s.159-160], digər nəşrlərdə isə nəsr formasında [78, s.128; 79, s.106, 160, Ic, s. 219] əks olunmuşdur. Biz də təkur nitqinin nəzm şəklində olması fikri ilə şərifik.

[²⁹] “Eyləñ” (eylə-ñ) feil forması yalnız H.Arası və Ş.Cəmşidov nəşrlərində “eləyin” kimi oxunmuşdur [26, s. 398; 78, s. 128].

[³⁰] “Sürçdi” feili H.Arası, Ş.Cəmşidov nəşrlərində “sürücdü” [26, s. 398;78, 129] kimi oxunmuşdur. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “süricdi” fonetik şəklində transkripsiya edilmiş bu söz müasirləşdirilmiş mətndə “sürüdü” mənasında açıqlanmışdır [79, s. 106, 204]. O.Ç.Gökyay “sürçdü” [167, s. 159], M.Ergin, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində isə “sürçdi” [160, Ic, s. 220; 187, s. 160] şəklində verilmişdir. Qədim lüğətlərdə və müasir türk dillərində “büdrəmək, sürüşmək” mənəsi verən bu sözün “sürç-” variantında qeydə alınması [74, s. 133; 75, IIc, s. 364; 228, IVc, 1h, s. 829] göstərir ki, Türkiyəli naşirlər daha obyektiv mövqe tutaraq tarixilik prinsipini gözləmişlər.

[³¹] O.Ş.Gökyay “qan (//kan) alaca” ifadəsindəki ilk sözü müasir dili-mizdə olduğu kimi “insan və heyvan damarlarında axan maye”, ikinci sözü isə “rəng-rəng, əlvən-əlvən, rəngarəng, qarışq rəngli, naxışlı” mənalarında açıqlamışdır [167, s. 206, 331]. M.Erginin verdiyi izahda sözlerin eyni anlamda düşünüldüyünü görürük [160, IIc, s. 11, 164]. F.Zeynalovla S.Əlizadənin misranı “Qan töküb yerini-yurdunu çapın!” – demişdir” şəklində müasirləşdirmələrindən belə çıxır ki, onlar “qan” sözünü eyni mənada, “alaca” sözünü isə feil kimi qəbul edib “töküb” anlamında düşünmüşlər [79, s. 205].

S.Tezcan O.Ş.Gökyay və M.Ergin yozumlarının doğruluğundan şübhələnmiş və ozanın soylamada “qa-”(//ka-) hecasıyla alliterasiya yaratmaq istəyindən misranı “qan alaca” biçimi ilə başlamalı olduğunu güman etmişdir [188, s. 334]. Əslində isə, burada “qan” sözü “örtük”, yaxud V.Zahidoğlunun bir qədər də konkretləşdirərək dediyi, “keçə, çadırın üstünə örtülən xam gön” mənasındadır [138, s. 10]. “Alaca” sözünün -ca çoxaltma dərəcə şəkilçili “qırmızı, al” mənasında işlənilmiş “ala” sıfəti olduğunu nəzərə alsaq, ifadəni “örtüyü qıpqrımızı” mənasında anlamaq lazımlı gəlir. “Kitab” boyu Oğuz elinin yüksək təbəqəsini təmsil edən şəxslərin, o cümlədən Bayındır xanın, Qazan xanın çadırlarının məhz “ala” rəngdə olduğu dəfələrlə göstərilmişdir ki, bu ifadə ilə Bəkil də yaşadığı evin, çadırın örtük hissəsinin eyni rəngdə olduğunu bildirir.

[³²] “Yeñ-yaqa dikdirəyim sənүñçün!” misrasındaki “yeñ-yaqa” qoşa sözü əyinə geyilən dəmir donun (geyimin) qolçaq və yaxa (sinə) hissəsini aldandırmağa xidmət edir. M.Kaşgari lüğətində də göstərilən mənalarda

açıqlanmışdır [75, Ic, 237, IIIc, s. 314]. Bu məqamda “yeñ” sözünün “yeñi” oxunuşunda verilməsinə baxmayaraq, onun daha öncə işlədilmiş “Yeñ-yaqlalar dikdürüyim sənün üçün” misrasının tərkibində şəklində yazılıması [D-129, 10] göstərir ki, burada yanlışlığa yol verilmişdir. Görünür, bu faktdan çıxış edən O.Ş.Gökyay sözü məhz “yeñ” kimi transkripsiya etmişdir [167, s. 160]. M.Ergin isə ilk işlənilmə məqaminın təsiri ilə bu qoşa sözü “yiñ yakalar” kimi vermişdir [160, Ic, s. 221]. H.Arası təkcə bu sözü deyil, həm də “sancdırım” mənasında işlənilmiş “dikdirəyim” feilini müasirləşdirərək, misranı “Yeni yaxa döydürüyim sənin üçün” kimi tədim edir [78, s. 129]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində yazılışa uyğun olaraq “Yeñi yaka dikdirəyim səniñçün” şəklində oxunsa da, “Qolçaq, yaxa tikdirim mən səninçin!” məzmununda sadələşdirilmişdir [79, s. 107, 205]. Göründüyü kimi, ilk iki söz əslinə uyğun mənada qavranılmışdırsa da, “dikdirmək” feili mənaca düzgün izah edilməmişdir. Əmranın atasından hərbi geyim istəməsi düşmənlə döyüşə atılmaq istəyindən irəli gelir. Döyüş zamanı zirehli geyimin qolçaq və yaxa hissəsinin nizə və ya qılınc zərbəsindən dəlib-deşilə bilməsi reallıqdır. Təqdim edilən çevirmədə isə qolçaq və yaxa tikdirmək fikri önə çəkilmişdir ki, təsvir edilən mənzərəni eks etdirmir.

Ş.Cəmşidov oxunuşunda isə H.Arasıının təsiri açıq-aydın duyulur: “Yeni yəqa dökdürüyim səninçün” [26, s. 399]. Məncə, əlavə izaha ehtiyac yoxdur.

S.Tezcan xalq mətnlərində sıx-sıx rast gəlinən “yeñ ü yaka” yerinə, bu sətirdə “yeñ i yaka” yazılmış olduğunu ehtimal edir və elə buna görə də həmin sözləri H.Boeschotenlə birgə hazırladıqları nəşrdə “yeñ[.]i yaka” şəklində verir [187, s. 161; 188, s. 334].

Beləliklə, müqayisəli təhlil göstərir ki, misranın təqdim edilən variantda oxunması işlənilmə konteksti ilə tam səsləşir.

^[33] Bəzi nəşrlərdə “yoldaşlığa” sözü “vergil” feilinə tabe kimi əvvəlki misranın [A, s. 130; ZƏ, s. 107; E, Ic, s. 221], bəzilərində isə sonrakı misranın tərkibində [C, s. 399; G, s. 160; TB, s. 161] verilmişdir. Soylamanın öncəki cümlələrində misraların məhz “vergil” feili ilə tamamlanması faktına istinad etdikdə ikinci yanaşmanın daha düzgün olduğu üzə çıxır ki, bu da üslub vahidləyini gözləməyə imkan yaradır.

^[34] Əksərən “oñat” kimi oxunub “doğru, yaxşı (iyi)” mənasında izah edilən bu söz H.Arası tərəfindən “ovant”, Ş.Cəmşidov tərəfindən “onat” şəklində oxunmuşdur [26, s. 399; 187, s. 130]. Maraqlıdır ki, “oñat” əlamət, tərz bildirən söz kimi Əbu Həyyan lüğətində “ağillı, iyi (yaxşı)” mənasında şərh olunmuşdur [152, s. 62]. V.V.Radlov lüğətində isə “yaxşı, çox qəşəng, əla” mənasında verilərək, (oñ+at) şəklində komponentlərə ayrıılır [228, Ic, 2h, s. 1029]. Fikrimizcə, bu qədim söz “yaxşılaşmaq, uyğun gəlmək, faydalı olmaq”

mənalı “oñ-” feil kökündən [209, s. 367; 228, Ic, 2h, s. 65; 231, s. 457] düzələrək, bu məqamda “görmək” feilini tərz baxımından izah edir.

[³⁵] Bu sətirdə “qədər, kimi, tək” müqayisə qoşmaları məqamında işlənilmiş “dəñlü” sözü O.Ş.Gökyay, M.Ergin, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində “deñlü” fonetik variantında [160, Ic, s.221; 167, s. 161; 187, s. 162] verilmişdir, Azərbaycan nəşrlərində fərqli şəkillərdə transkripsiya edilmişdir. H.Arası onu “digili” [78, s. 130], F.Zeynalovla S.Əlizadə “dəklü” [79, s. 107], Ş.Cəmşidov isə “dəkili” [26, s. 399] kimi oxumuşlar. Aydındır ki, fərqli oxunuş “kaf” hərfinin “k” və ya “ñ” kimi oxunmasından irəli gəlir. Lakin klassik ədəbi nümunələrdə bu sözün “dənglü, dənlü” şəkillərində işlədilməsi göstərir ki, “dəñlü” variantı tarixilik baxımından daha məqbul variantdır. Həmin dil faktlarından bəzilərinə diqqət yetirək.

“DastanıƏhməd həramı”də:

Mən bunun kimi lütf işləyən kim

Bu dənlə xəznəyi bağışlayan kim. [28, s. 36]

Məsihinin “Vərqa və Gülşa” poemasında:

Gördün məni ol cəvani-novzad,

Nə dəngü bəladən etdi azad. [95, s. 193]

“Oğuznamə”də:

Qar nə dənlü çoq yaqsa, yaza qalmaz. [102, s. 151]

Etimoloji araştırma da bu qədim sözün məhz “dəñlü” kimi verilməsinə haqq qazandırır. Fikrimizcə, “dəñlü” sözü, “tən, tay-tuş” mənalı “tənq” sözünə -lü şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlmüşdir. Maraqlıdır ki, M.Kaşgari lüğətində “tənq” sözü həm “imkan, məqam” mənasında isim, həm də “kimi, qədər” mənasında qoşma kimi qeydə alınmışdır [75, IIIc, s. 309, IIc, s. 133]. Ulu dilçinin nümunə kimi verdiyi bir nəzm parçasını nəzərdən keçirək:

“Kuçi tənqi tokıştı,

Oğuş konum okııştı,

Çərik taba yakıştı,

Bizgə kəlip öc utar” [75, IIc, s. 133]

Şeirin ilk misrasındaki “tənqi” sözünü həm “imkan”, həm də bənzətmə bildirən “qədər” qoşması kimi düşünmək olur. Şübhəsiz, bu həmin sözün kecid prosesini yaşaması ilə bağlıdır. “Tənq” (//təng//təñ) sözünün “bənzər, qədər, ölü” anlamı ifadə etməsi digər mənbələrdə də göstərilmişdir [154, s. 233; 209, s. 551]. Deməli, sonrakı inkişaf prosesində t~d səs-dəyişməsinə uğramış “təñ//tənq” sözü -lü [*lüğ*] şəkilçisi qəbul etməklə “dəñlü” formasına düşmüşdür. Bu mülahizəni təsdiqləyən faktlardan biri də əski mənbələrdə sözün “teñlig//teñlik” şəklində işlənilməsidir [209, s. 552].

[³⁶] Bu sözün oxunub mənalandırılmasında Türkiyəli naşirlərlə Azərbaycan naşirləri arasında ciddi fikir ayrılığı özünü göstərir. O.Ş.Gökyayın “gedük”, M.Erginin “gedik” şəklində oxuduqları bu söz “ağzı gedilmiş, dış-dış olmuş, korşalmış” mənasında açıqlanmışdır [160, Ic, s. 222, IIc, s. 111; 167, s. 161, 291]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində O.Ş.Gökyayın oxunuş variantı saxlanılmış və şərh verilməməsindən yozumun onları qane etdiyi qənaəti alınır [187, s. 162]. Azərbaycan alimlərinin sözü “gödək” şəklində oxumaları göstərir ki, o, müasir mənada qavranılmışdır [26, s. 400; 78, s. 130; 79, s. 107]. F.Zeynalov-S.Əlizadə çevirməsində bu aydınca görünür: “Böyük, iti polad qılinci gödək oğlan!” [79, s. 205]. Lakin “Kitab”ın elə öz mətni göstərir ki, Türkiyəli tədqiqatçıların seçimi daha obyektivdir. Belə ki, bəzi boyların sonundakı yumlarda “gedik” (ged (<get)-ik) sözü ilə kökdaş olan “ağzı gedilmək, dış-dış olmaq, korşalmaq” mənalı “gedilməsün” feil formasının qılıncla bağlı işlənilməsi bu yanaşmanın düzgünlüğünə əsas verir: “Çalışanda qara polat uz qılıcının gedilməsün!” [D-35, 6; D-66, 4; D-154, 8-9]

Bundan əlavə, eposun dilində “ağzı dış-dış olmaq, korşalmaq” mənası təkcə qılıncla bağlı deyil, həm də kəsici döyüş silahlarından sayılan cidanı (nizəni) səciyyələndirmək üçün də işlədilmişdir:

Xan qızı aydır: “Qazan, oğlan avda idügin andan biləyin kim, yorğun atuňla, gedilmiş cidaňla ardına düşəsən,” –dedi. [D-142, 13 – 142, 2]

Fikrimizcə, müasir qırğız dilindəki “dişsiz” mənalı “ketik” sözü də [212, IIc, s. 382; 228, IIc, 2h, s. 1130] bu oxunuş və mənalandırmanın qüvvətləndirir.

Deməli, bu sözlə təkür Əmrənanın qılincının gödək deyil, məhz kəsərsiz, küt, dış-dış olduğunu bildirir.

[³⁷] O.Ş.Gökyay bu sözü “gide” kimi oxuyub, görünür, “qısa” mənasında düşünmüştür [167, s. 161, 296]. Eyni yanaşma M.Ergin nəşrində də özünü göstərir [160, Ic, 222, IIc, s. 119]. H.Arası “ködə” şəklində oxuduğu bu sözə şərh yazmamışdır [78, s. 130]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə “gedə” variantında verilmiş və daxil olduğu misra ümumilikdə “Dəstəyi ağ tozlu yayı nazik oğlan” kimi çevrilmişdir [79, s. 107, 206]. Buradan aydın olur ki, “gedə” sözü “nazik” mənalı sıfət kimi qəbul edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, sözün göstərilən məzmunda açıqlanması “Kitab”ın V.V.Bartold tərcüməsinin irəli gəlir. Belə ki həmin əsərdə misra bu şəkildə getmişdir: “твой осиновый лук тонок, юноша” [214, s. 93]. Ş.Cəmşidov “gidə” şəklində oxusa da, mənasına aydınlıq göturməmişdir [26, s. 229, 400].

S.Tezcan qarşısında sual işaretisi qoymaqla “gede” kimi oxuduqları bu sözün yanlış (“bozuk”) yazılmış olduğunu ehtimal edirsə də, hansı anlamı ifadə etdiyinə toxunmur [187, s. 162; 188, s. 335-336].

Həqiqətən də, olduqca mübahisəli məqamlardandır. Məzmundan göründüyü kimi, bu qədim söz Əmranın yayı ilə bağlı işlədilmişdir. Yaydan isə hədəfi oxla vurmaq məqsədilə istifadə olunur. Ehtimal edirik ki, “gidə” (yaxud “gedə”) sözü yayın qısa və ya dəstəyi nazik olduğuna görə deyil, oxu atarkən hədəfdən yayındığını bildirmək üçün işlədilmişdir. Böyük türkoloq V.V.Radlov bəzi türk dillərində “getmək”, “uzaqlaşmaq” mənalı “kit-//ket-” feil köklərindən [228, IIc, 2h, s. 1126, 1374] törəndiyi şübhə doğurmayan “yan, kənar gedən” (“идти прочь”) mənasında “kedə” [228, IIc, 2h, s. 1132], “kedəri”, “kedərgi” [228, IIc, 2h, s. 1135], “kidəri” [228, IIc, 2h, s. 1377] söz formalarının işlənildiyini qeyd edir. Bundan başqa, qədim mənbələrdə “kit-” feilinin “keçib getmək, çəkilib getmək, yox olmaq” məna çalarlarında işlənildiyini nəzərə alıqdə [75, IIc, s. 46; 154, s. 113; 209, s. 303] bu feildən -ə şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlmüş “gidə” (<kit//git-ə) sözünün mövcudluğunu da düşünməyə əsas yaranır. Eyni zamanda, işlənilmə konteksti də sözün “hədəfdən yayılan, yan gedən, uzaq düşən” mənasını ifadə etdiyini irəli sürmək üçün yetərli sayla bilər.

[³⁸] Əksər nəşrlərdə bu söz “pırlar” fonetik şəklində oxunmuşdur [26, s. 400; 78, s. 131; 79, s. 108; 160, Ic, s. 222; 167, s. 162]. O.Ş.Gökyayın “firlamaq, uçmaq; şimşək kimi çaxmaq”, M.Erginin “firlamaq, firlayaib çıxməq, dəldikdən sonra o biri tərəfdən çıxməq” mənasında izah etdikləri bu feil F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən müasirləşdirilmiş mətnədə “firladar” feili ilə verilmişdir [79, s. 206; 160, IIc, s. 250; 167, 391]. Yalnız S.Tezcanla H.Boeschoten sözü “parlar” səstərkibində transkripsiya etmişlər [188, s. 163].

Araşdırma göstərir ki, “parla-” feili “pırla-” feili ilə müqayisədə epson dilinə daha uyğun gəlir və “(havaya) baş vurmaq, şığımaq” məna çalarında [228, IVc, 2h, s. 1154] aşağıdakı nümunələrdə işlənilmişdir:

Parasariň Bayburd hisarından parlayub <uçan> Beyrək Boz ayğırına bindi. [D-37, 10-11]

Parasariň Bayburd hisarından parlayıb uçan, apalaca gərdəginə qarşılıqlı gələn, yedi qızının umudu, Qalın Oğuz imrəncisi, Qazan bəgiñ inağı Boz ayğırlı Beyrək çapar yetdi, “Çal qılıcıñ, ağam Qazan, yetdim!” – dedi. [D-61, 3-7]

Parasariň Bayburd hisarından parlayub uçan, adaxlusın ayrıqlar alurkən tutub alan, Bay Börə xan oğlu Bamsı Beyrək maňa derlər. [D-286, 8-11].

Diqqəti belə bir fakt çəkir ki, sözü “pırlar” variantında verən naşirlər artıq bu nümunələrdə onu “parla-” (-r zaman, -ub isə feili bağlama şəkilçiləridir) variantında oxumuşlar. Eynimənalı sözün bir məqamda “parla-”, digər məqamda “pırla-” şəklində oxunması ilə razılaşmayaraq, “parlar” variantı üzərində dayanmalı olduq.

Həm də “Qarğı tali süňüm nə bəğənməzsin? Köksün dəlüb gögə parlar” soylama parçasının məzmunundan görünündüyü kimi, burada qarğıdan düzəldilmiş nizənin sinə dələrək göyə baş vurmasından bəhs olunur. Əslində, V.V. Radlovun qeyd etdiyi kimi, “parlamaq”, yəni havaya baş vurmaq şahinə məxsus hərəkətdir ki, eposun mətnində metafora kimi işlədilmişdir.

[³⁹] “Sadaqda” sözü əlyazmada “sandıqda” oxunuş varintında yazılmışdır. Yalnız Ş.Cəmşidov “sadağında” qrammatik formasında vermişdir [26, s. 400].

[⁴⁰] Təkcurun söylədiyi bu vasitəsiz nitqdəki bəzi sözlərin oxunmasında da fərqlər müşahidə olunur. O.Ş.Gökyay, M.Ergin “türkmanıñ” sözünü “türkmeniñ”, “bağ a şuna” ifadəsini isə “bağa şuna” şəklində vermişlər [160, Ic, s. 223; 167, s. 162]. H.Arası, F.Zeynalov-S.Əlizadə, Ş.Cəmşidov nəşrlərində isə verdiyimiz şəkildə oxunmuşdur [26, s. 411; 78, s. 131; 79, s. 108]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində üzərində dayandığımız ilk söz “türkmanıñ” variantında oxunsa da, “bağ a” ifadəsi bitişik yazılmışdır [187, s. 163]. Məlum faktdır ki, türkologiyada “türkmən” və “türkman” adlarına fərq qoyulur. Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan türkləri tarixin müxtəlif mərhələlərində “Türk” adı ilə yanaşı, həm də “türkman” adı ilə də tanınmışdır. Bu etnonimə daha öncə “Qazılıq qoca oğlu Qan Turalı” boyunda rast gəlinir: “Pəs varasın, bir cici-bici turkman qızını alaşın, nagahandan tayanam, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla? – dedi” [D-171, 6-8].

Ş.Əlizadə bu sözlə bağlı belə bir şərh yazar: “D-də açıq-aydın sözün “türkman” oxunması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, “türkman” – İraqdakı azərbaycanlılardır, kərküklülərdir” [79, s. 250].

Bundan əlavə, bəzi ədəbi nümunələrdə də “türkman” adından məhz Azərbaycan türklərini adlandırmak üçün istifadə edildiyini görmək olur. Məsələn:

Şah İsmayıł Xətai “Divanı”nda:

Yetdükçə tükənir ərəbüñ kuyi, məskəni,

Bağdad içində hər necə kim türkman qopar. [73, s. 90]

XIX əsrin əvvəllərində yazıya köçürülmüş “Koroğlu” eposunda:

“Raviyani-əxbar və naqilani-asar belə rəvayət eyləyüb ki, türkman eli qədim-ül-əyyamdan bir böyük eldür və onun neçə tayifəsi və oymağı vardur, o cümlədən ki, məşhurdur. Üç tayfədür ki, birisinün adına Təkə deyəllər və birisinün adına Yomut deyəllər və birisinün adına Cəlali deyəllər və bu türkmanun əсли Rum vilayətindən gəlmədür ki, Şah İsmayıł Səfəvi və Nadir Şah müruru-əyyamilən Rum vilayətindən köçürdüb Herat və Mərv və Şah Cahan həddindən ta Mazəndaran həddinə kimin sakın eyləyüb. Və bu el əslində qırq min evlidür, əmma hala çoxdur. Xülasə, bu eli-Türkman çox rəşid və sahibi cürət eldür ki, həmişə cürət əlin açub ətraf vilayətləri taxtu-

tarac eyləyüb güzəran eylərdilər və heç padşaha çəndan təmkin verməyüb bacu-xəracı-divani verməzdilər” [85, s. 437].

Həmçinin XVIII əsrin sonlarında Dədə Qorquda aid soylamalar və Qazan xanın yeddi başlı əjdahani öldürməsi ilə bağlı bir hekayət əsasında tərtib edilmiş əlyazmanın “Kitabi-türkman” (“Türkman kitabı”) adlandırılmasında da [61, s. 20] göstərir ki, “türkmən” və “TÜRKMAN” adı fərqləndirilməlidir.

“Bağ a şuna” ifadəsi isə “buna bax a” mənasındadır. Burada “bağ” sözü əslində “baq”, “bax” feilinin fonetik variantıdır, “a” isə təəccüb bidirən ədatdır. Əlyazmada aid olduğu sözə bitişik olmasına baxmayaraq, müasir orfoqrafiya qaydalarına uyğunlaşdırılarkən ayrı yazılmalıdır.

Bizim tərəfimizdən təklif olunan variantda əsas məqam əlyazmada “arsızı//arsuzu” oxunuş şəklində yazılmış sözlə bağlıdır. Qorqudşünaslıqda bu söz birmənalı şəkildə ərəb mənşəli “ar” (həya) sözündən düzəlmüş “arsız” sıfəti kimi düşünələrək “arsız, utanmaz” mənasında da açıqlanmışdır [79, s. 206; 160, IIc, s. 19; 167, s. 215]. İlk baxışda fikir sanki aydın: oğuzun arsız türkmanın dəlisinə bənzədir. Lakin deyimin incəliyinə vardıqda bu mənalandırmada nəyinsə yerində olmadığı üzə çıxır və bununla bağlı mülahizələrimizi vaxtilə ətraflı bələşməsdük [47, s. 171-173]. Odur ki gəldiyimiz qənatı burada yiğcam şəklidə nəzərə çatdırmaq istərdik.

Əvvəla, “dəlü//dəli” sözü eposun dilində “igid, qoçaq, cəsur” mənasında işlənilmiş qədim sözlərdəndir:

Bahadır, dəlü, yaxşı yigit idi. [D-253, 13 – 254, 1]

Məgər, xanım, Uşun qocanıň kiçi oğlu Səgrək eyü, bahadır, alp, dəlü yigit qopdı. [D-256, 6-7]

Məgər kafiriň casusı vardi, gəlüb təkura aydır: – Oğuzdan bir dəlü yigit gəldi. [D-263, 10-11] və s.

Bundan başqa, həmin söz Budaq, Dondar, Domrul, Qarçar kim oğuz igidlərinin adında təyinedici bir apelyativ kimi işlədilmişdir.

İkincisi, əgər burada “utanmaz, həyasız” mənalı sözə ehtiyac var idisə, onda eyni mənanı ifadə edib eposun dili üçün səciyyəvi olan “udsuz” türk-oğuz sözü işlədilərdi: “Qız aydır: “Qədəmi qutsız gəlin deyincə udsız gəlin desünlər. Qayın atama, qayın anama ayıdayım”, – dedi” [D-262, 2-4].

Oğuz igidlərinin şərəfinə düzülüb-qoşulmuş bu folklor abidəsində onların türkman igidlərindən üstün tutulduğu təbii görünür. Odur ki “TÜRKMANIN dəlesi” deyildikdə heç də “ağıldan kəmi” deyil, “igid” başa düşülməlidir. “İgid” sözünün antonimi isə “qorxaq” və bu mənaya yaxın bir söz olmalıdır. Deməli, “arsız” sözü bu məqamda heç də özünü doğrultmur.

Araşdırma göstərir ki, “Kitab”ın elmi-tənqidli mətni hazırlanarkən boyların söyləyici ozan nitqindən yazıya köçürülməsi mühüm faktor kimi göz önündə saxlanılmalıdır. Xüsusən eposun dilində cəmi bir dəfə işlənilib oxunuş və mənalandırma baxımından mübahisə doğuran qədim sözlərin

dəqiqləşdirilməsində belə bir yanaşma prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Boyları yazıya alan katibin və yaxud əski bir nüsxədən üzünü köçürən nasixin bəzən ona tanış olmayan sözləri oxşar formalı sözlərlə əvəz etməsi danılmaz faktdır və yeri düşdükcə konkret nümunələrlə buna aydınlıq götirməyə çalışmışaq. Göstərilən deyimdə də “arsızı//arsuzı” söz formasının oxşar səstərkibli daha qədim bir sözün yerində işlənildiyini düşünürük. Vaxtilə söylədiyimiz kimi, üçmərhələli arxaikləşmə prosesinin ən qədim – ilkin mərhələsi XI əsri, yəni eposun “Kitab” şəklinə salındığı dövrü əhatə edir [44, s. 226]. Elə buna görə də sonrakı əsrlərdə üzü köçürürlən bu abidənin dilində ilkin arxaizmlərin çağdaş qarşılığı ilə, ya da yanlış olaraq oxşar formalı digər bir sözlə əvəzlənməsi hadisəsinə mütəmadi şəkildə rast gəlinir ki, “arsızı” söz forması da belələrindəndir.

Araşdırma göstərir ki, M.Kaşgari lügətində qədim oğuzlara məxsus “dəyərsiz şey” mənasında “arsu” sözü qeydə alınmışdır [75, Ic, s. 185]. XI-XIV əsr türk yazılı abidələrinin, o cümlədən M.Kaşgari lügətinin tanınmış tədqiqatçılarından sayılan E.N.Nəcibin göldiyi qənaətlərdən biri də bu idi ki, sözlükdə oğuz dilinə aid olduğu qeydlə verilmiş sözlərin böyük qisminə müasir oğuz dillərinin heç birində rast gəlinmir. Dilçi alimin nümunə olaraq verdiyi sözlər sırasında “arsu” arxaizminə də yer ayrılmışdır [224, s. 39]. Fikimizcə, üzərində dayandığımız deyimdə ozan nitqində “arsuzı/arsızı” deyil, məhz -su mənsubiyət şəkilçili qədim “arsu” sözü işlədilmişdir. Görünür, bu qədim söz katib, yaxud nasixə tanış olmadığı üçün onu oxşar səs tərkibli “arsuzı//arsızı” söz forması ilə əvəzləmişdir. Boyun məzmunundan aydın olur ki, təkur Əmranın gənc olduğunu görərək öz döyüşçülərinə deyir: “Yüz adam seçilüň, taraqa çatladuň, oğlanı qorquduň. Oğlan quş yürəklü olur, meydani qor, qaçar, – dedi.” Lakin oğlanın qətiyyəti, öz gücünə inamı qarşısında ilkin fikrindən daşınır. Başqa sözlə, təkur “Oğuzuň arsusunu türkmanıň dəlüsünə bənzər” deməkə vecsiz, dəyərsiz sandığı oğuz gəncinin türkman igidinə bənzədiyi qənaətinə gəlir.

Beləliklə, sözün əslinə uyğun bərpası bu deyimin mahiyyətini dəqiqləşdirməyə imkan yaradır.

[⁴¹] Bu sətirdə “Bəkiliñdür” sözünün kökündəki “kaf” hərfi buraxılmışdır.

[⁴²] Yayın üzünə sarınan sırimla bağlı “tozlu” sözü “yüzlü” oxunuşunda yazılmışdır.

[⁴³] Mətnindən göründüyü kimi, Bəkiliñ oğlu təkura cavabını soylama şəklində verir. O.Ş.Gökyay, Ş.Cəmşidov, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində bu fakt nəzərə alındığı üçün Əmranın nitqi nəzm şəklində qurulmuşdur [26, s. 401; 78, s. 162; 187, s. 163-164]. Lakin M.Ergin, H.Araklı, F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə diqqətdən kənardə qalaraq, nəsr formasında göstəril-

mişdir [78, s. 132; 79, s.108; 160, Ic, s. 223]. Digər fərqli yanaşma budur ki, əlyazmada “bərü gəl” oxunuş şəklində yazılmış ifadə O.Ş.Gökyay və M.Ergin tərəfindən “bərü gəlgil” qrammatik formasında verilmişdir.

[44] “Əzmək, ovmaq” mənalı “uv-” feilindən [33, s. 22] düzəlib eyni mənəni ifadə edən “uvatdı” feil forması (-dı zaman şəkilçisidir), digərlərin-dən fərqli olaraq, H.Arası tərəfindən “avatdı” [78, s. 132], F.Zeynalovla S.Əlizadə, eləcə də Ş.Cəmşidov tərəfindən “ovatdı” fonetik variantında [26, s. 402; 79, s. 108] oxunmuşdur. V.V. Radlov bu feili “əzmək, parça-parça etmək” mənasında qeydə almışdır [228, Ic, 2h, s. 1785].

[45] Ş.Cəmşidov bu feil formasını “alyəmmədi” kimi [26, s. 402] oxumuş və hansı tarixi dil faktına istinadən bu fikrə göldiyini izah etməmişdir. “Kitab”ın dilində “ala bilmədi” mənasını ifadə etmək üçün “al-” feilinin şəxsə görə dəyişərək “alımadı”, “alımadum”, “alımaduñ”, “alımadılar” qrammatik formalarında işləniləyi müşahidə edilir. Məsələn:

Yedi qatla vardım, ol qalayı alımadım, gerü döndüm. [D-207, 13]

Anu keçüb ol qalasın alımaduñ, – demiş. [D-208, 4-5]

Soňra Əmin derlərdi bir kişi altı korrə varub hisarı alımadı. [D-203, 12- 13]

Alımadı, şahin pərvaza ağdı. [D-272, 6]

Köksləri dəlindi, süňüləri sindi, bir-birin alımadılar. [D-251, 1-2] və s.

Bu faktlar göstərir ki, hər hansı bir variant irəli sürünlərkən, ilk növbədə, eposun özündən çıxış etmək lazımdır.

[46] Oxunuşu və mənalandırılması mübahisə doğuran sözlərdən biri də bu cümlədəki ilk sözlə bağlıdır. Əksər nəşrlərdə onun yazılışı zamanı “nun” hərfinin buraxıldığını düşünülərək “çiginləri” [79, s. 231], “çikinləri” [167, s. 163], “çiginləri” [160, Ic, s. 223; 187, s. 164] şəklində oxunmuşdur. Burada yazılış xətası görməyən H.Arası “çəkiləri” [78, s. 133]. Ş.Cəmşidov isə bir məqamda “çəkiləri”, digər məqamda “çəgiləri” variantında [26, s. 233, 402] oxusalar da, mənasını açıqlamamışlar. Həqiqətən də, döyüş səhnəsinin təsvirinə istinad etdikdə burada “çikin//çigin” (müasir dilimizdə “çıyin” fonetik şəklində işlənməkdədir) sözünün işləniləyi şübhə doğurur. Boyların məzmunundan göründüyü kimi, həm oğuz igidləri, həm də düşmən ordusu döyüş zamanı bədənlərini qılınc, nizə, ox, gürz və s. kimi kəsici silah növlərindən qorumaq üçün dəmir don – zireh geyinirlər. Əmrənla təkur da bir-biri ilə zirehli paltarda döyüşürlər. Hətta bir neçə məqamda Əmrənin dəmir zireh geyinməsi ilə bağlı dəqiq məlumat verilir. Birinci məqamda Bəkil oğluna deyir: “Mərə, geyimim gətürүň, oğlum geysün!” [D-246, 6]. İkinci məqamda gözçü deyir: “At, yaraq və işuq Bəkiliň, Bəkil içində degil” [D-247, 3]. Üçüncü məqamda Əmrən özü zireh geyindiyini söyləyir: “Əgnimdəki dəmür tonum çignim qısar” [D-248, 8-9]. Təbii ki, adı çəkilən silah növləri

ilə vuruşduqda zərbələr ilk növbədə zireh geyimə dəyir. Başqa bir boyda bu haqda deyilir: “Kafiriň çigninə bir qılıc urdı, geyimini, kecimini toğradı” [D-210, 12]. Bizə görə üzərində dayandığımız cümlədə də həmin hərbi geyim-keçimi bildirmək üçün “çıki” sözündən istifadə olunmuşdur. Doğrudur, tarixi inkişaf prosesində tamamilə işləklilikdən çıxmış bu qədim sözü “çıki//çigi”, yaxud “çəki//çəgi” fonetik şəklillərində də vermək olar, amma sözün “çik-” feil kökündən yarandığını düşünərək, “çıki” variantı üzərində dayanmağı məqsədə uyğun bildik. Araşdırma göstərir ki, türk dillərinin bir çoxunda həmin sözlə kökdaş olub: 1) “mahud paltar”; 2) “plas”; 3) “gen şalvar”; 4) “astarlı paltar” mənalarında işlənən “çəkmən” [204, Ic, s. 482; 228, IIIc, 2h, s. 1956] və “mahud kaftan” mənası verən “çikmən” sözləri [228, IIIc, 2h, s. 2113] istifadə olunmaqdadır. Bu sözlərin “örtmək, toxumaq” mənalı “çik-(//çək-)” feil kökündən [228, IIIc, 2h, s. 2111] düzəldiyi açıq-aydın duyulur. Ona görə də “Kitab”ın dilində cəmi bir dəfə rast gəlinib “geyim, örtük” mənalı “çıki(çəki)” sözünün də həmin feildən yarandığını düşünürük. Fikrimizcə, M.Kaşgari lüğətində “yəhər örtüsü” mənasında qeydə alınmış “çiktən” sözü də [75, Ic, 428] bu yuvadan qaynaqlanaraq düzəlmüşdir.

Beləliklə, gətirilən cümlədə qılıncla vuruşan Bəkil və kafirin ciyinlərinin deyil, geyimlərinin doğrandığından bəhs olunur. Məhz geyimin zirehli olmasına görə onların qılıncları əzilərək kəsərdən düşür.

**“UŞUN QOCA OĞLI SƏGRƏK BOYI”NIN
ƏSKI YAZILIŞI VƏ OXUNUŞU**

اوشون فوجه اوغلي شكرن

UŞUN QOCA OĞLI SƏGRƏK

بۈھىنە بىان ايدىر

¹¹BOYINI BƏYAN EDƏR

اعوز نعانتىه اوشون فوجىه

Oğuz zamanında Uşun qoca

دېرىڭىر كىشى واردىي عمرىندىن آكى اوغلى واردىي اولو

¹²derlər bir kişi vardı. Ömründə iki oğlu vardı. Ulu

اوغلانىڭ اذىي آكىت ايردىي بەھادىر دلۋىچىنى يېكتى

¹³oğlunuň adı Əgrək idi. Bahadır, dəlü, yaxşı yigit

ایدی بایند رخانل دیوانش پئى اسستىه وارىكلوو

¹idi. Bayındır xanıñ divanına, qaçan istəsə, varur gəlür-

دې بىكلرىكى اولى قنان دیوانىڭ يوكاچى پئىياچى

²di. Bəglər bəgi olan Qazan divanında buňa heç qapu-baca

يۇعدىي بىكلرىي بىصىب قزان اوكتىد اوئورىدىكىسى

³yoğdı. Bəgləri basub Qazan öñündə otururdu. Kimsəyə

النفات ايلىزدىي مىرخاتىم كەرىگۈن بىكلرىي بىصىب

⁴iltifat eyləməzdi. Məgər, xanım, genə bir gün bəgləri basub

ادىئورىجى ترس او زامشى دىرىلدىي اغۇزدە بىرىكىت

⁵oturıcaq, Tərs Uzamış derlərdi Oğuzda bir yigit

واحدىي ايدىرە او شۇن فوجى او غلىي بوا او تورىن كىڭلار

ھەربىي او تىرىجى يىرىي قىچىلە اتكىلدە الوىرىنە سەن

⁷hər biri oturduğu yeri qılıcıyla, ətməgiylə alubdur. Mərə, sən

ياشىي كىسىك قانى توكىك اچىي طويرىك يالىجىنى

⁸başmı kəsdiň, qanmı tökdüň, acmı toyurdiň, yalıncaqmi^[3]

ھۇنىڭ دىنەيە آكول ايدىرە تىسى او زامشى ياش

⁹tonatdiň? – dedi. Əgrək aydır: – Mərə Tərs Uzamış, baş

كسوب قان توڭىك هەرتىجى درىدىي ايدىريلە جەنۇر

¹⁰kəsüb qan tökmək hünərmidir? – dedi. Aydır: – Bəli, hünərdir

يما تىسى او زامشى سوزىي آكول كاد ايدىي طوردى

¹¹ya!^[4] Tərs Uzamışın sözi Əgrəgə kar eylədi. Turdı

قزان يىگىن ايتى دىرىي ايتى وىرىدىي چەزىدىي اېچىنى

¹²Qazan bəgdən aqın dilədi. Aqın verdi. Çağırtdı, aqınçı

دىرىلەيە اوج يوز صايىچىدا الومىكت بونڭ يانەزىجع

¹³dərildi.^[5] Üç yüz say^[6] cidalu yigit bunıň yanına cəm

اولدي ميختاه ده بشن كون عاچها ولدي . اند شش و كون

¹oldı. Meyxanədə beş gün yemə-içmə oldu. Andan Şerükün^[7]

او جندىه كوشى . دىكىن دىكىن چار پىدىي . غلە طىوم اولىي

²ucindan Gögcə dəñizə dəkin el çarpdı^[8]. Ğalaba toyum oldı.

يولى الجنه قلو سنه او غرمىشدى . قره تکور او راده برقى

³Yolu Əlincə qalasına uğramışdı. Qara təkur orada bir qori

يا پدرمىشدى . او چاردى قاز تاوق يورىد كىك طاوشى

⁴yapdirmışdı. Uçardan qaz, tavuq, yorurdan keyik, tavşan

بۇ حولىيە طولىرىب اغوز يكتىلەر بۇنى دام ايمىشدى . او شۇن

⁵bu havlıya^[9] toldurub Oğuz yigitlerinə bunı dam etmişdi. Uşun

وقجه او غلنڭ يوقورىد او غرادىي . قورقىك پتوسى او انۇلار

⁶qoca oğlınıň <yoli> bu qoruya uğradı.^[10] Qorunuň qapusın uvatdilar.

صفى كىك قاز تاوق خىلرىيد يىلاپىچىلىرى . اتلىرىتك

⁷Sığın, keyik, qaz, tavuq qırıldılar, yedilər, içdilər. Atlarınıň

ايلىن الدلر . كىملىد چىرىدى . مكىرىق تکورىك جاسىغا

⁸eyərlərin aldılar, geyimlərin çıqardılar. Məgər qara təkuruň casusu

واردى يوتلىرى كوردىي . كلوب ايرىم او عورىدەن

⁹vardı, bunları gördü. Gəlüb aydır: – Mərə, Oğuzdan

برىولىك اتلىك كىلدى . قورونك پتوسى احاتلى . اتلىتك

¹⁰bir bölüm atlı gəldi. Qorunuň qapusın uvatdilar. Atlarınıň

ايرى الوب كىملرىن چىرىدى . من نە طورىستىرىدىي . اتلى

¹¹eyərin alub, geyimlərin çıqardılar. Mərə, nə turursuz? – dedi. Altı

يۇز خەنە طۇنلۇك اورىن قىتلۈر يكتىلەر

¹²yüz qara tonlu kafir bunlarıň üzərinə qoyuldular. Yigitləri

خىدىلىرى آكىچى طىتىتى . الجنه قلو سنه فىرات تېرى قەدىمىز

¹³qırıldılar, Əgrəgi tutdular, Əlincə qalasına zindana bıraqdilar.

قۇھ قۇھ طا غىردىن حىتىي استدىي. قەنلۇقتۇلۇ صولىرىدىن حىتىي

¹Qara-qara taqlardan xəbər^[11] aşdı. Qanlu-qanlu sulardan xəbər

بېجىدىي. قالى اغوز اىملىرىنىڭ حىتىي واردىي. او شۇرىدۇن ووجىھىنىڭ

²keçdi. Qalın Oğuz ellerinə xəbər vardi. Uşun qocaniň

اع بىان ایوی. او كىتىدۇشىن وپىرىي. قافىه يكىزى قىزى

³ağ ban evi öñündə şivən qopdı. Qaza bəñzər qızı,

كلېن اغ چىرىپ قۇھ يكىدىي. او شۇرىدۇن ووجىھە او غۇل او غۇلدىي

⁴gəlini ağ çıqarıb qara geydi. Uşun qoca “Oğul! Oğul!” deyü

أىنچى يۈز لوا تاسىلە اغلىشىدۇر يۈز لىشتىدۇر. ايكىلوا او لادۇرۇ

⁵ağca yüzlü anasıyla aqlaşdilar, bozlaşdilar. Өyəgülü ulalur,

قىش قالىبو يۈز مىركەنامە او شۇرىدۇن ووجىھە تىكىچى او غۇلى سىركە

⁶qabırğalu böyür. Məgər, xanım, Uşun qocaniň kiçi oğlu Səgrək

لابۇنها دارالىپ دلو يېكتىقىت وپىرىي. يېرىكۈن يۈزلىپ يېرىدىرىتكە

⁷eyü, bahadir, alp^[12], dəlü yigit qopdı. Bir gün yoli bir dərnəgə

او غرادىي ووتىلۇ. يېكى اېمەك اتىيلە. سىركە مەست او لەدىي

⁸uğradı. Qondilar, yemək-içmək etdirilər. Səgrək məst oldı.

ظىشە ايماق يولەنچىدىي. كوردىي كم او كىست او غۇلەن يېرى

⁹Taşra ayaq yoluna çıqdı. Gördi kim, öksüz oğlan bir

قۇزايىچىكشۈرە مەن نۇلدۇر كىزدىي وپىرىمىشىلە بىرەن يېرىنىشىدە

¹⁰qızamı çekişür.^[13] “Mərə, nolduňuz?” deyü bir şapla^[14] birinə, bir şapla

بىرىمە او رەدىي. اسىكى سۇلتىك يېتىي او كىست او غۇلەن كەدىي

¹¹birinə urdı. Өski tutuň biti, öksüz oğlanıň dili

آىچى او لورە يېرىي. ايدىز مۇھە مۇزم او كىسۇز لەكەرىتىقىنچىي بىرىي

¹²aci olur.^[15] Biri aydır: – Mərə, mizim öksüzlüğümüz yetməzmi, bizi

ئىش او درس سەھىتكە وارايىشىدە قەصىشىك ئىنچى قۇلىستىدە اسىزىز

¹³niyə urursın? Hünəriň var isə, qartaşın Өlincə qalasında əsirdir,

وار این وَرْتَدِيْيِيْ. سُكُوك اِسْتَدِيْيِيْ مَرَه قَرْدَاشْك اَدْعَى

¹var anı qurtar! – dedi. Səgrək ayıtdı: – Mərə, qartaşımıň adı

نَدْر اِسْتَدِيْيِيْ آكُوك در اِسْتَدِيْيِيْ اَكْرَك سِيرَك بِرْلَسْتُور

²nədir? Ayıtdı: – Əgrəkdir. Ayıtdı: – İmdi Əgrəgə Səgrək yaraşur.^[16]

قَرْدَاشْم صَا غَنْشِيْ حِقْرَمْ. قَرْدَاشْم سِرْتَاعَوْزَدَه صُورْمَنْ

³Qartaşım sağmış, qayurmazam. Qardaşsız Oğuzda turmazam.

قَرَانْكُولو كُوكُورم اِيدِيْفِ قَرْدَاشْم دِيْوَاعَلَدِيْ. اِبْحَوْصِحْبَة

⁴Qaranňulu gözüm aydını qardaş! – deyü ağladı. İçerü söhbətə

كَرْدِيْ. دَسْتُور دِيلَدِيْ. يَكْلُوْه. حَوْشَيْ قَالُوك دِيرِيْ. آتَ-

⁵girdi, dəstur dilədi, bəglərə: “Xoş qaluň!” – dedi. Atın

چَكَدْلُونِينْدِيْ. چَابِدِيْ. اَتَاسْتَك اوْنَه كَلْدِيْ. اَسْتَرْ

⁶çəkdilər, bindi. Çapdı, atasınıň evinə gəldi. Atından

اِسْتِيْ. اَنَاسْتَك دِيلَى اَرَادِيْ سُكُوك بُورَاذَه سُولْبَىشْ

⁷endi. Anasınıň dilin aradı. Səgrək burada soylamış,

كُورَه لَمْ حَاتَمْ تَصْوِيلِيشْ. اِيدِر قَلْقَبِيْنِيْ اَتَايِرْمَنْه صُورْدِيْ

⁸görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır: – Qalqubanı, ana, yerimdən turdım^[17],

يَلِيسِيْ مَرَه قَاصِلَق اوْنَه بِطْلُون بِندِمْ. اَرْقَوْرِيْ يَتَانْ أَلا

⁹Yelisi qara Qazılıq atıma butun bindim. Arquru yatan Ala

طَاعَ اَتَكَه وَارَدِمْ. قَنْلُوا غَوْنَ اِيلَلَرْنَه دِرْنَك وَالْيَشْ

¹⁰tağ ətəginə vardım. Qanlu Oğuz ellərində dərnək var imiş,

اَنَه وَارَدِمْ. يَلَكْ اِبْحَك اَرَاسْتَه اَغَ بُونَاتْلُورِيْچِيْأَرْ

¹¹anda vardım. Yemək-içmək arasında ağ boz atlu bir çapar

كَلْدِيْ. چَوْقَ زَحَاعِشِيْ آكُوك دِيرِلُورِيْكَتْ حَوْتَسْأَعِشْ.

¹²gəldi. Çoq zamanmış, Əgrək derlər bir yigit tutsağmış.

قَاد رَسْكَريْ يَوْل وَيرْمَشْ چَعَبْ كَلْسَئْ. اوْلُوكْجِيْ قَالْمَرِيْ

¹³Qadir Taňrı yol vermiş, çıqub gəlmış. Ulu-kiçi qalmadı,

اول يكىن خوشىكتىدىي انا منىد وارىجىئە دىرىسىت.

¹ol yigidə qarşu getdi. Ana, mən də varayınmı, nə dersin? –

دېرىي اناسى يو مادە صوپلىشى كورە لە تەخانىمە صوپلىشى.

²dedi. Anası burada soylaşmış, görəlim, xanım, nə soylaşmış.

ايدىر اغزىك اپھۇن او لىيم او غۇل دلوك اپھۇن او لىيم او غۇل.

³Aydır: – Ağzuň için ölüyim, oğul! Dilün için ölüyim, oğul!

قۇشۇتىان قوه طاڭىت ئەتكەنلىكىنىڭ ئەتكەنلىكىنىڭ.

⁴Qarşu yatan Qara tağıň yıqılmış idi, yucaldı axır! Aqındılı

كوركلى صوپىك صوغلىشتىدىي. چاغالدىي اخزىتىا اغاچىن.

⁵görklü suyuň soğılmışdı, çağladı axır! Qaba ağacda

طانى بود اغلىت خورعىشىدىي. يشارىب كوشىدىي اخزى.

⁶tal-budağıň qurumışdı, yaşarub göğerdı axır!

قاڭىز اغوز يكلىرىي ايتىنە وارسەسىن وارغۇل او لىيکىدە.

⁷Qalın Oğuz bəgləri izinə varsa, sən var, oğul! Ol yigidə

بىندوكلەن. اغ يوز اتك او رىزىزىرە ئېنكىل. اد قاوشىپ.

⁸yetdüğündə ağ boz atıň üzərindən yerə engil! Өl qavşurub

اول يكىن سلام ويركىل. الىن او پىپ بىرىتىن خىچىتىلا.

⁹ol yigidə salam vergil! Өlin öpüb, boynın quçgil!

خە طاخىم يېركىسىكى خە طاشى دېنگەنە صورىسىن او غۇل.

¹⁰“Qara tağım yüksəgi qartaş!” degil! Nə turursın, oğul,

يورقىل دېرىي. او غۇل ئاستە صوپلىش كورە ئەم.

¹¹yortğıl! – dedi. Oğlan anasına soylaşmış, görəlim,

تەصوپلىشىن ايدى ئاتا اغنىڭ خۆرىسىپ. اتا دىلەن چۈشىپ.

¹²nə soylaşmış. Aydır: – Ana, ağzuň qurısun! Ana, dilüň çürisün!

مەنم خۇد قىداشىم وارمىش قايىرسىم او لىقىن خە داش سون.

¹³Mənim xud^[18] qardaşım varmış, qayursam, olmaz! Qardaşsuz

أَعْوَزْدَه طُور سِمْ أَلْمَتْ أَنَا حَقِّي سَكْرِي حَقِّي اُولْسِيدِي

¹Oğuzda tursam, olmaz! Ana haqqı – Taňrı haqqı olmasaydı,

خَوْ بَوْلَدْ اُولْزِيلْجِيمْ طُور تَارِدْ عَالْلَوْجَه كُور كُلُو يَاشْكَ

²qara polad uz qılıcım tartaydım^[19], Ğafillüçə görklü başın

كَسِيدِمْ أَلْيَيْ قَانْكَ مِريورَنْ فَوْكِيدِمْ أَتَا خَطَلْمَ لِمْ أَنَا دِيدِي

³kəsəydim, Alca qanıň yer yüzünə tökəydim. Ana, zalım ana! – dedi.

يَيَا سِيْ اِيدِر بِكْلُشْ خَنْرَدْ اُولْعَلْ مِيتْ كِيدِنْ سَتْكَ اَغَاكَ

⁴Babası aydır: – Yaňlış xəbərdir, oğul. Qaçan gedən^[20] səniň ağan

دَكْلَ اَدَدْ اَغْ صَقَلَلُو مَنْ يِيَا كَيْ اَغْلَمَنْ قَرِيقِيْ اُولْشَ

⁵degil, ayridır^[21]. Ağ saqallu mən babaňı ağlatmağıl! Qarıcıq olmuş

اَنْكَيْ بِزَرْ لِمَخْلُ دِيرِي اُولْعَلْ بَوْرَادَه صَوْلَبِشْ اِيدِر

⁶anaňı bozlatmağıl! – dedi. Oğlan burada soylamış. Aydır:

اَوْ جِيَعَرْ المَهْشِي الْتَّ اِلْتَ اَوْ بَنْسَهْ قَنْلُوكِيْكَ اُولْزِيْتَهْ

⁷– Üç yüz altmış altı alp ava binsə^[22], Qanlu keyik üzərinə

غَرْغَاهْ قَوْبِسَهْ قَرْدَاشْلُوكِتَارْ قَالْعَرْخَوْبَسْ اُولْوَرْ قَرْدَاشْسَهْ

⁸govğa qopsa, Qardaşlu yigitlər qalqar-qopar olur. Qardaşsız

مَسِكِينْ يِكْتَ آكْسَهْ سَنْهْ عِرْقَهْ سَوْقَسَهْ اَغْلِيْوَبَهْ دُوقَتْ

⁹miskin yigit ənsəsinə yumruq toqunsa, Ağlayuban dörd

يَا شَهْ يَقْرَأَ اَلْوَرْ اَلْكَوْزَدَنْ اَجِيْ يَاشْ دُوكَرَ اَلْوَزْ اَكَ

¹⁰yanına baqar olur. Ala gözdən acı yaşıń dökər olur. Ala

كَوْزَلُو اُولْغَلَكُونْيِي كُور بَنْجَهْ يِكْ يَا يَا خَاتَونْ اَنَا اَسْ

¹¹gözlü oğluňuzı görünce, Bəg baba, xatun ana, əsən

قَالُوكَ دِيرِيْ - اَنَا اَنَا بِكْلُشْ خَنْرَدْ رَكْمَهْ اُولْعَلْ دِيدِرْ

¹²qaluň! – dedi. Ata-ana: “Yaňlış xəbərdir, getmə, oğul!” – dedilər.

اُولْعَلْ اِيدِر حَيْنِي يَوْلَمَنْ اَرْمَلْ - اَغَامْ طُولَتْ قَلْعَهْ

¹³Oğlan aydır: – Məni yolumdan ayırmaň! Ağam tutulan qalaya

وارمینجىء اغامىت او نوسى دىرىس بىلىخە او كىسىء

¹varmayinca, ağamىň ölüsün-dirisin bilmeyince, oldisə,

قاتى ما يىخ قاتى اغۇز ايلەن كىلەم يېخ دىرىي . اتا

²qanın almayinca Qalın Oğuz elinə gəlməgim yox! – dedi. Ata-

اتا اغلشىۋەت قىدا ئادىم صالىدەرلەر او غۇلۇن قىدا شىئىن

³ana ağlaşub Qazana adam saldilar. “Oğlan qardaşın

اكدى كىلدۈزىه تە اوكتى حىرسى دىرلەر قىانى ايدىر

⁴añdı, gedər. Bizə nə ögüt verərsin?” – dedilər. Qazan aydır:

ايماخىنات طوشاعى او مىك دىرىي يىاوقلىي واردىي

⁵“Ayağına at tuşaǵın^[23] uruń!” – dedi. Yavuqlusıvardı,

يىزى دوكى دىرقىك ايتىدەرلەر اىزىدەن دوھ دەن يەنرا

⁶tez düğün-dərnək^[24] etdilər. Atdan ayğır[dan], dəvədən buğra,

يىتوزى قىچىق قىدرەلەر او غۇلۇن قىلىجىن چىرىدى

⁷qoyundan qoç qırıldılar. Oğlani gərdəgə qoydilar. Qızla

ايىكىي بىر دوشكى چىدىلەر او غۇلۇن قىلىجىن چىرىدى

⁸ikisi bir döşəgə çıqdılar. Oğlan qılıcın çıqardı,

يىزىلە كىندىداراسنە يەندىي يىزى ايدىر قىلىجىك كىدىرىك

⁹qızla kəndü arasına bıraqdı. Qız aydır: – Qılıcın gidər^[25], yigit,

مۇراد ئىرىتىرادالىم دىرىي او غۇلۇد ايدىر مۇرە قواخت

¹⁰murad ver, murad al, sarılalım! – dedi. Oğlan aydır: – Mərə qavat

قىزى مىن قىلىجىق طوغۇتايىم او خەمە صايىخىم او غۇلمۇغۇشىۋە

¹¹qızı, mən qılıcima toğranayım, oxuma sancılayım. Oğlum toğmasun.

طۇغۇسىداون يېڭىشە وارمسونە اغامىت يۇزىمىن كۆرسىخە

¹²Toğarsa, on yaşına varmasun. Ağamىň yüzin görmeyince,

اولىشى ايشە قانى ما يىخى يو كىدەك كە ئىرىسمى دىرىي او رو

¹³ölmüş isə qanın almayinca bu gərdəgə girərsəm! – dedi. Uru

طودى تاولىدىن بىرىشىانات چىخىدىي ايرلىدى كىرىت

¹turdi, tavladan bir şahbaz at çıxardı, əyərlədi, geyimin

كىنىدى دىزجىل قاروجى بېلندىي ايرلىرىسىن مىكا

²geydi, dizcək, qarucaq^[26] bağladı. Aydir: – Qız, sən maňa

بىرىسل يىقىل بىرىسلەن كەلەسەم اىكى بىسلا بېغىل اىكى بىسلا

³bir yıl baqğıl! Bir yılda gəlməzsəm, iki yıl baqğıl! İki yılda

كەلەسەم اوچ يىل يىقىل كەلەسەم اول وقت منم اولدىكى بېتى

⁴gəlməzsəm, üç yıl baqğıl! Gəlməzsəm, ol saat mənim öldüğimi biləsin.

ايغراقىم بىرغۇز لىوب اسقۇم دىركل كۆزكەن كىچى صوتىسى

⁵Ayğır atum boğazlayub aşum vergil! Gözün kimi tutarsa,

كۆكلاڭ كىسى سورىشىدە اما وارغل دىرىعى قىزبۇرادە صەپتىن

⁶könlüň kimi sevərsə, aňa varğıl! – dedi. Qız burada soylamış,

كۆرەلمى خانىم نە صوپلىش ايدىرىكىدىم مى سكايى بىل بىتام

⁷görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır: – Yigidim, mən saňa bir yıl baqam.

بىرىسلەن كەلەسەن اىكى بىسلا بىتام اىكى بىسلا كەلەسەن سىك

⁸Bir yılda gəlməzsəň, iki yıl baqam. İki yılda gəlməzsəň,

اوچ دوست بىسلا بىتام دوست بىسلا كەلەسەن بىش بىسلا

⁹üç-dört yıl baqam. Dört yılda gəlməzsəň, beş yıl,

الىكى بىسلا بىتام الىكى يول اىرىدە چادردىم كەلەتىن كىرىتى

¹⁰altı yıl baqam. Altı yol ayrıdına çadır dikəm, Gələndən, gedən-

دى جىز صورم جىز خېتىر كىۋىرتىت طون وىرىم قىتانلار

¹¹dən xəbər soram. Xəbər gətürənə at, ton verəm, qaftanlar

كىندۇرم شەجىز كەتىرەنلەك ياشى كىسىم ادرکەن سىكىن

¹²geydürəm. Şər xəbər gətürəniň basin kəsəm. Ərkək siňəgi

اوزۇمىد قۇزىرەيم حىراد دىئىمن ادا الاتىزى كىتىكىتىم

¹³üzərimə qondurmayam. Murad ver, murad al, andan get, yigidim!

دیری ماوغلان ایدرمع قوات قزىي اغام ياشتىه اىتىد

¹ – dedi. Oğlan aydır: – Mərə qavat qızı, ağam başına and

اچىشىم دونكىم ياخ دىرىي چىزايدىن قدىي قوتىرىكلەن

² içmişəm, dönməgim yox! – dedi. Qız aydır: “Qədəmi qutsız gəlin

دېجى او دىسىكلى دىسىقلەر يېن اتاما مېتى اتاما يېتىد

³ deyincə udsız gəlin desünlər. Qayın atama, qayın anama ayıdayım”, –

دېرىي صولىقى چىزايدى راتامىد يېكىن چىزا اتاما اتاما دى

⁴ dedi. Soylamış, kız aydır: – Atamdan yegrək qayın ata! Anamdan

يېكىن يېن اتا قىتابانك يېزاسى او رىكىدى كىدىد

⁵ yegrək qayın ana! Qaytabanıň buğrası ürkdi, gedər,

صرواتلۇ او كىن الرى دو تىرخۇ قىز حىچ اىغىرك او دىلىعى

⁶ Sarvanlar öňün aldı, döndürəməz^[27]. Qaraqoç ayğıriň ürkdi,

كىدىز بىقى لوا كىن الرى دو تىرىخۇن اغايىلەك قوجارى

⁷ gedər, İlqıçilar öňün aldı, döndürəməz. Ağayılıň qoçları

او رىكىدى كىدىد چو يان او لىن الرى دو تىرىخۇن الله

⁸ ürkdi, gedər, Çoban öňün aldı, döndürəməz. Ala

كرىللو او غلڭ قىداشتى آكىي كىدى رايغى يوز لو كىلوك

⁹ gözlü oğluň qardaşını aندı, gedər, Ağca yüzlü gəlinüň^[28]

دو تىرىخىز سىز معلوم او لىسوون دېرىي اتا اتا اه ايتدىلەر

¹⁰ döndürəməz, Sizə məlum olsun! – dedi. Ata, ana ah etdilər.

پىرلەرنىڭ ئالىتدىلەر او غول كەمە ديو كورجى لىچارە او لىلىعى

¹¹ Yerlərindən qalqdılar, “Oğul, getmə!” – deyü. Gördülər, çarə olmadı.

الىتىد او لى اغام طوتلىق قىلە يەوارىمىخى اولتام دېرىي

¹² “Əlbətdə, ol ağam tutulan qalaya varmayınca olmazam”, – dedi.

اتاسىي اتاسىي يورىت او غول اغورك اچووت او لىسوت

¹³ Atası, anası: “Yort, oğul! Uğuruň açuq olsun!

صانع اس وارب كلس كلچك وارسه دىرلىك اتاستك

¹Sağ-əsən varub gələsin, gələcəgүн varsa!" – dedilər. Atasınıň,

اتاستك اىن اوپدىي قو خويج اشىھرىوب بىزىي

²anasınıň əlin öpdi. Qaraqoç atına sıçrayub bindi.

دۇن قاتىي يورت ايلدىي اوخ كون دونلىك كوتلى

³Dün qatdı, yort eylədi. Üç gün dünli-günlü

يورتىي درەشام اوچىزىن پىحىي اول قوشاشى طىلىن

⁴yortdı. Dərəşam ucundan keçdi, ol qardaşı tutulan

خورىي كلرىي كوردىي كىم ايلىقىي كاقرلىرى يوند كوردىرىخىچى

⁵qoruya gəldi. Gördi kim, ılqıçı kafirlər yund güdürlər. Qılıc

چكوب التىنى كافىز دېلىي مولىيات اروپ يورتلىي

⁶çeküb altı kafir dəpələdi^[29]. Tavlunbaz^[30] urub yundları

اور كىنдиي كتو روب اول خورىي خورىي دۇن قاتىش

⁷ürkütdi, gətürüb ol qoruya qoydı. Dün qatmış,

اوخ كون دوتلىي يورتىش يكىتلىك اتكولىي كوردو خى

⁸üç gün dünli-<günli>^[31] yortmiş yigit, qaranňulu gözlərini

آخىomalشى يكىت اتنىڭ چىلر في مىلکە بىندىي يارىتىي

⁹uyxu almiş yigit atın çilbirini^[32] biləginə bağladı, yatdı-

اوپدىي مىركا قىرك جاسوسى واردىي كىلوب تکوره

¹⁰uyudu. Məgər kafiriň casusıvardı, gəlüb təkura

ايىر اغوزدە بىردىكىت كىلدىي انجى لرىي اول كىنرىي

¹¹aydır: – Oğuzdan bir dəlü yigit gəldi. İlqıçları öldürdü,

يۇتلۇرىي او ركىنديي كامۇرۇب خورىي خورىي خور

¹²yundları ürkütdi, gətürüb qoruya qoydu. Təkur

ايىر اغۇلۇ ئىش ادم سىچك وارسوتلەر صوبت كۆرسىتىر

¹³aydır: – Yaraqlu almiş adam seçiň, varsunlar, tutub gətürsünlər, –

دیدیٰ الحشی ساقلوادم پىچىدلر واردلر. نىكاھنەتلىقىش

¹dedi. Altmış yaraqlu adam seçdilər, vardılar. Nagahandan altmış

دەرىچە تلوکا قز او غل-نىڭ او دەرىنە كەلدىلەر كامىم تېلىشتىپ

²dəmir tonlu kafir oğlaniň üzərinə gəldilər. Geyim – qılçadasından,

امت چىغىرمەستىدىن. مەكىيكتى اىغىرىمىتىدىي خانىم ات

³at – çoqramasından. Məgər yigit ayğır yinirdi.^[33] Xanım, at

قل-خى ساق او لوو چىكىبىي او غل-خى او بىرىدىي او غل-نىڭ

⁴qulağı saq olur, çekübəni oğlani uyardı. Oğlan

كوردىي كىم يىزلاي اتلوكلۇ دەپىرىدىي ادىي كوركلىو

⁵gördi kim, bir alay atlu gəlür, sıçradı. Adı görklü

مەھىئىتلىقىش سالات كۆردىي اتىنەتىدىي قزه طوتلوكا قز

⁶Məhəmmədə salavat gətürdü. Atına bindi, qara tonlu kafirə

يىلىخانىي او بىرىدىي بىسىرىي قىلىرىي تۈرىي يېنىڭىزلىقىش

⁷qılıc urdu. Basdı, qalaya qoydı^[34]. Yenə uyxusın

يىلىخانىي او بىرىدىي ياروب ياتىي او بىرىدىي كەتە استولىك

⁸yeňəməyüb, yerinə varub yatdı-uyudu. Genə atinuň

چىلىرىن بىلگىتە پىخوردىي كافىلر صانع او كەلتىرىي

⁹çىlbirin biləginə keçürdü. Kafirlər sağ olanları

پىخارقى تىكود. كەلدىلار. تىكورايدىر تىقىيۇزكەرە الحشىكىنى

¹⁰qaçaraq təkura gəldilər. Təkcur aydır: – Tu yüzünüzə! Altmış kişi

برا او غل-خى سلاتامدىكۈزدىرىي. يۈركەرىي يۇرتىكەنلىقىش

¹¹bir oğlani tutamadıñuz, – dedi. Bu kərrə yüz kafir

او غل-نىڭ او دەرىنە كەلدىلەر. اىغىرىنىڭ او غل-خى او بىرىدىي

¹²oğlaniň üzərinə gəldilər. Ayğır yenə oğlani uyardi.

كوردىي كافىلوا لاي يېلىشى كەلۋىلى او غل-خى طوردىي

¹³Gördi, kafirlər alay bağlamış, gəlürler. Oğlan turdu,

اَتَنْ بَنْدِيْ اَدِيْ كُو دَكْلُو مَحَمَّد صَلَوَاتْ كَتُورْدِيْ كَا فِرْهِ

¹atına bindi. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdi. Kafirə

قَائِمْ خَوَيْدِيْ يَصْدِيْ قَلْعَيْدِيْ خَدِيْ اَتِيْ دَوْتَرْدِيْ

²qılıc qoydu, basdı, qalaya tıqdi^[35]. Atını döndürdi.

كَتَنْ مَنْزَلَنْ كَلَدِيْ اَخْسَسْ يَكْدِيْ كَوْيَانَتِيْ اوْيِيْ

³Genə mənzilinə gəldi. Uyxusın yeňəmədi, gerü yatdı-uyudu.

اَتَنْ چَلْبِرْيِيْ مَيْنَه سِلَكَنْ كَجَوْرْدِيْ يُوكَرْه اَتْ اوْ تَعْلَتْك

⁴Atınıň cılbirin yenə biləginə keçürdi. Bu kərrə at oğlanıň

سِلَكَتْدِيْ يَوْشَتْدِيْ پَخْتِيْ كَافَرْنَيْنِه تَكُورْه كَلَدِيْلَنْ

⁵biləgindən boşandı qaçıdı. Kafirlər yenə təkura gəldilər.

تَكُورْا يَدِرْ بُوقَاتْلَه اَوْجِيْزْ وَارْكِ حَيْدِيْ كَافَرْنَيْرْ وَارْخَزْ

⁶Təkur aydır: – Bu qatla üç yüz varıň! – dedi. Kafirlər aydır: – Varmazuz,

كَوْكَزْ كَسْرْ چَبُونْ مَتْرَدِيْدِيْلَرْ تَكُورْا يَدِرْ بِيَاجَتْه اِيلَكْ كَرْكَنْ

⁷kökümüz kəsər, həpümüz qırar, – dedilər. Təkur aydır: – Ya necə eyləmək gərək?

وَارْك اوْلَ طَسَاقْ يَكِيدِيْ چَعْرَكْ كَتُورْكِ دَبَرْكِنْ كَوْيِيْنْ

⁸Varıň ol tutsaq yigidi çıqarıň gətürüň. Dəpəgən köbini

سُوسَكْ يَرْتَابْ اَتْ وَيرْكْ حَلَبْ وَيرْكْ دَيْرِيْ كَلَدْلُو اَكْرَكْ

⁹süsəgən yırtar.^[36] At veriň, ton veriň! – dedi. Gəldilər, Əgrəgə

ايْتَدِيلَه يَكْتَسَأْ تَكُورْهَتْ اِيلَدِيْ شَونَه يَرْدْ تَوْيِكْبَتْ

¹⁰ayıldızlar: – Yigit, saňa təkur himmət eylədi. Şunda bir dəlü yigit

يُوْبِيجِيْ نَاثْ يُولِيجِيْ نَكْ چَوْيَانَكْ چَوْلَتْكْ اَتَتِكْنِه اوْرْ

¹¹yolçınıň-yolaqcınıň^[37], çobanıň-çoluğuň ətməgin alur.

حَوتْ اوْلَ دَلُويْيِي اوْلَدِرْ سَقِيْ مَسْوِيْرْ لَمْ وَارْكِيْتْ دَيْلَه

¹²Tut ol dəlüyi öldür, səni qoyu verəlim, var get! – dedilər.

خَوشْ اوْلَادِيْيِي اَكْرَيْيِي زَتْرَانَه چَعْرَدَه سَابَقِيْ

¹³– Xoş ola! – dedi. Əgrəgi zindandan çıqardılar. Saçı-

ستالىنى يولدىلر بىرات يېرىقىچى ويردىلىر اوجىھۇن كافى

¹saqalını yülidilər^[38]. Bir at, bir qılıc verdilər. Üç yüz kafir

اڭا يۈرۈدەستلەنە ويردىلىر اوغلانىڭلەنلىرى اىچ

²aňa yoldaşlıga verdilər. Oğlanıň üzərinə gəldilər. Üç

ئوزكادىرىكىك بىردى خاردىلىر اکوك ايدىرىقىنى اوىلدۈكىت

³yüz kafir geň yerdə turdilar. Əgrək aydır: – Qanı ol dəlü yigit?

اراقىن كۆستىرىدىلىر اکوك ايدىرىكلىك وارەلمى دېرىيى

⁴Iraqdan göstərdilər. Əgrək aydır: – Gəlün varalım, – dedi,^[39] –

خوتىم كاتقىلورا ايدىرىكتوردى بىرىق سكا اولىيى سىوار

⁵tutalım. Kafirlər aydır: – Təkurdan buyruq saňa oldu. Sən var! –

دېرىلىر اکوك ايدىرى اوشىدۇ اوپۇر كلىك ورالمى دېرىيى

⁶dedilər. Əgrək aydır: – Uşda uyur. Gəlün varalım, – dedi.

كاڭقۇلوا ايدىرھايى تە اوپىق قۇلتىغى التىزىب بات قىلغار بىزه

⁷Kafirlər aydır: – Hay, nə uymaq? Qoltuğu altından baqar. Qalqar bize

كىك يارا وېي طار كۆستىرى دېرىلى ايدىرىمىي من ورالىم

⁸geň yazuyı tar göstərər, – dedilər. Aydır: – İmdi mən varayım,

اىلى ايماعى يىقلىيابىم اندىز سىنلىكلى سىرىدىرىيى جىزادى كاۋىذى

⁹əlin, ayağın bağlayayım, andan siz gələsiz, – dedi. Sıçradı, kafirlər

اراستىرى چىدى. آت سوروچى بىرىكىدىك اووتىنىڭلەنلىقى

¹⁰arasından çıqdı. At sürüb bu yigidiň üzərinə gəldi.

اىتىزى اىزىي جىلىرىنى سىلا تە اىلىشىدرەيى بىقدى كوردى كىم

¹¹Atindan endi, cibzirini bir tala ilişirdi. Baqdı gördü kim,

اىكوك اوون دورد نە بىكزىر بىرىجىوب الا كوك ئۆتكىچى يېت بىرچى

¹²ayuň on dördünə bəñzər bir məhbub, ala gözlü yigit burçaq-

بىرچى درىلىشى اوپۇر كلىلىنى كىرىنە بىخىرى بىرق خاتىغى

¹³burçaq^[40] dərləmiş, uyur. Gələndən-gedəndən xəbəri yoq. Tolandı,

باشى اوچىنە كىدى كىرىدى كىمىلىنىڭ بىزىجىع وارچىروپتى

¹başı üzərinə gəldi. Gördi kim, belində qopuzı var. Çıqarub

النـ الرـ دـ يـ صـوـلـيـشـ كـوـرـهـ لـمـ خـاتـمـ نـدـ صـوـلـيـشـ اـيدـرـ حـاـلـقـوـخـىـرـتـىـ

²əlinə aldı. Soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır: – Qalqubani yerindən

طـوـرـانـ يـكـتـ يـلـيـسـيـ قـرـهـ ئـاـصـلـقـ اـتـ بـطـوـءـ بـىـنـ اـرـقـيـلـىـ

³turan yigit, Yelisi qara Qazılıq atın butun binən, Arqu beli

اـلاـطـاـغـرـ دـونـ اـشـاـعـ اـقـنـدـىـ كـورـكـىـلـىـ صـوـبـىـ دـلـوـبـ

⁴Ala tağdan dünin aşan, Aqındılı görkli suyu dəlüb

كـجـوـ قـارـپـلـقـ كـلـىـ باـنـقـرـىـ اـولـوـ دـيـخـلـىـ خـارـوـسـتـىـ اـغـ الـقـبـىـ

⁵keçən, Qarıplığa gələn yaturmı olur? Bənciləyin qarusundan ağ əllərin

يـغـلـدـوـبـ طـكـوـرـ طـامـنـدـ يـاـنـقـرـىـ اـولـوـ دـلـوـبـ اـغـ سـقـلـوـ بـىـاسـىـ

⁶bağladuban toñuz tamında yaturmı olur? Ağ saqallu babasını,

اـغـ بـرـچـكـلـوـ اـنـاسـىـ اـغـلـدـوـبـ بـوزـلـوـ دـورـىـ اـولـوـ دـيـتـيـ يـاـنـقـرـىـ

⁷ağ birçəklü anasını ağladuban bozladurmı olur? Niyə yatursın,

يـكـتـ ئـاعـفـلـ اـولـةـ كـورـكـلـوـ يـاشـكـ قـالـدـرـىـكـ اـكـوـرـكـ اـجـعـلـ

⁸yigit? Ğafil olma, görklü başın qaldur, yigit! Ala gözüň açgil,

يـكـتـ قـادـرـ وـيـرـنـ ئـظـلـوـحـانـكـ اـيـخـرـاـشـ يـكـتـ قـارـوـسـتـىـ

⁹yigit! Qadir verən tatlu canıň uyxu almış, yigit!^[41] Qarusundan

قـوـلـكـىـ يـنـلـعـنـلـ. اـغـ سـقـلـوـ بـىـاسـىـ كـىـرىـجـىـ اـتـاـجـىـ اـعـلـقـمـلـ

¹⁰qollarıňı bağlatmağı! Ağ saqallu babaňı, qarıcıq anaňı ağlatmağı!

ئـيـكـتـ سـ قـالـىـ اـغـوـزـ النـزـ كـلـىـ يـكـتـ يـارـدـ دـىـنـ حـىـتـىـقـىـتـ

¹¹Nə yigitsin, Qalın Oğuz elindən gələn yigit? Yaradan haqqıçun

طـوـرـىـ كـلـكـلـ دـورـىـتـ يـانـكـىـ كـافـرـ بـقـلـدـىـ يـلـلـوـ بـلـكـلـ دـىـرـىـ

¹²turi gəlgil! Dört yanını kafir bağladı, bəllü bilgil! – dedi.

اوـ غـلـقـ سـرـمـرـىـ اوـ طـوـرـىـتـ حـىـاجـىـنـ بـچـاغـنـ يـاـشـىـ

¹³Oğlan sərmərdi^[42], uru turdu. Qılıcınıň balçağına yapışdı

كەم بىوپىچىرىم كوردىكم ئىتتىقۇوار - ايدىرىمىز كا خىددەم قورخود

¹kim, buni çarpa. Gördi kim, əlində qopuz var. Aydır: – Mərə kafir, Dədəm Qorqud

پەرنىي حومىتىنە چالمادام دىرىي - آكرالوكىن پىرۇف اولمىسىي

²qopuzı hörmətinə çalmadım, – dedi. – Əgər əliндə qopuz olmasaydı,

أغام ياسىچىون سىنى اىكىچاره قلوردم دىرىي - چىكدىچىرىچى

³ağam başıycun, səni iki para qılurdum, – dedi. Çekdi qopuzı

الىتىنە الىي اوغلان يورادە صولېلىشى كورە لم خاتىم نە صۈپۈشى

⁴əlindən aldı. Oğlan burada soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

اگان صباح يرسىنە طور دوچىم قىزقاشى اپچىون - اغ يۈزاتلىرىپىشىم

⁵– Alan sabah yerimdən turduğum qartaş içün. Ağ boz atlar yorıltmışam^[43]

قىزقاشى اپچىون - قىلمە كورىدە طتساڭ وارمىور كا مەزدىكىل مىكا -

⁶qartaş içün. Qalaňuzda tutsaq varmıdır, kafir, degil maňa!

قەرە ياشىم تىجان - اولىسون كا فەن سىڭا دىرىي - او لو قىداشى آكرىڭ

⁷Qara başım qurban olsun, kafir, saňa! – dedi. Ulu qardaşı Əgrək

يورادە صولېلىشى كورە لم خاتىم نە صۈپۈشى ايدى ساغزىڭ اپچىرىنە

⁸burada soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır: – Ağzuň içün

او لىيم قۇداشى دلۇن اپچىون او لىيم خەداشى - مەلەر دە - قۇپىدە -

⁹öləyim, qardaş! Dilüň içün öləyim qardaş! Qalarda-qoparda

يرك سورا اولىسم نە يىدرىدە قەركىدوون اپسەتىن يول ارسىڭ

¹⁰yerüň sorar olsam, nə yerdir? Qaraňu dün^[44] içində yol arasaň^[45],

ا تىسىڭ او مەك نە تىدرىدە بىتا عالىڭ كۈنۈرە خا تىرىكىم غەنۇكەفي

¹¹azsaň, umuň nədir? Qaba ələm götürən xaniňuz^[46] kim?

او كىرىج دېن اپكۈرەكىم - يىكت سىك يىباڭ كىم اپلار دە

¹²Öndin dəpən alpuňuz kim? Yigit, səniň^[47] babaň kim? Alp ər ərdən

ادىن يىشورلىق ئىب او لور ادك ئەرىكىت ددىي يەرىدى

¹³adın yaşurmaq eyib olur. Adıň nədir, yigit? – dedi. Bir dəxi

صوپلیشى ايدر قىتبانىم كودنە صىراخىم مىسى - قوه كۈچم كەتنى

¹ soylamış. Aydır: – Qaytabanım güdəndə sarvanımmisin? Qaraqoçum^[48] güdəndə

البېتىم مىسى - اغا يىلەم كودنە جۇيانىم مىسى - قۇلە عەدە شىرىشىن

² ilqıçımmisin? Ağayılim güdəndə çobanımmisin? Qulağında şırşıyan^[49]

نايىم مىسى - بىشىكلىدە قىتىپ كىتدىكم قىراشىجىنى مىشىنى يېكتى

³ naibimmisən? Beşigiňdə qoyub gəldigim qardaşcığımmisin? Yigit,

دىكىل مىڭا قە بىاشقى قىربان اولسون ئىكون سىڭا دىرىي - سىركە

⁴ degil maňa! Qara başım qurban olsun bu gün saňa! –dedi.

بۇرادە او لو قىراشىنە صوپىلدىي - ايدر قوه كودون اپخىزىنە

⁵ Burada ulu qardaşına soyladı. Aydır: – Qaraňu dün içində

بۇل اۆزىم او حم ائىتە جىا علم كوتىن خانىت يا يىندىخانە قىشى

⁶ yol azsam, umum – Allah! Qaba ələm götürən xanımız – Bayındır xan!

Qırış

كويىن او كىدىپ دىرىپ اپقىسالور قىزان - بىام ادىپ صورىسىك او شۇنى

⁷ günü öndin dəpər alpımız – Salur Qazan! Babam adın sorarsaň, – Uşun

فوجىھە منم ادم صورىرا اولىسك سىركە قىراشىم فارعىش او دىرىي

⁸ qoca! Mənim adım sorar olsaň, – Səgrək! Qardaşım varmış, adı –

اکوك دىرىي بىرىجى صوپىلدىي ايدر قىتبانىم كودنە صوراتىم

⁹ Õegrək! – dedi. Bir dəxi soyladı. Aydır: – Qaytabanda^[50] güdəndə sarvaniňam.

قوه قوچىك كودنە الپېتى كىمىشىكلىدە قىداشىنە كورەلم خانىم بىختى

¹⁰ Qaraqoçuň güdəndə ilqıçıňam. Beşikdə qoyub getdiň qardaşıňam, –

دىرىي او لو قىداشى آكوك بۇرادە صوپلیشى كورەلم خانىم بىختى

¹¹ dedi. Ulu qardaşı Õgərk burada soylamış, görəlim, xanım, necə

صوپلیشى ايدر اعترىپچىوب او لەم خىداشى دلوك اپخۇن او لېم

¹² soylamış. Aydır: – Ağzuň için öləyim, qardaş! Dilüň için öləyim,

قىداشى او لەكىتىكىتى او لوك قىداشى قىتىلەم قىداشكى

¹³ qardaş! Õrmi olduň, yigitmi olduň, qardaş? Qaribligä qardaşىň

اسىتىرىسىنىڭىزلىك قىداش قىلغۇغۇ ئاكى قىداشى خوجى

¹isteyü sənmi gəldiň, qardaş? Qalqubanı iki qardaş quca-

خوجى كورشدىلەر، آكىن بېجى قىداشى بىرىيەت اوپىدى

²quca görüsdüller. Əgræk kiçi qardaşin boynın öpdi.

سەركىن داچى ئاغاستىك الىي اوپىرىجى قىشى يقاعدەت

³Səgræk daxi ağasınıň əlin öpdi. Qarşu yaqadan

كالىقلەر باقىشىرلىر، ايدىرىكى كورشدىلەر ئولما يۈلىكى يېرىمكىم

⁴kafirlar baqışurlar. Aydırlar: “Gürəşdilər olamı? Bolay ki, bizimki

يىكە دىدىلىر، كوردىرىكىم خەجىندىلەر كورشدىلەر قاصلقى اتلە

⁵yeňə!” – dedilər. Gördilər kim, qucişdilar, görüşdilər, qazılıq atlar

يېتىشىلدەر، ئۇنلۇكاجىنە ئات صالدىلەر، قىلچى يورتىدىلەر

⁶binişdilər. Qara tonlu kafirə at saldilar. Qılıç yoritdilar.

كالقىي بىصلۇ قىدىلىر، قىلغىدە دوكىلەر كلوب يېرىلەر

⁷Kafiri basdilar, qırdilar, qalaya dökdülər. Gəlüb yenə ol qoruya

كىردىلەر يورتىلىرى طاشىر، چىرىدىلىر، طاولىتاز افرب يۇرتىلىرى

⁸girdilər, yundları taşra çıqardılar. Tavlunbaz urub yundları

او سەھىنە يىراقدىلەر دەرەشام صوپىتى دىرسىب كىچىلەر دون ماڭىزىلەر

⁹önlərinə biraqdilar. Dərəşam suyunu dəpüb keçdilər. Dün qatdilar,

اعۋارك سەرەتىنىلىر قىلۇقا فارالىز تىرىپ سېخۇ عنى صانۇزىلەر

¹⁰Oğuziň sərhəddinə yetdilər. Qanlu kafir əlindən qartaşcuğın tartub

الدىي، اغ سەقلىلو يېڭىنە مۇشىتى كىتىردىي، يىام مەھافىشى

¹¹aldi. Ağ saqallu babasına muştucci göndərdi. “Babam maňa qarşu

كلىسون دىرىجى، او سۇرىدە خوجى يەپچىار كىلىدىي، مۇشىتلىق كۆرتكى

¹²gəlsün!” – dedi. Uşun qocaya çapar gəldi. “Muştuluq! Gözün

آدىن اغۇللارك ئايكىسى يەصاخى اسە كىلىدىي دىرىلەر، خوجى

¹³aydın! Oğullaruň ikisi bilə sağı-əsən gəldi”, – dedilər. Qoca

أي شدوب شاد أولدي. كومبى كومبى دا ولرچا لندىي التون

¹ eşidüb şad oldu. Gumbur-gumbur davıllar çalındı. <Burması> altın

توج بورلار اغىرىپ. أول كون الا بار كاه اوقا قىلدىلى

² tuc borular ağarıldı^[51]. Ol gün ala bargah otaqlar dikildi.

اتدان يغىردى دوچ دن بىنرا وتنىپ توج قىرىلىپ. وچىپك

³ Atdan aygır[dan], dəvədən buğra, qoyundan qoç qırıldı. Qoca bəg

اوغلۇردا قىشىكلىپ. اتدىي اىتدىي اوغلانلار يېلە توجىخ توجىخ

⁴ oğullarına qarşılık gitti. Atından endi, oğlanlarıyla quca-quca

كورشىي خوشىز اسخىز اوغلۇردىلىپ. كوتىكى التوتلىكى

⁵ görüşdü, "Xoşmısız, əsənmisiz, oğullar?" – dedi. Günlüğü altunluca

اوكتىش كلىپلەر. شادلىق يەك اپچىك أول اوغلان

⁶ odasına gəldilər. Şadlıq, yemə-içmək oldu. Ulu oğluna

دەجى كوركىوكلىپ كورشىي. آكى قىداشى بىر بىر صاعىچا دادلى

⁷ dəxi görklü gəlin gətürdi. İki qardaş bir-birinə sağıdıcı oldular,

كىردەلەنە چاپىب دشدەر. مزاد، معصود، ايرشدەر ددم قورقۇد

⁸ gərdəklərinə çapub düşdülər. Murada, məqsuda irişdilər. Dədəm Qorqud

كلىپ بوي يويلىدى صوي صوپىلىدى. أول اخرا او زوقت

⁹ gəlübən boy boyladı, soy soyladı. Əvvəl-axır uzun

ياشتان او جىي او لم و قىتى كىلدۈكتە ارىي ايمانىتارىقىسى

¹⁰ yaşın ucu ölüm! Ölüm vaqtı geldiğündə arı imandan ayırmasun!

ئەھكۈمىي محمد مصطفى يوزى صوينە بېشلىسىن. آمېن

Günahınızı Məhəmməd Mustafa yüzü suyına bağışlasun! Amin

دېنلىرى دىدار كورسۇت خاتىم حىنى.

¹² deyənlər didar görsün, xanım, hey!

X BOYLA BAĞLI ŞƏRHLƏR

[¹] 1, 3–8-ci boyların başlığında işlədilmiş “xanım, hey!” ifadəsi bu sətirdə də buraxılmışdır.

[²] H.Arası və Ş.Cəmşidov bu oğuz ığidinin adını “Tərsuzamış” şəklin-də bitişik yazıqlar [26, s. 403; 78, s. 134]. S.Əlizadə doğru olaraq bildirir ki, nüsxədəki yazılış onu bu şəkildə oxamağa əsas vermir [79, s. 251]. Digər tərəfdən, boylarda işlədilmiş oğuz şəxs adlarının təhlili gösrərir ki, burada “tərs” sözü Uzamışın xarakterinə uyğun ona qoyulmuş ləqəbdır. Ə.Tanrıverdi “Tərs” ləqəbini “inad”, “inadcıl”, “inadkar” anlamlarında, “Uzamış” adını isə “bacarıqlı, uğurlu, yaxşı” mənali “uz” sözünə -a feil düzəldən və -miş feili sıfət şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlib “uğurlu, bacarıqlı, şöhrətli” mənalara-rında izah edir [122, s. 212-213]. Lakin türk dillərində “uza-” feil kökünün, bir qayda olaraq, (“boyda) uzanmaq” mənasında işlənildiyinə [231, s. 570-571] əsaslandıqdə (müasir dilimizdəki “uzaq”, “uzan(maq)”, “uzat(maq)” sözlərinin tərkibində daşlaşmış şəkildə qalmaqdadır) “Uzamış” adının bu feil kökündən -miş şəkilçisi ilə yarandığını da söyləmək mümkündür.

[³] O.Ş.Gökyay sözün Drezden əlyazmasında “yalıncağı” şəklində yazılıdığını qeyd edərək “yalıncakmı” kimi verir [167, s. 165]. S.Teżcan-H.Boeschoten nəşrlərində də sözün “cim” (ç) hərfi ilə yazıldığına əsasən “yalıncakmı” variantı saxlanılmışdır [187, s. 167]. M.Ergin nəşrində isə bütün “Kitab” boyu daha beş dəfə işlənilmiş bu söz “yalınçak-mı” (-mı sual ədatidir) variantında transkripsiya edilmişdir [160, Ic, s. 225]. H.Arası, həmçinin F.Zeynalovla S.Əlizadə “yalıncığımı” variantında oxumuşlar [78, s. 134; 79, s. 110]. Ş.Cəmşidov isə nüsxədə “yalıncığı” şəklində yazıldığını qeyd etməklə “yalıncığımı” variantını seçir [26, s. 233, 404]. Göründüyü kimi, başlıca fərq “yalın” sözünün “-çaq”, “-caq”, yoxsa “-cıq” kiçiltmə şəkilçisi ilə işlə-nilməsi ilə bağlıdır. Sözün hər üç variantda işlənilmə mümkünlığını qəbul etsək də, onun “yalıncaqmı” kimi verilməsi üzərində dayandıq. Müşahidələrimiz göstərir ki, bu sözün fərqli variantlarda işlənilməsinə digər yazılı abi-dələrimizin dilində də rast gəlinir. Məsələn:

Yusif Məddahın “Vərq və Gülsah” poemasında:

Səni bu xiymə dirəginə saram,
Həp yalıncaq eyləyəm, qamçı uram. [88, s. 117]

“Oğuznamə”də:

Ac evə gəlür, yalıncıq yabana gedər. [102, s. 55]

Bundan əlavə, “baş”, “qan” sözlərinin “-mi” sual ədatı ilə işlənilməsi göstərir ki, katib bu məqamda “mim” hərfini buraxmışdır.

[4] Ş.Cəmşidov Tərs Uzamışın nitqində təkid məqamında işlədilən “ya” ədatını söyləyici ozana aid etməklə ayrıca “Ba!” kimi göstərmişdir [26, s. 405].

[5] F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “çağırtdı” feili özündən əvvəlki cümləyə aid edilsə də, sadələşdirilmiş mətnədə bu cümlənin tərkibində verilmişdir [79, s. 110, 208]. Bundan əlavə, söz O.Ş.Gökyay və M.Ergin nəşrlərində isə “çığırtdı” fonetik variantında transkripsiya edilmişdir [160, Ic, s. 225; 167, s. 165]. İstər tarixi, istərsə də müasir dil baxımından “çağırtmaq” (dəvət etmək, səsləmək, yanına buyurmaq) və “çığırmaq” (bağırtmaq) feilləri arasında incə məna fərqini nəzərə aldıqda, üzərində dayandığımız məqamda məhz seçim edilmiş feilin işlənildiyi özünü doğruldur. Maraqlıdır ki, “çağırt-” feili eposun dilində daha bir dəfə, onun kökündə duran “çağır-” feili isə dəfələrlə işlənilmişdir:

Arqurı yatan Ala tağdan xəbər keçə, xanlar xanı Bayındırə xəbər vara,
“Dirse xanıñ oğlı böylə bidət eyləmiş” deyələr, səni çağırdalar, Bayındır
xanıñ qatında saña qəzəb ola. [D-20, 6-9]

Çağırıldılar, Beyrək gəldi. [D-78, 2]

Çağırıldı, aydır: – Qazan bəg, nədir halıñ? [D-274, 9]

Uruz genə döndi ki, bir dəxi çala, Qazan burada çağırub oğluna soylar,
görəlim, xanım, nə soylar. [D-289, 10-11] və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, “çığırmaq” feili ilə müqayisədə “çağırtmaq” feili mətnə daha uyarlıdır.

[6] Cümələdəki “say” sözü “çıdalı” sözünü səciyyələndirən lügət vahidi kimi götürülərək O.Ş.Gökyay tərəfindən “düz, düzgün, cilalı”, M.Ergin tərəfindən isə əlavə olaraq “kayğan, parlaq” mənalarında izah olunmuşdur [160, IIc, s. 261; 167, s. 399]. V.V.Bartoldun “участники набега собрались вокруг Экрека, собирались джигиты в числе трехеот, вооруженные копьями” [214, s. 96] tərcüməsindən aydın olur ki, böyük şərqşünas “say” sözünü “miqdar” anlamında isim kimi düşünmişdir. F.Zeynalovla S.Əlizadə isə, görünür, müasir dilimizdə işlənilməkdə olan “say-seçmə” mürəkkəb sıfətindən çıxış etməklə bu sözü “seçmə” mənasında “igid” leksemi ilə bağlamış və cümləni bu şəklidə sadələşdirmişlər: “Üç yüz nizəli seçmə igid Əyrəyin yanında cəmləşdi” [79, s. 208].

Araşdırmasa göstərir ki, O.Ş.Gökyay və M.Ergin yanaşmaları daha dəqikdir. V.V.Radlov qırğız dilində “say-kez” (“сай-кеz” kimi yazılıb) ifadəsinə əsaslanaraq bu sözü “arşın uzunluğunda oxu” səciyyələndirən epitet kimi “tamam, hazır”, ondan yaranmış “saylu” sözünü isə “hazır, yaxşı hazırlanmış, yaxşı yerinə yetirilmiş” mənalarında şərh edir [228, IVc, 1h, s. 219, 229]. Bu sıfətin M.Kaşgari lügətində “say yark” birləşməsinin tərkibində bədənə geyilən “zireh” mənasını ifadə edən “yarık” sözünün

əvvəlində işlənilməsi də [75, IIIc, s. 158] göstərir ki, “say” məhz qədim silah növlərinin keyfiyyətini müəyyənləşdirməyə xidmət edib.

[7] O.Ş.Gökyay ilkin olaraq “Şürüğün” şəklində transkripsiya etdiyi bu sözü son nəşrdə müasir Türkiyə ərazisində yerləşən bir köy adı ilə əlaqələndirərək “Şiröküven” şəklində oxumuşdur [165, s. 125; 167, s. 165, 482]. Eyni zamanda, qədim zamanlardan böyük bir bölgənin xalq arasında “Şüreg-El, Şöreg-El” adı ilə tanındığını da qeyd edir [167, s. 780]. M.Ergin də yer adı kimi eyni variantda vermişdir [160, Ic, 225, IIc, s. 279]. H.Arası “Şerukun” şəklində versə də, “Yer adları” başlığı ilə hazırladığı sözlüyü daxil etməmişdir [78, s. 134, 183]. Ş.Cəmşidov eyni variantda oxuduğu bu söz üzərində daha ətraflı dayanmış, “hansı adınsa təhrif olunmuş şəklidir” qənaatinə gəlməklə Əgrək və Səgrək qardaşlarının keçdiyi yolu xəritəsini çizib tarixi Azərbaycan ərazisi ilə bağlamışdır [26, s. 233-236]. Sözün “nun” hərfi ilə deyil, “ze” hərfi ilə yazıldığını düşünən F.Zeynalovla S.Əlizadə onu “Şirokuz”, S.Tezcanla H.Boeschoten isə qarşısında sual işarəsi qoymaqla “Şerügüz” şəklində vermişlər [79, s. 110; 187, s. 167]. Görünür, eyni mövqedən yanaşlığı üçün V.V.Bartold da onu “Şerügüz” şəklində oxuyub rus əlifbası ilə “Шерюгюз” kimi vermişdir [214, s. 96].

Sözün oxunuş variantları üzərində bir qədər geniş araştırma aparan V.Zahidoğlu onu “Şirügüz/Şerügüz” şəklində oxuyub, Orta Asiyada yerləşən Sirdərya olduğu qənaətinə gəlir [192, s. 82-87]. “Dədə Qorqud” boyalarında baş verən hadisələrin, hətta yer adlarının Orta Asiya ilə tarixi bağlılığını qəbul etsək də, bu sözün göstərilən anlamda işlədilməsi ilə qəti şəkildə razılaşmışdır və Göyçə gölü ətrafindakı böyük bir bölgənin “Şerükəl” (hazırda isə Şərүyel) adlanması faktına əsaslanaraq, bu sözü yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş “Şerük” toponimik adı kimi verməyi (-ün yiyəlik hal şəkilçisidir) məqsədə uyğun hesab edirik.

[8] S.Tezcanla H.Boeschoten bu cümlədə “çapdı” (yəni “yağma etdi”) əvəzinə, “çarpdı” sözünün yazıldığını düşünərək əvəzləmişlər [187, s. 167; 188, s. 341]. Lakin “çarp(maq)” feilinin “vurmaq” mənası ilə yanaşı, “ələ keçirmək, zorla almaq” mənasını bildirməsi [228, IIIc, 2h, s. 1872] göstərir ki, sözün yazılışında səhvə yol verilməmişdir.

[9] O.Ş.Gökyay “havlı” şəklində oxuduğu bu sözü (-ya yönlük hal şəkilçisidir) “ətrafi bağlı yer, qoruq” və buna yaxın mənalarda izah edir [167, s. 165, 311]. Bu oxunuş S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində də saxlanılmışdır. M.Ergin “havluşa” kimi transkripsiya etsə də, demək olar ki, eyni anlamda açıqlayır [160, Ic, s.225, IIc, s. 138]. H.Arası “holiyə” kimi göstərmüşdir [78, s. 134]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində oxşar “holəyə” variantında verilmiş və müasirləşdirilmiş mətnində “dairə” sözü ilə çevrilmişdir [79, s. 110, 208]. Ş.Cəmşidov isə, görünür, “havliyə” (mənbədə “həavliyə” şəklində get-

mişdir ki, bu da çap zamanı buraxılan orfoqrafik səhvlə bağlı olmalıdır) kimi oxumuşdur [26, s. 404].

“Kitab”ın mətni üzərində aparılan müşahidələrimiz göstərir ki, mətndə getmiş bəzi qədim sözlər ya söyləyici ozan, ya da mətnin üzünü köçürən nəsix tərəfindən öz dövrləri üçün anlaşıqlı sözlərlə əvəzlənmışdır. Burada da əvəlikü cümlədə “qoruq” mənasında işlənilmiş “qoru” sözünü təkrarlamamaq üçün eyni anlamı bildirən “havlı” sözündən istifadə olunmuşdur. Bu söz XVI əsrə aid bir mənbədə, eləcə də V.V.Radlov lüğətində “qoruq” və məna daralması nəticəsində yaranmış “evin qarşı tərəfi, həyət” mənasında izah edilib [182, IIIc, s. 1903; 228, IIc, 2h, s. 1779]. Ən önəmlisi budur ki, “havlı” sözü Türkiyə və Azərbaycanın bəzi bölgələrində “avlı, bağça” və “dəhliz” mənalarında hələ də işlənilməkdədir [11, s. 196; 155, VIIc, s. 2312]. Kontekstdən də aydın olur ki, “havlı” sözü çevrəsi çəpərlənmiş qoruq sahəsini adlandırmağa xidmət edir. Bir sətir sonra işlənilmiş “Qorınıň qapusın uvatdilar” cümləsi mənalandırmanın daha düzgün olduğunu göstərir.

[¹⁰] F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrini çıxmak şərtilə təhlilə cəlb edilən digər əsərlərdə “yolu” sözünün buraxıldığı düşünülərək cümləyə əlavə edilmişdir. Fikrimizcə, “Uşun qoca oğlunuň” ifadəsinin məna və qrammatik (sintaktik) əlaqə baxımından mənsubiyyət şəkiliçili söz tələb etməsi, ikincisi, “uğradı” feilinin semantikası bu əlavəyə linqvistik zəmin yaratır. Həmçinin bir qədər sonra Səgrəklə bağlı işlənilmiş “Bir gün yoli bir dərnəgə uğradı” [D-256, 7-8] cümləsi bunun doğru seçim olduğunu təsdiqləyir.

[¹¹] F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “xəbər” sözü “hənir” kimi oxunmuşdur [79, s. 110]. Lakin həm sözün yazılışı, həm də digər bir məqamda “Qara-qara taqlardan xəbər aşa” cümləsinin tərkibində “xəbər aşa” ifadəsinin işlənilməsi [D-186, 11-12] bu oxunuşa haqq qazandırırmır.

[¹²] “Alp” sözü F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “alt” kimi oxunmuş və şərh edilməmişdir [79, s. 110].

[¹³] O.Ş.Gökyay “kızanı” şəklində oxuduğu bu sözü “gənc, dəliqanlı, çocuq, erkək çocuq, qız çocuq” mənalarında izah etmişdir [167, s. 166, 353]. M.Ergin isə bir qədər konkretləşdirərək yalnız “çocuq, erkək çocuq” mənasında açıqlamışdır [160, II, s. 185]. Sözün V.V.Bartold tərcüməsində “kateł” kimi verilməsindən anlaşılır ki, alim onu “qazan” şəklində oxumuşdur [214, s. 96]. H.Arası kimi, F.Zeynalovla S.Əlizadənin də “qızanı” variantında transliterasiya etdikləri söz sadələşdirilmiş mətndə “qız” mənasında qavranılmışdır [78, s. 135; 79, s. 111, 209]. Ş.Cəmşidov “Kitab”da getmiş təhrifləri sadə və mürəkkəb olmaq üzrə ayırıb, sözün işləndiyi cümləni bütövlükdə ikinci qrupa aid edir. Araşdırıcı “zahiri oxşarlıqla məntiqi uyarlığın vəhdəti” kimi ümumi-

ləşdirdiyi üsula istinadən bu cümləni “Gördü iki ögsüz oğlan bir-birilə çəkişir” variantında bərpa edir [26, s. 153-154]. Fikrimizcə, onun bu qənaətə gəlməsi aşağıdakı dil faktları ilə bağlıdır:

- 1) abidənin dilində cəmi bir dəfə işlənilən “qızan” sözünün mənası tədqiqatçıya aydın olmamışdır;
- 2) “qızan” sözündəki -ı morfemi təsirlik hal şəkilçisi kimi qəbul edilmişdir.

S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində isə cümlədə bəzi sözlərin buraxıldığını düşünülərək “Gördü kim [bir] ögsüz oğlan bir kızanı [ile] çekişür” şəklində düzəldilir [187, s. 168]. S.Tezcanın fikrinə görə, burada -ı mənsubiyət şəkilçili “kızan” sözü “arkadaş” mənasındadır [188, s. 341].

Aydındır ki, cümlənin əslinə uyğun izahında “qızan(/kızan)” sözü açar rolunu oynayır. Məşhur alim Ə.Cəfəroğlu müasir türk dialektlərində “hızan ~ kızan” fonetik variantlarında yaşamaqda olan bu arxak sözün məna çalarları və etimologiyası üzərində ayrıca dayanmış və təəssüf ki, “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənilmə məqamını təhlilə cəlb etmədən onu Dağıstan avarlarının dilindən alınmış söz kimi göstərmüşdür [153, s. 4-5]. Lakin diqqəti çəkən fakt budur ki, sözün həm türk ədəbi nümunələrində, həm də müasir Anadolu şivələrində “dəliqanlı, erkək, çocuq, arkadaş” və s. buna yaxın mənalarda işlənilməsi təsdiqlənir. Şühbə yoxdur ki, “kızan//qızan” fonetik variantı tarixi baxımdan daha qədimdir, çünkü k/q~h/x səsdəyişməsi çox-çox sonraların məhsuludur. Bu isə avar mənşəli “hızan” avar sözünün “kızan” (yaxud “qızan”) arxaizminin əsasında durması ehtimalını fonosemantik baxımdan mümkünsüz edir.

Biz də bu cümlə üzərində ayrıca dayanmış, “qızan” sözünü “dəliqanlı, oğlan uşağı” anlamını ifadə etməsini qəbul edərək, onun “qız” ismindən deyil, “qəzəblənmək” mənalı “qız-” feilindən yarandığını irəli sürmüştək. Dil faktları göstərir ki, bəzi türk dillərində bu feil digər mənalarla yanaşı, göstərilən mənanı da bildirir [228, IIc, 1h, 819-820; 239, s.190]. “Qızmaq, qəzəblənmək” isə dəliqanlıya məxsus xüsusiyyətdir ki, “qızan” sözü bu kökdən -an şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlmüşdir (müqayisə et: toğan (şahin) – “toğ-” (didmək, parçalamaq)+-an). Sözdəki -ı şəkilçisinə gəlinə, qrammatik, o cümlədən hal şəkliçilərinin hələ diferensiallaşmadığı bir dövrdə formlaşmış bu abidənin dilində onun təsirlik hal funksiyasını deyil, birləşlik-vasitəlik hal vəzifəsini yerinə yetirdiyini düşünürük. Belə olduqda cümləni “Gördü ki, yetim oğlan bir dəliqanlı ilə çəkişir (yaxalaşır, yaxud mübahisə edir)” şəklində anlamaq lazımlı gəlir.

Qorqudşunaslıqda mövcud oxunuş və mənalandırma variantlarını təhlil edən Ə.Tanrıverdi isə belə bir qənaətə gəlir ki, bu söz “hərislik göstərən, qısqanlıq göstərən, möhtəkirlik edən” anamlı “qazan” (qazğan) sözünün semantikasını ifadə edir. Ona görə, burada yetim oğlanın bir yeməyə hərislə çəkişdiyindən bəhs olunur [124, s.44-46]. Bu yanaşma nə qədər orijinal gö-

rünsə də, sözün göstərilən mənada açıqlanmasını mübahisəli sayır və öz yozumumuz üzərində dayanırıq.

[¹⁴] O.Ş.Gökyay bu sözü “şapla” şəkilində oxuyub “şillə, şapalaq, yumruq” mənasında izah edir [167, s. 166, 412]. Bu variant S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində də saxlanılmışdır [187, s. 168]. M.Ergin eyni anlamda açıqlasa da, onu “şapala” formasında verir [160, Ic, s. 226, IIc, s. 278]. H.Arası və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində isə müasir dilimizə uyğunlaşdırılıraq “şillə” kimi transliterasiya edilib [78, s. 135; 79, s. 111]. Ş.Cəmşidov isə ziddiyətli təqdimat tərzinə sadıq qalaraq bu məqamda “şəbələ”, sətrin sonunda təkrarlanan variantını isə “şəbələ” kimi oxuyur [26, s. 405].

Araşdırma göstərir ki, bizim dilimizdə “şapalaq” kimi işlədirilən söz türk dillərinin əksərində “şaplaq(/şaplak)” fonetik şəklində yayılıb [228, IVc, 1h, s. 981]. Şübhəsiz, eyni anlamı bidirən “şillə” sözü onunla müqayisədə olduqca müasir səslənir. Buna görə də “Kitab”ın mətnində bəzi sözlərin sonda gələn “q//k” samitini itirməsi faktına istinad edərək, “şapla” (<şaplaq) oxunuş variantını daha inandırıcı saymaq olar.

[¹⁵] Abidənin mətnində rast gəlinən qədim atalar sözlərindən biri olaraq dəyərləndirdiyimiz bu cümlənin açıqlanmasında başlıca çətinlik “tutuñ biti” ifadəsinin oxunuşu və şərhi ilə bağlıdır. Məsələyə münasibətdə bir neçə yanışma müşahidə olunur. Qorqudqunasların bir qismi bu birləşmənin yazılışında səhvə yol verildiyini düşünərək onu “donun biti” kimi oxumuşlar. Deyimin V.V.Bartold tərəfindən “Вошь старого платья, язык мальчика-сироты горьки” şəklində tərcüməsindən aydın olur ki, görkəmli alim onu “donun biti”, yəni müasir dilimizdə olduğu kimi, “paltarın biti” mənasında qavramışdır [214, s. 96]. Bu cür oxunuş və mənalandırma H.Arasıya daha inandırıcı göründüyü üçün cümləni “Əski donun biti, oksüz oğlanın dili acı olur” şəklində vermişdir [78, s. 135].

Ş.Cəmşidov “Kitab”ın mətnşünaslıq məsələlərinə həsr etdiyi doktorluq dissertasiyasında deyimlə bağlı oxunuş variantlarını təhlilə cəlb edərək, burada yazılış xətasının izlərini görməklə V.V.Bartold, H.Arası variantını daha məqbul saymışdır [208, s. 24]. Tədqiqatçı məsələyə sonradan bir daha qayıdaraq onu “Drezden əlyazması katibinin yüzlərlə təhrifinin biri kimi” xarakterizə etmiş, “donun” sözünü bir nöqtə artığı ilə səhvən “tutun” şəklində yazılımasını “müdrik fikrin zəifləməsi” kimi qiymətləndirmişdir [27, s. 154]. Bu oxunuş variantı F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “tonuñ biti”, S.Tezcanla H.Boeschoten nəşrində isə “tonuñ biti” variantında eyni yozumda saxlanılmışdır [79, s. 111, 209; 187, s. 168; 188, s. 241-242].

Göründüyü kimi, əski qrafikanın mahiyyətindən irəli gələn yazılış xətasına istinad edilərək açıqlanmış bu yanaşma ulu babalarımızın qəribə düşüncə tərzinə malik olduğunu “üzə çıxarır”. Demə, o zamanlar dil acılığı

paltar biti ilə müqayisə edilirmiş. Hətta babalarımız o dərəcədə məharətli imişlər ki, köhnə paltarın bitini təzə paltarın bitindən fərqləndirməyi, onun daha ağırlı-acılı olduğunu müəyyənləşdirməyi bacarırlarmış. Yoxsa, belə bir “müdrik fikir” “Dədə Qorqud kitabı” kimi yüksək dəyərləri özündə ümumi-ləşdirən bədii sənət nümunəsinə təsadüfən düşə bilməzdi. Beləliklə, məsələ-yə səthi yanaşma qədim oğuz təfəkkürünə, onun məntiqi düşüncə modelinə sığışmyan bir yozum ortaya qoyur. Firkimizcə, bu məqamda ilkin arxaizm-lərin qavranılmasına münasibətdə əlyazmanın üzünü köçürən nasixlə naşır-lərin mövqe uyğunluğu üst-üstə düşür.

Digər yanaşma O.Ş.Gökyay, M.Ergin nəşrlərində özünü göstərir. Belə ki, hər iki nəşrdə bu birləşmə əlyazmadakı yazılışına uyğun olaraq, “tutuñ biti” variantında transliterasiya edilmişdir [160, Ic, s. 226; 167, s. 166]. Buna baxmayaraq həm “tut”, həm də “bit” sözləri müasir mənalarda açıq-lanmışdır [160, IIc, s. 54, 297; 167, s. 239, 424].

Biz də vaxtilə bu qədim oğuz məsəli üzərində ayrıca dayanmış və “tutuñ biti” oxunuş variantını daha obyektiv saymaqla birləşməni təşkil edən hər iki sözün tamamilə fərqli mənalarda işlənilməsini tarixi dil faktları ilə izah etmişdik [47, s. 175-178; 50, s. 193-197]. Gəldiyimiz başlıca qənaət bundan ibarət idi ki, bu atalar sözünün mahiyyətində xalqımızın dilə, sözə, onun kəsərinə verdiyi dəyərləndirmə dayanır. Hazırda da canlı danışıqda istifadədə olan “Qılinc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz” atalar sözünün semantik təhlili göstərir ki, bu hikmətli deyim məhz Dədə Qorqud boyalarında əksini tapmış bir dövrdə, yəni qılincın döyüş silahı kimi böyük önem kəsb etdiyi bir zamanda yarana bilərdi. Ona görə də deyimdə açar rolunu oynayan “tut” (-uñ yiyləlik hal şəkilçisidir) və “bit” (-i mənsubiyət şəkilçisi-dir) sözlərini tarixi leksikanın baxış bucağından araşdırmağı lazımlı bildik.

Araşdırma göstərir ki, “tut” sözü M.Kaşgari lüğətində “qılinc və qılinc kimi şeylərin üzərinə çökən pas” mənasında qeydə alınmışdır. Bu qədim sözün “tat” şəklində oxunuşunu qəbul etməyən B.Atalay “tutıkmak”, yəni “pas atmaq” mənali feilə əsasən onun “tut” fonetik variantında verilməsini təklif edir [173, IIc, s. 281]. Buna görə də o, “kılıç tatıksa iş yunçır, er Tatıksa et tunçır” (yəni: qılinc paslansa, iş pisləşər, adm tatlaşsa, əti qoxuyar) atalar sözündəki “tatıksa” feilini, “tutıksa” kimi oxunmasını məqsədə uyğun bilir [173, IIc, s. 281]. Əsəri Azərbaycan türkçəsində nəşrə hazırlayan R.Əsgər də “tat” və “tatıksa” sözlərinin oxunuşu ilə bağlı müxtəlif fikriləri sadalamış və B.Atalayın bu yanaşmasını verdiyi qeydə daxil etmişdir [75, IIc, 277-278]. Üzərində dayandığımız “tut” sözü bir daha göstərir ki, B.Atalayın dil duyumu onu yanılmamışdır. Bununla belə, “pas” mənali bu qədim sözün bəzi türk dillərində “tot”, bəzilərində isə “tat” fonetik variantlarında işlənilməsi [228, IIIc. 1h, s. 898, 1205] göstərir ki, tarixən həm “tut” və həm də “tat” variantı mövcud imiş.

Birləşmədəki “bit” sözünə gəlincə, qədim türk dilində geniş yayılmış feil-ad sinkretizminə (yəni eyni sözün həm prosesi, işi, hali, hərəkəti, həm də həmin prosesin nəticəsi olaraq yaranan əşyanı adlandırmamasına) əsasən, onun başqa bir mənada işlənildiyini müəyyənləşdirmək olur. Fikrimizcə, bəzi türk dillərində, o cümlədən müasir şivələrimizdə yara ilə bağlı “sağalmaq, bitişmək” mənasında işlədirən “bit-” feilini [11, s. 59; 232, s. 155] bu dil hadisəsinə uyğun olaraq, “sağalma, bitişmə” anlamında da isim kimi qarramaq mümkündür və -i mənəsubiyyət şəkilçisi ilə işlənilməsi buna linqvistik zəmin yaratır. Ona görə də boydakı deyimin “Köhnə qılinc pasının yara sağılanması, yetim oğlanın dili acı (ağrılı) olur” məzmununu ifadə etdiyini söyləyə bilərik. Göründüyü kimi, bu yozum dil yarasının qılinc yarası ilə müqayisədə daha ağır olduğunu ümumiləşdirən atalar sözü ilə tam səsləşir. Dil acılığının bu şəkildə qılinc, bəzən qamçı və ox yarası ilə müqayisə edilməsi yazılı ədəbi nümunələrdə də əksini tapmışdır. XI əsr türk dünyasının qüdrətli söz ustası Y.Balasaqunlu bu bənzətməni belə ifadə edir:

2580 urub berge başı bütər terk söner
tilin sökse bütmez açığı yılın [163, s. 488]

(Çevirməsi: vurulan qamçı yarası sağalır və tez keçir, dil açısı isə illərcə sağalmaz)

XII-XIII əsr türk dünyasının böyük mütəfəkkiri Ə.Yüknəkinin “Atəbətül-həqayıq” poemasında işlənilmiş “dil başaq tursa bütməz, bütər oq başı” (yəni: dil yarası sağalmaz, sağalar ox yarası) misrası da eyni düşünmə tərzindən qaynaqlanır [214, s. 87].

Qədim atalar sözü və məsəllər əsasında tərtib olunmuş XV-XVI əsrə aid “Oğuznamə”də isə bu hikmətli fikir müasir qarşılığına uyğun şəkildə belə ifadə olunmuşdur: “Qılıç yarası önəlür, dil yarası önəlməz” [102, s. 144].

Göründüyü kimi, əgər Y.Balasaqunlu dil yarasını qamçı, Ə.Yüknəki ox yarası ilə müqayisə edirsə, Dədə Qorqud paslı qılnc yarası ilə müqayisə edir. Gətirilən nümunələrdə diqqəti çəkən digər fakt budur ki, “sağalmaq” mənasında işlənilmiş “bit-” feili, M.Kaşgarinin məşhur lüğətində göstəriləyi kimi, “büt-” fonetik şəklində verilmişdir [75, IIc, s. 290].

Deyilənlərə əlavə olaraq bildirmək istərdik ki, hazırda da xalq məişətində açdığı yaranın ağrı-acılı olub gec sağalmasına görə ağızı pas atmış bıcaq və digər kəsərli alətlərdən istifadəyə qadağa qoyulur.

^[16] F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində abidənin dilində dəfələrlə “indi” mənasında zaman zərfi kimi işlənilmiş “imdi” sözü “Ayıtdı-emdi” şəklində ozanın nitqi daxilində verilmişdir. S.Əlizadənin yazdığı şərhdən aydın olur ki, naşırlar bunu “ləhn” işarəsinin qoyuluşu ilə əlaqəndirmişlər [79, s. 251]. Lakin müşahidələr göstərir ki, “ləhn” işarəsi heç də bütün məqamlarda cümlə

və ya söz birləşmələri arasında fasiləni göstərmək məqsədilə işlədilməmişdir. Əgər görkəmli alımlərin təklifi qəbul edilərsə, onda “emdi” sözünü -di zaman şəkilçili “em-” feili kimi düşünmək lazımlı gəlir. Həmin feilin ifadə etdiyi “əm(mək)” mənası isə mətn parçası ilə uzlaşdırır.

[¹⁷] Əlyazmada “turdi” şəklində yazılsa da, soyłamanın qrammatik xüsusiyəti onu “turdım” kimi verməyi tələb edir ki, F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrini çıxmaq şərtilə, digər nəşrlərdə düzəldilmişdir.

[¹⁸] Bu və daha öncə getmiş “Sən xud möminləriň köňlündəsin” misrasının tərkibində [D-161, 7-8; D-168, 11] abidənin dili üçün daha səciyyəvi olan “öz” qayıdış əvəzliyinin yerinə “xud” fars sözü işlədilmişdir. Fikrimizcə, bu əvəzətmə klassik ədəbiyyatın təsiri ilə mətnin bəzi hallarda kitab dilinə uyğunlaşdırılma cəhdindən qaynaqlanır.

[¹⁹] O.S.Gökyay əlyazmada bu sözün “tutaydım” şəklində yazıldığını qeyd etsə də, “tartaydım” kimi verir [167, s. 167]. M.Ergin bu sözü “tarta-y-idüm” [160, Ic, s. 227], S.Tezcanla H.Boeschoten “tartaydum” şəkildə [187, s. 169] oxumuşlarsa da, Azərbaycan naşirləri “tutaydım” variantının üzərində dayanmışlar [26, s. 406; 78, s. 136; 79, s. 111]. Lakin “çəkmək” mənalı “tartmaq” feilinin qılıncı daha uyğun olduğunu əsas götürdükdə Türkiyəli naşirlərin seçimi özünü doğrudur. Eposun öz mətnindəki aşağıdakı cümlələr də bu seçimi təsdiqləyir:

Bir tərəfdən dəxi kəndü girdi, qılıc tartub yorıldı, kafir basın kəsdi. [D-197, 4-6]

Qormıyam səni, qara polad uz qılıcım tartmyınca,

Qafalu-börklü başıñ kəsməyincə,

Alca qanıñ yer yüzünə tökməyincə,

Qardaşım Qıyanıñ qanın almayıncə? [D-232, 7-9]

Çəkdi aňsızın əlindən aldı, qılıcı tartdı, babasınıñ üzərinə at saldı. [D-289, 6-7]

Aruz qara pulad uz qılıcın tartub Beyrəgin sağ oyluğın çaldı, qara qana buladı. [D-297, 11-12]

Göründüyü kim, “qılıcım tutaydım” ifdəsi ilə müqayisədə “qılıcım tartaydım” ifadəsi eposun dili üçün daha yapışqlıdır.

[²⁰] Təhlilə cəlb edilən nəşrlərdə “qaçan” sözü, birmənalı olaraq, feili sıfət (qaç-an) forması kimi götürülmüşdür [79, s. 209; 160, IIc, s. 159; 167, s. 326]. Buradan belə nəticə çıxır ki, ata oğlu Əgrəyin qaçıb getdiyini söyləyir. Boyda isə bunun belə olmadığını, Əgrəyin yağı üzərinə aqın (yürüş) elədiyini görürük. Fikrimizcə, atanın 16 il həsratində olduğu böyük oğlunu Səgrəyə bu şəkildə təqdim etməsi inandırıcı deyil. Ulu dilçi M. Kaşgari “qaçan”(//qaçan) sual əvəzliy ilə bağlı belə bir şərh yazar: “Bu söz bəzən vaxt və zamanda şərt”

mənasına gəlir [75, Ic, s. 401]. Həm “Kitab”ın dilində, həm digər yazılı mənbələrdə “qaçan” sözünün “haçan”, “nə vaxt”, “nə zaman” mənalarında işlənilməsinə istinad etdikdə [ətraflı bax: 154, s. 160; 167, s. 326; 209, s. 400], bu birləşməni “nə vaxtsa gedən” anlamında qavramaq mümkündür.

[²¹] Bu məqamda əlyazmada müəyyən səhvə yol verildiyi müşahidə olunur. Əksər nəşrlərdə yazıda “yey” hərfinin buraxıldığını düşünülərək söz “ayridır” [26, s. 406; 78, s. 136; 79, s. 111], “ayridur” [167, s. 167], yaxud “ayrudur” [160, Ic, s. 227] şəklində verilib. S.Tezcan isə onu “erdür” kimi oxuyub, bundan öncə “ğayı” (başqa) sözünün buraxıldığını qəbul etməklə, cümləni “Qaçan gedən sənin böyük qardaşın deyil, başqa adamdır” məzmununda müasirləşdirir [188, s. 343]. Əlyazmada yol verilən yazı qüsurları baxımından yanaşlıqda hər iki variant məqbul sayıla bilər.

[²²] Əlyazmada “altı” sözü “alt” oxunuşunda yazılmışdır ki, bu tipli hərf buraxılmalarını ilkin mərhələdə boyun ozan ifasından birbaşa yazıya köçürülməsi ilə izah etmək olar.

[²³] “Tuşağı” sözü “çidar və ya atın iki ön ayağına vurulan buxov” mənasında işlədilmiş qədim sözdür [75, Ic, 409]. Bu cümlədə “at tuşağı” birləşməsi ilə Səgrəyi evləndirib ailəyə bağlamaq fikri ifadə olunmuşdur. Məlumdur ki, at çidarı olduqca möhkəm olur və onun qaçmasına imkan vermir. Təəssüf ki, bu bənzətmə nəzərə alınmayaraq, ifadə H.Arası nəşrində “ət duşagın” [78, s. 137], F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “ət tuşagın” [79, s. 112] kimi oxunmuşdur. Hətta sonuncu nəşrdə qədim oğuz məsəli kimi dəyərləndirlən cümlə bu məzmunda müasirləşdirilib: “Ayağına ətdən buxov vurun” (yəni evləndirin) [79, s. 210]. Fikir aydınlaşdır, lakin “ət tuşağı” ifadəsinin bədiilik baxımından “at tuşağı” ifadəsindən daha tutarlı olmasını düşünmürəm. Önəmli fakt ki, Qazan xan yağı ilə döyüş ərəfəsində hələ çətinliyə düşməmiş oğlu Uruzun ona əlavə yük olduğunu bildirmək üçün bu söze müraciət edir: “Vəli maňa sən yaman yerdə duşaq oldun, oğul” [D-129, 1-2].

[²⁴] “Məclis” mənasında işlənilmiş “dərnək” sözünü eyni anlamda açıqlasa da, M.Ergin “dirnek” şəklində oxumuşdur [160, Ic, s.228, IIc, s. 93]

[²⁵] Qorqudqısnaslıqda mübahisəli oxunub açıqlanan məqamlardan biri də “gidər” sözü ilə bağlıdır. O.Ş.Gökyay və M.Ergin onu müasir Türkiyə türkçəsinin qrafikasına uyğun qaydada “gider” kimi transkripsiya etmişlər [160, Ic, s. 228; 167, s. 168]. O.Ş.Gökyay M.Kaşgarı, İbn Mühənnna, V.V.Radlov lüğətlərinə istinadən mətnədə əmr şəklində işlənilmiş bu qədim feili “enzaqlaşdırmaq, aldırmaq, alıb götürmək” və buna yaxın mənalarda izah etmişdir [167, s. 296]. Təfərrüatına varmadan M.Ergin də eyni mənada düşünmüştür [160, IIc, s. 119]. H.Arası və Ş.Cəmşidov bu sözü “gedir”

variantında (sonuncuda “geidir” şəklində getməsi, yəqin ki, çapda buraxılmış orfoqrafik səhvdir) oxumuşlar [26, s. 407; 78, s. 137]. S.Tezcanla H.Boeschoten nəşrində “gedər” kimi verilmişdir [187, s. 170]. Əlavə şərh yazılmadığından anlaşılır ki, müxtəlif fonetik variantlarda transliterasiya edilməsinə baxmayaraq, dəyərli alımlar sözü O.Ş.Gökyayın açıqladığı mənada qavramışlar. Yalnız F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “geydir” kimi oxunaraq, “qılincı qına qoymaq” mənasında şərh olunmuşdur [79, s. 113, 210, 251]. Lakin sözün işlənilmə məqamını və tarixi semantikasını incələdikdə bu yanaşma ilə razlaşmaq olmur. Doğrudur, Səgrək gəlin yatağına girdiyi zaman qılincını çıxarıb onunla özü arasına qoyur, lakin qızın buna etiraz olaraq dediyi fikir “qılincını qınına qoy” mənasına deyil, “qılincını aradan qaldır” mənasına daha uyğun gəlir. Araşdırma göstərir ki, “gidər” feili “kitər(/kiter)” fonetik şəklində təkcə M.Kaşgari [75, IIIc, 183], İbn Mühənnə [74, s. 103], V.V.Radlov [228, IIc, 2h, s. 1375] lüğətlərində deyil, XI əsərin böyük mütəfəkkiri Y.Balasaqunlunun məşhur poemasında da “(aranan) qaldırmaq, uzaqlaşdırmaq” mənalarında işlədilmişdir. Bəzi beytlərə diqqət yetirək:

54 bu erdi basutçı köni dink kök
 şeri'at yüzünden kiterdi eşük [163, s. 100]
(Çevirməsi: Doğru dinin təməli və köməyi bu oldu,
 şəriət üzündən pərdəni o qaldırdı)

385 ödürdi adırdı kötürdi mini
 azuklar yolından kiterdi mini [163, s. 148]
(Çevirməsi: O seçdi, yıldı və məni yüksəltti,
 Məni yolunu azmışlar arşından uzaqlaşdırdı) və s.

Fikrimizcə, tarixilik və ifadə etdiyi məna baxımından “gidər” feili “geydir” feilindən daha düzgün seçimdir.

[²⁶] O.Ş.Gökyay “dizcik”, “karucuk” şəklində oxuduğu sözlərdən birincisini “dizlik, dici qorumaq üçün geyilən diz zirehi”, ikincisini isə “qol bağı, bazubənd” mənasında izah etmişdir [167, s.168, 272, 341]. M.Ergin bir qədər fərqli – “dizçük” və “karuçuk” fonetik variantlarında transkripsiya etsə də, eyni mənalarda açıqlamışdır [160, Ic, s. 228, IIc, s. 94, 174]. H.Araklı və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində “dizcik”, “qaracuq”, Ş.Cəmşidov nəşrində isə “dizçik”, “qaracuq” şəkillərində verilmişdir [26, s. 407; 78, s. 137; 79, s. 112]. F.Zeynalovla S.Əlizadə bu sözləri “dizlərə və qollara bağlanan zireh qapaqlar” kimi müsirləşdirmişlər [79, s. 210]. S.Tescan “elcek” (əlcək), “kolcak//kolçak” (qolçaq), “öñçek” (öncük) sözlərinin -çak (//-çek) şəkilçiləri ilə yarandığını nümunə gətirməklə “dizcek”, “karucak” variantını daha düzgün oxunuş şəkli saymış və H.Boeschotenlə birgə hazırl-

ladıqları nəşrdə də saxlamışdır [187, s. 170; 188, s. 344]. Morfem tərkibi baxımından “dizcək” və “qarucaq” oxunuş variantlarını digərləri ilə müqayisədə daha inandırıcı bilib üzərində dayandıq.

[27] Azərbaycan nəşrlərində bu söz “döndərəməz” şəklində oxunmuşdur [26, s. 408; 78, s. 138; 79, s. 112]. Lakin sözü morfem tərkibinə görə təhlil etdikdə onun “dön-” kökünə -dür leksik şəkilçisinin artırılması ilə düzəldiyi aydın olur.

[28] Bu söz “gəlün” oxunuşunda getmişdir ki, -üñ morfeminin mənsubiyət şəkilçisi olduğunu nəzərə alıqda əlyazmada söz kökündəki “nun” hərfinin buraxıldığı üzə çıxır. Digər işlənilmə məqamında artıq əslinə uyğun ^{كەنگ} şəklində [D-279, 13] yazılmışdır. Yalnız Ş.Cəmşidov nəşrində bu fakta etinasız yanaşılaraq söz “gəlin” kimi transkripsiya edilmişdir [26, s. 408].

[29] Bu cümlədəki say bildirən “altı” sözü “altını” oxunuş şəklində yazılmışdır. Etimoloji baxımından “vurmaq” mənali “dəp-” feil kökünə -ələ şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlmüş “dəpələ-” (-di zaman şəkilçisidir) feili isə H.Arası tərəfindən “təplədi”, F.Zeynalovla S.Əlizadə tərəfindən “dəplədi” şəklində verilmişdir [78, s. 138; 79, s. 113]. Doğrudur, bu qədim feilin “dəpə (//təpə)” ismindən -lə şəkilçisi ilə yarandığı da söylənilir [233, s. 199], lakin “səp-ələ(mək)”, “qov-ala(maq)”, “eş-ələ(mək)” və digər bu üsulla düzəlmüş feillər [96, s. 126-128] həmin fikri tamamilə təkzib etmiş olur.

[30] “Kitab”da daha bir məqamda “tablunbaz” oxunuşunda yazılmış [D-270, 8] bu sözü O.Ş.Gökyay “davulbaz” [167, s. 169], H.Arası “dolambaz” [78, s. 138], F.Zeynalovla S.Əlizadə “tolanbaz” [79, s. 113], Ş.Cəmşidov “tavlanbaz” [26, s. 408] şəklində transkripsiya etmişlər. M.Ergin, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində isə göstərilən variantdadır [160, Ic, 229; 187, s. 171]. O.Ş.Gökyay sözü “üzərinə dəri çəkilməklə tunc və ya misdən hazırlanmış böyük davul” kimi izah edir [167, s. 262]. M.Ergin isə, sadəcə, “davul” kimi açıqlayır [160, IIc, s. 287]. Fikrimizcə, “təbl” ərəb sözü ilə “baz” fars sözünün birləşməsindən yaranıb klassik ədəbiyyatımızın dilində “tətblaz” şəklində işlənən bu söz [83, IIc, s. 346] canlı danışığda “tavlunbaz” formasını almış və heç də iri davulları deyil, atların yəhərindən asılıraq şahinlə ov zamanı quşları ürkütmək üçün istifadə olunan kiçik təbil-lərə deyilib. Maraqlıdır ki, bu sözə Dədə Qorqud soylamalarından ibarət mətn nümunələrini əks etdirən XVIII əsrin sonlarına aid bir əlyazmada da rast gəlinir:

Qaqqıldışsa-quqquldaşsa yañıl ördək,
quba qaz göldən uçsa,
şahi-şunqar yavrısınıñ tomaqası alınsa,
tabl-bazi doğulsə, eldən çıqsa,

qara bulut altına özin çəksə,
 qara bulut altındañ qıjlayıb ensə,
 halqa göllər qıyısına talan salsa,
 qaz ilən ördək quşuň şaqayıb alsa,
 gök təpənүñ bərəsinə basub qonsa,
 tomçuqınıñ ucında tük tozatsa,
 qaynaqınıñ ucında qan çilətsə,
 quba döşdəñ sökübəni tüm yürəgi yem yemlənsə,
 avı üstə şahi-şunqar yavrısınıñ
 günü doğar, günü doğar. [61, s. 25-26]

Elə boydakı işlənilmə məqamı da atları ürkütmək üçün döyülen tablunbazın böyük davul deyil, yəhərin qaşına bərkidilən kiçik təbil olduğunu göstərir. Sözün məhz bu məzmunda mənalandırılması “Tarama” sözlüyündə “davlunbaz” fonetik şəklində verilmiş aşağıdakı nümunələrlə öz təsdiqini tapmış olur:

Davlunmaz çalınır, çalkanır güller,
 Şahin ağlar, durna ağlar, tel ağlar. [182, IIc, s. 1028]

Davlunbaza vur turayı,
 Dünden avladuk burayı. [182, IIc, s. 1029]

Yekun olaraq bildirmək istərdik ki, mövcud nəşrləri və linquistik ədəbiyyatı təhlilə cəlb etməklə sözün “tavlunbaz” şəklində oxunuşunu daha düzgün sayan qorqudqışınas alim V.Zahidoğlu da onu “ov və ya hərbi yürüş zamanı istifadə edilən birüzlü kiçik təbil (qaval)” mənasında açıqlamışdır [135, s. 7-9].

^[31] Cüməyə “günli” sözünün əlavəsi bir neçə sətir önce işlədilmiş “dünli-günli” ifadəsinə görə edilmişdir. Eyni yanaşma O.Ş.Gökyay, Ş.Cəmşidov, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində müşahidə olunur [26, s. 409; 167, s. 170; 187, s. 172].

^[32] “Çılbir” (-i mənubiyyət, -ni təsirlik hal şəkilçisidir) atın yuyəninə bağlanan uzun ip mənasında işlənilmiş sözdür. Digərlərindən fərqli olaraq, bu söz H.Arası və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində “çılberini” [78, s. 138; 79, s. 113], Ş.Cəmşidov nəşrində isə “cilibərini” şəklində [26, s. 409] oxunmuşdur. V.V.Radlov lüğətində sözün məhz “çılbir” fonetik şəklində göstərilən anlamda açıqlanması [228, IIIc, 2h, s. 2088] bu variantın daha düzgün olduğunu sübut edir.

^[33] Bu cümlə müxtəlif variantlarda təqdim edilməkdən əlavə, tərkibindəki sözlərin fərqli oxunuş və mənalarda izah olunması baxımından da diqqəti çəkir. Ona görə də hər bir təqdimatı ayrıca nəzərdən keçirmək istərdik.

O.Ş.Gökyay təqdimatında:

“Geyim kılıcadasından, at çokramasından, meger yigit ayğır bineridi” [167, s. 170].

Böyük araşdırıcı “kılıcada” sözünü doğru olaraq “zireh səsi, zirehlərin bir-birinə dəyməsindən, çarpışmasından çıxan səs”, “çokrama” sözünü isə məsdər formasında başlıq gətirərək müxtəlif əşyaların çıxardığı səs əsasında yaranmış feil (əsasən, “haykirmak”, “kaynamak”, “fokurdamak” mənalarda) izah edir [167, s. 258, 348]. Aydındır ki, atla bağlı olduğu üçün “çoqrama” sözü onun qaçarkən çıxardığı hayqırtını bildirir. Lakin bu oxunuşda əsas etiraz doğuran məqam bir cümlə şəklində verilməsi, həmçinin “yigit” və “bineridi” sözləri ilə əlaqədardır ki, bir qədər sonra bunun üzərində dayanacağıq.

M.Ergin təqdimatında:

“Geyim kılıcadasından, at çokramasından. Meger yigit at biner-idi” [160, Ic, s. 230]

Göründüyü kimi, O.Ş.Gökyaydan fərqli olaraq, mətn parçası iki müstəqil cümləyə ayrılmışdır ki, bu da söylənilən fikri anlamağa imkan yaradır. Həssas dilçi “kılıcada” sözünü “hışırtı, zireh hışırtısı” [160, IIc, s. 180], “çokrama” (sözlükdə “çoqrama”) sözünü “kaynama, fokurdama, fikirdama” mənasında [160, IIc, s. 76] açıqlamaqla birinci hissəni qədim bir məsəl kimi “Giyim hışırtısından, at kipirdamasından” məzmununda müasirləşdirmişdir [162, s. 184]. Lakin sonrakı cümləni “Meger yigit ayğır binerdi” şəklində müasirləşdirmiştir. Bu isə hadisələrin məntiqi ardıcılıqla söylənilməsinə ziddir, çünki daha önceki cümlələrdə Səgrəyin qaraqoç atına sıçrayaraq minməsindən, yağı üzərinə məhz at belində hücum etməsindən, yorğun olduğu üçün yatarkən atın yüyəninin ipini biləyinə bağlamasından bəhs olunur. Hər iki təqdimatdan belə nəticə hasil olur ki, Səgrəyin at minməsi haqqında dinləyicilərə sanki birinci dəfə məlumat verilir.

V.V.Bartold bu mətn parçasını müvafiq sintaktik hissələrə ayırsa da, mətnə bir qədər sərbəst yanaşaraq rus dilinə bu şəkildə tərcümə etmişdir: “Броня (узнается) по ударам меча, конь – по тому, как он выносит (из боя всадника); джигит, хан мой, ездил на жеребце” [214, s. 99]. Belə çıxır ki, birinci hissə “Geyim qılinc zərbəsindən, at isə sahibini döyüşdən çıxarmasından bəlli olur” məzmununda, ikinci hissə isə yenə də müasir məzmunda qavranılmışdır. “Kitab”的 nəşrinə geniş şərh yazan V.M.Jirmunski və A.N.Kononov ilk cümlənin tərcüməsi ilə razılaşmyaraq ona belə düzəliş vermişlər: “Доспехи (познаются) по звону, мясо – по тому, как оно варится” [214, s. 279]. Buradan aydın olur ki, şərhçilər birinci hissəni “zireh – çıxardığı səsdən”, ikinci hissəni isə “ət – qaynamasından (bəlli olar)” məzmununda anlamışlar.

H.Arası təqdimatında:

“Geyim qıçılıtısından, at çığırmasından, məgər yigit ayğır minərdi” [78, s. 139].

Görkəmli alim üzərində dayandığımız sözləri yazıldığı kimi deyil, müasir dilə uyğun variantlarda oxumuşdursa da, görünür, birinci hissəni “geyim (zireh) qıçılıtısından, at çığırmasından bəlli olar”, ikinci hissəni isə “igit at minərdi” məzmununda düşünmüştür.

F.Zeynalovla S.Əlizadə təqdimatında:

“Geyim qılçımdasından, at çığırmasından [məgər yigit ayğır binərdi; xanım, at qulağı saq olur] çəkübəni oğlanı oyardı” [79, s. 113].

Məhz əvvəliki nəşrlərdə getmiş təqdimat variantları naşirlərdə sual doğdurduğu üçün onlar sonrakı cümlə ilə bu cümləni birləşdirib, mötərizədəki hissəni fikri aydınlaşdırmağa yönəlmış əlavə cümlə kimi vermişlər. Ona görə də həmin hissə bu məzmunda çevrilmişdir: “Səyrəyin mindiyi at yaxşı atlardandı; at qulağı tez eşidər. Atların kişnərtisini, geyim-kecimlərin qıçılıtısını eşidən ayğır çəkib oğlanı oyatdı” [79, s. 211].

Ş.Cəmşidov təqdimatında:

“Geyim qıçıldısından, at çoğırmasından məgər yigit ayğır – sezdi” [26, s. 409].

Qeydlərində əlyazmada “qıçıldısından” sözünün “qılçidasından”, “sezdi” sözünün isə “binərdi” şəklində yanlış yazılığını göstərməklə tədqiqatçı öz düzəlişlərini nüsxə katibinin buraxdığı səhvlərə bağlayır [26, s. 239]. Həm də bu oxunuşla o, zireh qıçılıtısından, at çığırmasından ayğırın ayıq düşdürüünü bildirmək istəmişdir ki, bununla da digər araşdırıcılarından fərqli olaraq, cümlənin subyekti kimi igidi deyil, ayğırı götürmüştür.

S.Tezcanla H.Boeschoten təqdimatında:

“Geyim kicirdisindan, at çağırmasından, meger yigit ayğır binerdi...” [187, s. 172]

Göründüyü kimi, müəlliflər sonrakı cümləni də bu cümlənin tərkibində verməklə “qılçadasından(/kılçadasından)” sözünü “kicirdisindan”, “çoqramasından (/çokramasından)” sözünü isə “çağırmasından” şəklində oxumuşlar. S.Tezcan XI boyda getmiş “Gedərkən araba ^{میخدستند} qıçırdısından Qazan oyandı” [D-273, 12] cümləsinə istinad etməklə “kicirtisindan” sözünün bu məqamda katib tərəfindən yanlış olaraq “kılçadasından” şəklində yazılığını irəli sürür. Eyni zamanda, bəzi araşdırmalarda “çokramasından” sözünün “at bağırtısı” kimi açıqlanmasına şübhə ilə yanaşaraq, “çokra-” feilinin su ilə bağlı “qaynamaq” anlayışını bildirməsini qeyd edir və onu “çağırmasından” şəklində oxumağa üstünlük verir [188, s. 345]

Bizə görə, bu parçanı ayrı-ayrı müstəqil cümlə şəklində düşünənlər daha obyektiv mövqe tutmuşlar. Ümumiyyətlə, bu boyda bir necə qədim oğuz məsəlindən istifadə edildiyini nəzərə alsaq, “Geyim – qılçadasından, at – çoqramasından” cümləsini də təcrübədən qaynaqlanan deyim olduğu üzə

çıxır. Boyun bu parçasında diqqət Səgrək və onun atı üzərinə yönəlmışdır. Hadisələrin nəqli aydın götərir ki, məhz atın ayıqlığı Səgrəyin əsir götürülməsinin qarşısını alır. Ona görə də Dədə Qorqud bu deyimlə tarixən oğuzların ata nə dərəcədə önəm verdiyini qabartmışdır.

Beləliklə, məsəlin birinci hissəsində bildirilir ki, hərbi geyim, yəni zi-reh çıxardığı səsdən bəlli olur. Maraqlıdır ki, “qılçada” (-a feildən ad düzəldən şəkilçidir; müq. et: yar-a) sözünün düzəldiyi “qılçat-” feilinə “Qazılıq qoca oğlu Qan Turalı boyu”nda “Qara buğa gəldügində qılçatmamış” [D-187, 1] ifadəsinin tərkibində rast gəlinir. Fikrimizcə, hətta özü üçün sual doğursa da, O.Ş.Gökyayın “kılçat-” feilini “zirehlərin bir-birinə dəyərək səs çıxarması” kimi açıqlaması kontekstə daha uyğun gəlir [167, s. 348].

Məsəlin “at – çokramasından” hissəsində isə atın finxıraraq çıxardığı səs bulağın fişqırmamasına, qaynamasına bənzədilmişdir. Təəssüf ki, naşirlərin bəzisi bu qədim sözü deyimlə əlaqələndirə bilmədiklərindən onu “çığır-” və ya “çağır-” feilinin -ma şəkilçisi qəbul etmiş forması ilə əvəzləmişlər. Ulu dilçi M.Kaşgarinin “çokrama yul” birləşməsini “fişqıran çeşmə” [75, Ic, s. 471], “fişqıran su qaynağı” kimi [75, IIIc, s. 12], həmçinin “munqar çokradı” ifadəsini “bulaq qaynadı” kimi [75, IIIc, s. 255] izah etməsi “qaynamaq” mənalı bu sözün tarixən “fişqırmaq” anlamında işlədilməsini də göstərir. Fikrimizcə, atın kişnəməsini, finxırmasını metaforik tərzdə ifadə etmək üçün “çokrama” sözündən istifadə edilmişdir ki, bu bədii təsvir vasitəsi abidənin dili üçün səciyyəvi üsullardandır. Əgər fikrimizdə yanılmırıqsa, onda bu məsəli “Zireh – qıcıltısından, at – finxımasından (bəlli olur)” anlamında qavramaq olar.

İlk baxışda sadə görünüşdə, sonrakı cümlənin mənalandırılması daha çətindir. Təhlildən də göründüyü kimi, Ş.Cəmşidovu çıxmaq şərtilə bütün naşrlərdə bu cümlə “Bəs igit ayğır minərdi” məzmununda qavranılmış və beləliklə, “yigit” sözü “igit, qəhərəman” mənasında qəbul edilərək cümlənin subyekti (mübtədəsi) götürülmüşdür. Lakin öncəki məsəldən göründüyü kimi, ozan diqqəti artıq yuxuya getmiş Səgrəkdən yayındıraraq onun atına yönəldir. Məlumdur ki, “yigit” sözü tarixən təkcə “igid” mənasında deyil, həm də “gənc, cavan” mənasında işlənilmişdir [74, s. 155; 75, IVc, s. 684-685; 237, s.199]. Bizcə, burada “yigit” sözü göstərilən mənəni ifadə etməklə Səgrəyin atına aid sifətdir. Sonuncu sözün isə “binərdi” şəklində oxunaraq “minərdi” anlamında yozulmasını məntiqi saymadığımız üçün onu “yinirdi” şəklində transkripsiya etməyi məqsədə uyğun bildik. Əlyazmada “b” və “y” səslərini ifadə edən hərfərin nöqtə fərqi ilə yazılması bəzi sözlərin oxunuşunda mübahisəli məqamlara yol açmışdır ki, yeri düşdükcə konkret nümunələr üzərində dayanmaqla şərhini vermişdik. Fikrimizcə, “yinirdi” feili “at

– qılçadasından” deyiminin ifadə etdiyi mənaya uyğun işlənilmiş qədim sözdür.

M.Kaşgari “yinqit-” feilinin tarixən “burnunu təmizləmək”, “yinq” sözünün isə “firtiq” mənasında işlənildiyini göstərir [75, IIc, s. 314; IIIc, s. 315; 209, s. 262]. Əgər “yinqit-” feili “sağır nun”la yazılmışa, “yinir-” feili “nun” hərfi ilə yazılmışdır ki, əlyazmadakı bəzi sözlərin orfoqrafiyasından çıxış edərək bu feillərin eyni olduğunu düşünürük. Sadəcə, atla bağlı olduğu üçün “yinir-” feili “finxırmaq” mənasında olub, öncə işlənilmiş “at – çoqramasından” deyimini açıqlamağa xidmət edir. Bu isə “Məgər yigit aygır yinirdi” cümləsinin “Bəs gənc at finxirdi” anlamında işlənildiyini söyləməyə əsa verir.

[³⁴] S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində “qoydu, buraxdı” mənalı “qoydu “sözü “kuydi” fonetik şəklində oxunmuşdur [187, s. 172]. Bizcə, “tökmək” mənalı “kuy- (//quy-)” feili [209, s. 464; 228, IIc, 1h, s. 888] bu məqamda yerinə düşmür.

[³⁵] Türkiyəli naşirlərin “tıkdı” kimi oxuduqları bu feil [160, Ic, s. 230; 167, s. 170; 187, s. 172] H.Arası nəşrində “tixadi” [78, s. 139], F.Zeynalov-S.Əlizadə, Ş.Cəmşidov nəşrlərində “tıqadı” şəklində getmişdir [26, s. 409; 79, s. 113]. “Tık-(//tıq-)” sözünün tarixən bir nəsnəni (şeyi) sıxışdıraraq nəyinsə içİNə qoymaq mənasında işlənilməsi [75, IIIc, s.44; 154, s. 236] və Səgrəyin yağı döyüşçülərinə qalib gəlib onları qalaya doldurması hansı seçimin daha düzgün olduğunu müəyyənləşdirir.

[³⁶] Boyda işlənilmiş qədim oğuz məsəllərindən sayılan bu cümlədəki ikinci sözün oxunub mənalandırılması mübahisəli məqamlardandır. O.Ş.Gök-yay və H.Arası bu sözü “götünü”, S.Tezcanla H.Boeschotenin “götini” fonetik varinatında oxumuşlar [78, s. 139; 167, s. 170; 187, s. 172]. Cümənin V.V.Bartold tərəfindən “заднюю лягающеся разорвет бодающи́сь” kimi tərcümə edilib, qeyddə “Клин клином вышибают” (yəni: “Pazi pazla çıxaralar”) məsəlinin qarşılığı kimi şərh olunmasından [214, s. 99, 279] belə çıxır ki, o da həmin sözü eyni şəkildə oxumaqla məlum bədən üzvü anlamında qavramışdır. M.Ergin həmin sözü “köpini” kimi verməklə “şişkin, şismə, şişkinlik” mənalarında izah etmişdir [160, Ic, s. 230, IIc, s. 206]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “Дөпөгөн köбini süsəgən yırtar” şəklində oxunan deyim qədim oğuz məsəli kimi dəyərəkdirilərək “Төпəyənин köпүнү сүсəyən yatirar” şəklində sadələşdirilmiş və “Dinsizin öhdəsindən imansız gələr” deyiminin ekvivalenti olaraq göstərilmişdir [79, s. 139, 211]. “Yırtar” feilinin “yatırar” ilə açıqlanmasından aydın olur ki, üzərində dayanılan söz, yəqin ki, “köpünü almaq” frazemində ifadə etdiyi “hirs, acıq” mənasında götürülmüşdür. Ş.Cəmşidov bir məqamda “göpünü”, digər məqamda isə “köpünü” şəklində transkripsiya etsə də, mənasını şərh etməyib [26, s. 239, 409].

Bu problem üzərində biz də dayanmış, yazılışına və tarixi dil faktlarına istinadən izahını verməyə çalışmışıq [50, s. 197-199]. Əlyazmanı diqqətlə nəzərdən keçirdikdə nöqtənin aşağıda qoyulmasına əsasən üçüncü hərfin “te” deyil, “be” olduğu müəyyənləşir ki, bu da onun “götünü//götini” kimi deyil, “köbini” şəklində oxunmasını zəruriləşdirir. Sözün daşıdığı mənaya gəlince, bu qədim oğuz məsəlinin hansı mühitdə yaranması açar rolunu oynayır. Aydındır ki, “təpəgən” (yəni təpikləyən, təpik atan) sözü ata, “süsəgən” (yəni buynuzlayan) sözü isə bugaya aiddir. Tarixən at və buğadan döyüş zamanı istifadə edilmişdir ki, bu məsəldə buganın atla müqayisədə daha güclü olduğu göstərilir. Döyüş zamanı oğuz igidləri, həm də qarşı tərəfdə vuruşanlar dəmir zireh geyindikləri kimi, atlarını qorumaq üçün alnınə, boynuna və qarınlarının altına zireh bağlayırlarmış. Bu kontekstdə yanaşdıqda “köb” sözü (-ü mənsubiyət, -önü təsirlik hal şəkilcisi) atla bağlı leksik vahid olmalıdır. M.Kaşgari lüğətində “köpcük” – “yəhərin ön və arxa yastiqları” anlamında şərh olunmuş oğuz sözü kimi verilir [75, Ic, s. 462]. Görünür, son dövrlərə qədər öz işləkliyini saxladığı üçün bu söz “yəhərin yasdığı” mənasında V.V.Radlov lüğətinə də düşmüşdür [228, IIc, 2h, s. 1314]. Qədim əsərlərin, o cümlədən “Kitab”的 dilində -cük morfeminin kiçiltmə mənası bildirən şəkilçi kimi işlənildiyin nəzərə alıqdə “köpcük” sözünün “köp” kökündən yarandığı şübhə doğurmur. Söz sonunda p~b səs müvaziliyi türk dilləri üçün səciyyəvi fonetik hadisə olmaqdan əlavə, əski qrafikada nöqtə sayına görə fərqlənir ki, “köp” sözünün “köb” kimi yazılıması və ya səslənməsi anlaşılır. Bir sıra türk dillərində “köp” sözünün “kep” fonetik variantında “geyim, kecim, paltar” [228, IIIc, 2h, s. 1185], Əbu Həyyan lüğətində “qəlib” (forma) və “küpə” variantında “zirehli paltar” mənalarında [33, s. 198] işlənilməsi bu sözün qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

Deməli, “köp/köb” sözü atın qarnının altına bağlanan zireh anlamındadır. Buğa ilə döyüsdə at məhz qarnının altından buynuz zərbəsi alır ki, bu məsəldə də həmin proses ümumiləşdirilmişdir. Bu boyda da təkur öhdəsindən gələ bilmədikləri Səgrəyə qarşı əsil götürdükləri Əgrəyi qoymaqla ona qalib gəlməyi düşünür və söylədiyi məsəl vasitəsilə öz məqsədini döyüşçülərinə çatdırır.

[^{37]}] Həm “yolçınıň-yolaqcınıň”, həm də sonrakı “çobanıň-çoluğuň” ifadəsinin ikinci tərkib elementi eposun dilində müstəqil leksik mənaya malik sözlər kimi işlədilmişdir. “Yolaqcı” sözü “cığır, iz, dar çöl yolu” mənalı “yolaq” sözüne [75, IIIc, s. 24; 209, s. 271] -çı şəkilcisinin artırılması ilə düzəlib həmin çığırla, izlə gedənləri bildirirsə, “çoluq//(çoluğ)” sözü “çocuq, ailə üzvləri” [209, s. 152] mənasındadır. Ona görə də “çobanıň-çoluğun” ifadəsi “çoban və onun usaqları” anlamında başa düşülməlidir ki, O.Ş.Gökayy və M.Erginin tərtib etdikəri sözlüklərdə dəqiq əksini tapmışdır [160, IIc, s. 76, 338; 162, s.76; 167, s. 258, 454]. S.Əlizadə “Kitab”的 dili ilə bağlı

müstəqil işlədiyi lügətdə “çoluq” sözünün məna açımını verməsə də, “yolaqcı” sözünü “yolcu, dilənçi; din (təqiqət) yolu ilə gedən, dərviş” mənalarda şərh etmişdir [80, s. 229]. Lakin təəccüb doğuran məqam orasındadır ki, M.Ergin sözü mətndə “yolukçınıñ” (-niñ iyiyəlik hal şəkilçisidir) [160, Ic, s. 231], S.Əlizadə isə hər iki nəşrdə “yoliqçınıñ” [79, s. 113; 80, s. 163] variantında vermişlər. Digər nəşrlərdə sözün başlangıç forması “yolakçı” və ya “yolaqcı” şəklində getmişdir [26, s. 410; 78, s. 139; 187, s. 172].

[³⁸] O.Ş.Gökyay bu sözü “yülüdüler” kimi oxuyur və “yülümek” feili-nin bəzi mənbələrdə “kılları ve saşları koparmak, saç ve tüyleri yolmak, tiraş etmek, kazımak” anlamlarında izah edildiyini göstərir [167, s. 170. 457]. M.Ergin “yülidiler” şəklində verməklə “yüli-” feil kökünü yalnız “tiraş etmek” mənasında açıqlayır [160, Ic, s. 266, IIc, s. 343]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində də bu fonetik tərkibdə oxunur [187\, S. 172]. H.Araklı və Ş.Cəmşidov nəşrlərində müasir dilimizə uyğun “yoldular” variantında verilmişdir [26, s. 410; 78, s. 139]. F.Zeynalov-S.Əlizadə birgə nəşrində isə “yüldilər” kimi oxunan bu sözə belə bir şərh verilir: “Bizcə, arxaik “yül-” feili “ülgüt” sözünün köküdür, ona görə də “yüldülər” sözünü “qırxdılar, ülgüclədilər” kimi başa düşmək lazımdır” [79, s. 251].

Araşdırma göstərir ki, M.Kaşgarı lügətində bu qədim feil kökü “yüli-” kimi verilməklə “təraş etmək” mənasında açıqlanmışdır [75, IIIc, s. 81]. Həmçinin bu ensiklopedik lügətdə eyni kökdən -t şəkilçisi ilə düzəlmış “yülit” feili də göstərilir [75, IIc, s. 307]. Ə.Həyyan lügətində “yüldidi” feili (-di zaman şəkilçisidir) “üzünü qırxdı (ülgüclə)” mənasında iszah olunur [33, s. 56]. V.V.Radlov da “yülü-“ feilini “qırxmaq, təraş etmək” mənasında işlənildiyini bildirir [228, IIIc 1h,s. 609]. Beləliklə, qədim mənbələrdə feil kökünün məhz “yüli-” fonetik şəklində qeydə alındığını nəzərə alaraq, onu “yülidilər” şəklində transkripsiya etməyi məqsədə uyğun saydıq.

[³⁹] F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “dedi” nitq feili buraxılmışdır [79, s. 113].

[⁴⁰] Türkiyəli naşirlər bu sözü “burçak burçak” şəklində oxumaqla tarixilik prinsipini gözləmişlər [160, Ic, s. 231; 167, s. 171; 187, s. 173]. M.Kaşgarı “burçak” sözünü “tər dənələri” anlamında [75, Ic, s. 453] izah etmişdir ki, həmin məna “Kitab”da işlənilmə məqamında da özünü doğruldur. Azərbaycan naşirləri isə bu dil faktını nəzərə almadıqlarından onu “burçuq-burçuq” [78, s. 140; 79, s. 113] və “bürcük-bürcük” [26, s. 410] kimi oxumuşlar. Ə.Həyyan lügətində “burçaq” sözünün tər dənəciklərini xatırladan “dolu” [33, s. 24], bəzi türk dillərində isə həm “noxud”, həm də “dolu dənəciyi” anlamında qeydə alınması [228, IVc, 2h, s. 1832-1833; 232, s. 275] göstərir ki, bu qədim söz ilkin olaraq, ümumiyyətlə, “yumru dənə-

cik” mənasını daşımış və məna köçürülməsi yolu ilə “tər dənəcikləri” anlamını da qazanmışdır.

[41] F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində ləhn içarəsinə görə “yigit” sözü sonrakı misraya aid edilir [79, s.114, 251]. Lakin misradaxili bölgüyə və əvvəlki misraların tərkibində işlənilmə yerinə görə bu xitab-söz məhz göstərilən misranın sonunda verilməlidir.

[42] Bu feili O.Ş. Gökyay “sarmurdi”, M.Ergin “sermürdi” şəkilndə transkripsiya etməklə “yuxudan sıçrayraq oyanmaq” mənasında izah etmişlər [160, Ic, s. 231, IIc, s. 265; 167, s. 171, 398]. S.Tezcən-H.Boeschoten nəşrində “sermürdi”, Ş.Cəmşidov nəşrində isə “sərmirdi” kimi getmişdir [26, s. 411; 187, s. 173]. H.Arası isə “sərmərdi” fonetik variantında oxumuşdur [78, s. 140]. F.Zeynalov-S.Əlizadə birgə nəşrində də eyni şəkildə transkripsiya edilməsinə baxmayaraq, müasir dilimizdə “gərnəşmək” feili ilə açıqlanmışdır [79, s. 114, 212]. Araşırma göstərir ki, bu qədim söz “Kitab”ın mətnində daha bir neçə məqamda *سَرْمَرْدِي* yazılış formasında işlənilmişdir:

Vaqiəsindən sərmərdi, uru turdı. [D-39, 11]

Məgər, xanim, ol gecə Qalın Oğuzñ dövləti, Bayındır xaniñ güyəgüsü Ulaş oğlu Salur Qazan qara qayğılu vaqiə gördü, sərmərdi urı turdı... [D-42, 9-11]

Qan Turalı sərmərdi, oyandı, uru turdı... [D-192, 13 – 193, 1]

Təbii ki, sözün “sin” hərfi ilə yazılması onun “sarmurdi” kimi oxunmasına imkan yaratmır. Digər tərəfdən, bu yazılış “sərmürdi” variantı ilə müqayisədə “sərmərdi” variantının daha doğru seçim olduğunu göstərir. Həm də bütün hallarda sözün işlənilmə məqamı onun “yuxudan sıçrayaraq oyanmaq” və “gərnəşmək” mənasında deyil, “oyanmaq” anlamında olduğunu söyləməyə əsas verir. Fikrimizcə, “sərmən-” ilkin mənada “ayrılməq” mənasında işlənilmiş “sərmə- (//sarma-) feilindən -n qayıdış növ şəkilçisi ilə düzəlmüş qədim feildir. M.Kaşgari lüğətində “ayırtmaq” mənasında “sərmət-” feili qeydə alınmış və nümunə olaraq “ol anqar balık sərmətti=ona suadan balıq çıxartdırdı”, “ol tutmac sərmətti = ol tutmacı sudan ayırtdı” cümlələri göstərilmişdir [75, IIc, s. 331]. Fikrimizcə, “süzülmək, çıxarılməq” mənası verən “sarmal-” və “sarmaş-” feilləri [75, IIc, s. 223, 236] də bu feilə -l və -ş şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlmüşdir. Bu feillərin -a- saiti ilə verilməsinə baxmayaraq, “sərməl-” və “sərməş-” fonetik variantlarında işlənilməsini də ehtimal edirik. “Dədə Qorqud kitabı”nda aydın göstərilir ki, oğuzlar yuxunu kiçicik ölüm saymışlar:

Qazanı kiçicik ölüm tutdı, uyudu. Məgər, xanim, Oğuz bəgləri yedi gün uyurdu. Anuñçun kiçicik ölüm derlərdi. [D-272, 11-13]

“Sərmərmək” feilinin işlənildiyi bütün nümunələrdə onun vaqiə, yuxu ilə bağlılığı birmənalı şəklidə üzədədir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək

olar ki, bu feil konkret məqamda insanın ölümündən ayrılması, yəni səksənə-rək yuxudan ayılmasının anlamını daşımışdır. “Qan Turalı sərmərdi, oyandı, uru turdı...” cümləsində onun “oyandı” sözü ilə yanaşı işlənilməsi bu mülahizəni bir qədər də gücləndirmiş olur.

[43] Digərlərindən fərqli olaraq, H.Arası bu sözü “yorlatmışam” [78, s. 141], Ş.Cəmşidov isə “bozlatmışam” şəklində [26, s. 411] oxumuşlar. Fikrimizcə, O.Ş.Gökyay və M.Ergin “yorult-” feilini “yormaq” feil kökü ilə bağlamaqla (-ul, -t feildən feil düzəldən şəkilçilərdir) onun ifadə etdiyi mənənəni düzgün müəyyənləşdirmişlər [160, IIc, s. 339; 167, s. 455].

[44] “Qaranlıq gecə” mənasında işlənilmiş “qaraňu dün” birləşməsi F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “qara gərdun” şəklində oxunaraq “qara dövranda” kimi müasirləşdirilmişdir [79, s. 114, 212]. Burada gecə vaxtı yol azmaqdan söhbət getdiyi üçün bu oxunuş və yozumun heç də uğurlu alınmadığı aydın hiss olunur.

[45] O.Ş.Gökyay, H. Arası, görünür, “arasaň” sözünü “arsan” oxunuş şəklində yazılmasından çıxış edib, sonrakı “azsaň” sözünü onun təktrarlanması kimi düşünərək, buraxmağa üstünlük vermişlər [78, s. 141; 160, Ic, s. 232; 167, s. 172]. S.Tezcən-H.Boeschoten nəşrində də eyni mövqedən yanaşıldığından yerinə <> işaretli qoyulmaqla boş buraxılmışdır [187, s. 174]. Ş.Cəmşidov isə “irisin” şəklində oxumaqla əvvəlki sözlə birgə “yol-irisin”, yəni “yol-rizin” mənasında qəbul etmişdir [26, s. 239, 411]. Yalnız F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində bu söz “arasaň” variantında oxunaraq, elə müasir dilimizdə işlənildiyi mənada izah olunmuşdur [79, s. 114, 212]. Sualın qoyuluşundan göründüyü kimi, qaranlıq gecə içində yol axtarış azar-kən Səgrəyin nədən ümid umması soruşulur. Ona görə də fikrin daha dəqiq və incəliyinə qədər ifadəsinə xidmət edən “arasaň” sözünün buraxılması və ya hər hansı bir digər sözlə əvəzlənməsi inandırıcı görünmüür.

[46] Əlyazmada “xanlar” şəklində yazılsa da, sonrakı misradakı “alpuňuz”, eləcə də Səgrəyin cavab soylamasındaki “xanımız” qrammatik formasına uyğun olaraq, onun “xaniňuz” kimi verilməsi tələb olunur. Bundan əlavə, misranın Təpəgözün Basata sual şəklində verdiyi soylamada “Qaba ələm götürən xaniňuz **خانىۋەن** kim?” [D-231, 7-8] şəklində yazılması bu yanşmanın doğruluğuna əsas verən güclü faktdır. Fikrimizcə, “xaniňuz” əvəzinə, “xanlar” oxunuşunda yazımasına mətnin əski nüsxədən köçürülmə prosesində yol verilmiş səhvələrdən biridir.

[47] “Səniň” sözünün yazılışında buraxılmış səhv də nüsxə katibinin diqqətsizliyindən irəli gəlir.

[48] Atla bağlı işlədilmiş “qaraqoçum” sözünün “qaragücüüm” oxunuş şəklində yazılması da yazıda yol verilmiş səhv lərdəndir. Bununla belə, F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “qaragücüüm” [79, s. 114], S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində “qarağucum” kimi [187, s. 174] transkripsiya edilmişdir. Bir qədər sonra Səgrəyin Əgrəyə verdiyi cavab soylamada sözün “qaraqocum” oxunuş şəklində yazılması [D-269, 10] hansı variantın daha düzgün olduğunu əyani göstərir.

[49] O.Ş.Gökyay bu sözü “şarşayan” kimi oxusa da, ifadə etdiyi mənanın izahında çətinlik çəkdiyi üçün qarşısında sual işarəsi qoymaqla açıq saxlamışdır [167, s. 172, 472]. M.Ergin isə “şorşayan” şəklində oxumaqla “şoruldamaq, çağlamaq” və yenə də sual işarəsi qoyulmuş “qonuşmaq” anlamında izah etmişdir [160, Ic, s. 232, II c, s. 280]. H.Arası mənasını açıqlamadığı “səyrişən” sözü kimi oxumuşdur [78, s. 141]. Ş.Cəmşidov, ümumiyyətlə, “qulağımızda şırşıyan” birləşməsini “qulluqunda şerşin” kimi transkripsiya etsə də, izahını verməmişdir [26, s. 411]. S.Tezcan O.Ş.Gökyay və M.Ergin oxunuş variantları ilə razılaşmayaraq, onu başqa mətnlərdə tapmadığı “şir söyleşür” şəklində iki söz kimi düşünür [187, s. 174; 187, s. 347]. Söz F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “şırşıyan” fonetik variantında oxunsa da, misranın “Qulluğumda dayanan naibimsənmi?” kimi sadələşdirilməsi [79, s.114, 212] göstərir ki, məna onlara da dəqiqliyə ilə məlum olmamışdır. Bize görə, bu qədim söz səs təqlidi “şir” kökündən düzəlmüş feildir. Müasir dili-mizdə “şir-şir”, “şırıltı”, “şırılda(maq)” sözləri də bu əsasda yaranıb. Səstəqlidi sözlərin qədim lügətlərdə qeydə alınmaması anlaşılan faktdır. Lakin M.Kaşgari lügətində “şar-şar” səstəqlidi sözünün “şıdırğı yağışdan çıxan səs”, eləcə də hər hansı mayenin çıxardığı səs mənasında izahi [75, Ic, s.339] göstərir ki, tarixən bu səs tərkibində sözlərimiz olmuşdur. Həmçinin ulu dilçi cərciramanın, qələm və buna bənzər şeylərin çıxardığı səsi “şir” sözü [75, Ic, 329] ilə vermişdir ki, qədim türkçədə s~ş səs müvaziliyinə istinad edərək boydakı “şırşıyan” feili sıfətinin həmin kökdən yarandığını düşünürük. Üzərində dayandığımız cümlədə metoforadan istifadə olunmaqla fikrini piçilti ilə ağasının qulağına deyən naibin səsi, görünür, cərcirama səsinə bənzədilmişdir.

[50] Bu söz əlyazmada “qaytabanda” oxunuşunda yazılısa da, O.Ş.Gökyay “kaytabanum” [167, s. 173], M.Ergin, S.Tezcanla H.Boeschoten “kaytabanuñ” [160, Ic, s. 232; 187, s. 175], H.Arası “qaytabanın” [78, s. 141] formalarında vermişlər. Doğrudur, növbədi misradakı “qaraqoçuñ güdəndə” birləşməsində olduğu kimi, bu sözü “qaytabanuñ” şəklinə salmaq qrammatik-üslubi baxımdan düzgündür, lakin söyləyici ozanın nitqində belə bir variantın işlənilə bilməsini nəzərə alaraq saxlamağı məqsədə uyğun hesab etdik.

[51] O.Ş.Gökyay əlyazmada “ağrıldı” oxunuşunda yazıldığını göstərsə də, mətnədə “uruldu” sözü ilə əvəzləmişdir [167, s. 174]. M.Ergin “ağarıldı” kimi oxuyur və görünür, qədim musiqi aləti “boru” ilə işləndiyi üçün tərtib etdiyi lügətdə “çalındı”, müasirləşdirdiyi mətnədə isə “öttürüldü” sözü ilə açıqlayır [160, IIc, s. 4; 162, s.188]. H.Arsalı, S.Tezcan-H.Boeschoten, F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində “ağrıldı” kimi oxunan bu feil Ş.Cəmşidov tərəfindən “oğurıldı” şəklində verilmişdir [26, s. 413; 78, s. 142; 79, s. 114; 187, s. 175]. S.Əlizadə “ağrıldı” variantını düzgün saysa da, boruların (şey-purların) çalınma tərzinə əsasən, onu “göyə ucaldıldı” mənasında izah edir və müasirləşdirdikləri mətnədə də bu yozum öz əksini tapır [79, s. 213, 251-252] Ş.Cəmşidova görə, bu feil mənasını açıqlamadığı “ovxurmaq” sözünün təhrifidir [26, s. 239].

Şübhə yoxdur ki, burada boruların necə çalındığı təsvir olunmuşdur. Lakin “ucaldılmaq, yüksəldilmək” mənasını “ağril(maq)” feili deyil, “qalxmaq, ucalmaq, yüksəlmək” mənalı “ağ-” kökündən [33, s. 18; 74, s. 68; 75, Ic, 224; 209, s. 16] -ar şəkilçisi ilə düzəlmüş “ağar-” feilinin (müq. et: qopar(maq), çıx-ar(maq) və s.) -ıl məchul növ şəkilçisi qəbul etmiş “ağarıl-” forması ifadə edir ki, seçimimiz məhz bu faktdan qaynaqlanır.

**“SALUR QAZAN TUTSAQ OLUB OĞLI URUZ ÇIQARDIĞI
BOYI”NIN ƏSKİ YAZILIŞI VƏ OXUNUŞU**

سالور قزان
SALUR QAZAN

طتساق اولووب اوغلي اروز چىرىدىنى بويى
¹³TUTSAQ OLUB OĞLI URUZ ÇIQARDIĞI BOYINI

بیان ایدرس
¹BƏYAN EDƏR^[1]

مکر خاتم طره بوزان تکوری - بکلریکی

Məgər, xanım, Trabuzan təkürü bəglər bəgi

اولى خار قزان شاھین کو تر مشدیت بركبجى سۈپ

²olan xan Qazana bir şahin göndərmişdi. Bir geçə yeyüb-<icüb>^[2]

او تو ردکى شاھيني ياشنے ايدر من صباھ شاھنلىقى

³otururkən şahinçibasına aydır: – Mərə, sabah şahinləri

آل خلوچىي اىچىيپىنا لم دىرىي. اركى بىندىر اۋېرىيە ما رىدى

⁴al, xəlvətcə ava binəlim, – dedi. Erkən bindilər, av yerinə vardılar.

كوردلو برسورىي ۋازا و تورس. قزان شاھين صالىقى

⁵Gördülər, bir süri qaz oturur. Qazan şahini saldı.

الحادي شاھين پروا زه اعدى كوزلارىلدا شاھين حومانى

⁶Alımadı^[3], şahin pərvaza ağıdı. Gözlədilər, şahin Tumanın

قلمىستى ايندى. قزان غايت سخت اولىي شاھىتكى اردا

⁷qalasına endi. Qazan ǵayət səxt oldu. Şahiniň ardına

دشىرى دده دىرىي اسىرىجى. كافى ايلىنه كىلىقى كىدكى قزاناتك

⁸düşdü. Dərə-dəpə aşdı, kafir elinə gəldi. Gedərkən Qazaniň

قراڭىلوكو توچىن ايجوا لىرى. بىڭلار بىندىر خاتم دەتە لە

⁹qaranňulu gözini uyxu aldı. Bəglər ayıtdılar: –Xanım, dənəlim.

قزان ايدى بىزىدىچى ايلو وان لم دىرىي. بىقىي بىرقلۇغۇ

¹⁰Qazan aydır: – Birəz^[4] dəxi ilərү varalim, – dedi. Baqdı, bir qala

كوردىي. ايدى بىڭلار كلوك پىتالوم دىرىي. قزانىن كوجىكىن

¹¹gördi. Aydır: – Bəglər, gəlüň yatalum, – dedi. Qazanı küçicik

اولم صورىي او بىرىي. مکر خاتم اغۇز بىڭلەي بىرى كوفتى

¹²ölüm tutdı, uyudu. Məgər, xanım, Oğuz bəgləri yedi gün

او بىوردىي. اتىكچىلە كوجىكىن اولم دىرىندردىي مکر اولدۇ

¹³uyurdu. Anuñçun küçicik ölüm derlərdi. Məgər ol

کون صومان قلوستن تکورى آقۇ بىشىدى - جاسوسى

¹gün Tumanın qalasınıň təkuri ava binmişdi. Casus

كىلدىي ايدىر بىر يولك اتلو كىلىدى اپىختى بىڭلىرى بىلتىدى

²gəldi, aydır: – Bir bölük atlu gəldi, içində bəğləri yatdı

او بىرىي تکور ادم صالدىي كم ايد و كىي بىلولك دىرىي كىلدا

³uyudu^[5]. Təkur adam saldı, “Kim idügün bilün!” – dedi. Gələnlər

بىلدىي كم بو تلرا اغۇز ارتقلىرىنى دەر كلوب تکور دەخنۇز بىر دىلى

⁴bildi kim, bunlar Oğuz ərənlərinindəndir. Gəlüb təkura xəbər verdilər.

تکور دەخنی حان چو سىنى دىرىدىي بو تلوك او درىنە كىلدىي

⁵Təkur dəxi həman çərisini dərdi, bunlarıň üzərinə gəldi.

قزا تاك بىڭلىرى باقدىلار - كور دىلى كم سىنى كلور ايتدىلەن قىراىن

⁶Qazanıň bəğləri baqdılar, gördilər kim, yağı gəlür, ayıtdılar: “Qazanı

بىراعوز كىرسىدە وزا يوتىھ بىزىي قوارلو - يېكى كىي يودر كىي

⁷bırığur^[6] gedərsəvüz, evində bizi qırarlar. Yegrəgi budur ki,

بو نىع قىريلاد و تەرىدىلەر كافزىي قوشنى لەلەچىنلەن ايتىپلەر

⁸bunda qırılavuz”, – dedilər. Kafiri qarşuladılar, cəng etdilər.

قزا تاك او دەزىتە يېكى كىي بىشىي كىتىپلىك شەھىد اتىلىلەن قزانىك او درىنە

⁹Qazanıň üzərinə yigirmi beş bəgini şəhid etdilər. Qazanıň üzərinə

دۇشىلۇردا او بىرىد و عېي بىرده طۇرۇزىلۇر - اىلىح ارىماغانى يېركىي بىلەدىلەر

¹⁰düşdülər, uyuduğu yerdə tutdilar. Əlin-ayağın bərk bağladılar,

بىر عىرىسە يو كىلدى يلە عىرىي يې سەكم او رەخاھىم صارىدلىرى عەزىز چىڭلەر

¹¹bir ərəbəyə yükletdilər. Ərəbəyə möhkəm orğanla sardılar. Ərəbəni çəkdilər,

بۇر پىو و بىر دىلىو - كىددىكى عىرىي يې مېھرەستىرى قزان او نىڭلەنەي

¹²yoriyu verdilər. Gederkən ərəbə qıçırdısından Qazan oyandı,

كۆزىزىي يو الئە كىي او رەقاڭلىي ھەپ پىردىي - عىرىي تاك

¹³gərindi, bu əlindəki orğanları həp qırdı.^[7] Ərəbəniň

اودزىتى او نوردىي اىنن ئالىنچالدىي - قاصى قاصى كىلىدىي

¹ üzərinə oturdu. Əlin əlinə çaldı, qas-qas güldi.

كافر لوايد لوڭىم كولسى - قزان ايدىمىن كافر لريوعىي

² Kafirlar ayırlar: – <No>^[8] gülürsin? Qazan aydır: – Mərə kafirlər, bu ərəbəyi

پېشىكم صاتىم سىرىي يامىرى پۇرمى طادىم دايىم صاتىم

³ beşigim sandım. Sizi yamrı-yumrı tadım-dayım sandım, –

دېرىغى - حەلە قزانىڭ كۆرەدۇ - صەماڭىن قلمىسىن بىرىتۈشى

⁴ dedi. Helə Qazanı götürdilər, Tumanın qalasında bir quyuya

بىردىلىو - چىتىڭ اخىرەت بىردىكىس طاينى مۇدەيلو مىكىنى صىخى

⁵ bıraqdılار. Quyunuň ağızına bir dəgirmən daşı qodılar. Yeməgini, suyını

دكۆسى طاينى دلوكتۇر وېرر لو دىي - يېركۈن تکورك عورقى

⁶ dəgirmən daşı dəlüğündən verirlərdi. Bir gün təkuruň övrəti

ايدىدۇ رايى قزانىنى كۆزىي تەحالىر كىشىرە - بىرخېم اىملەرە

⁷ aydır: – Varayın, Qazanı görəyin, nə hallu kişidir, bunca adamlara

صەپ او درمىش دېرىغى خاتون كلوب زەندا يېھىنە پۇرپۇر چىدرە

⁸ zerb ururmuş, – dedi. Xatun gəlüb zindançıya qapuyı açdırdı.

چا غىزدىي ايدىت قزان بىك تەدرحالىن درىڭىلەت مالىتىرى

⁹ Çağırıldı, aydır: – Qazan bəg, nədir halim? Dirligiň yer altındamı

حقىشىر يوخىسى بىزىننى بىي حقىشىر - هەم سىرى تىرسى

¹⁰ xoşdur, yoxsa yer yüzündəmi xoşdur? Həm şimdi nə yersin,

ئاپىرىس وئىنە بىزىسى دېرىغى - قزان ايدىر او لوڭىم انىق وىوڭىلەتى

¹¹ nə içersin və nəyə binərsin? – dedi. Qazan aydır: – Ölülərüňə aş verdiğiň

وقت الارىندىن الورم هم او لو لوگىلەت يورغا سىنى بىزىم كاھىلەتى

¹² vaqt əllərindən aluram, həm ölülərüňüzüň yorğasına binərəm, kahillərin

يىت دەم دېرىغى - تکور عورقى ايدىت دىتكىن اچىوت قزان بىك

¹³ yedərəm, – dedi. Təkur övrəti aydır: – Dinüň için, Qazan bəg,

يَدِي يَا شَنْدَه بِرْ قَنْزْ جُو غَزْم اَوْ لَشِدَدْ كَرْم اَيْلَه اَكَا يَنْهَه

¹yedi yaşında bir qızcuğazım ölmüşdür, kərəm eylə, aňa binmə!

بِرْ جِي قَازَانِ اِيدَر اَولُو لَر وَكَرْدَه اَيْدَه يُورْغَرْ بِورْ جَرْهَبْ

²dedi. Qazan aydır: – Ölülərүүздө andan yorğa yoqdur, həp

اَكَا يَنْهَه دِيرْ جِي عَوْرَت اِيدَه عَوَالَى سَنَاتِ الْكَرْمَه تَهِيَسْ

³aňa binərəm, – dedi. Övrət aydır: – Vay, səniň əlündən nə yer

يُوزْ شَنْ دِيرْ جَرْهَه وَتَهِيَسْ الْمَتَنْدَه اَولُو مَزْنَه فَوَرْ تَلُورْ مَشْنِي دِيرْ جِي

⁴yüzündə dirimiz və nə yer altında ölməz qurtulmuş! – dedi.

كَلْدِي تَكُودَه اِيدَر كَرْم اَيْلَه اَول تَاتَارِي قَتَوْدَه چَهَارْ

⁵Gəldi təkura aydır: – Kərəm eylə, ol tatarı quyudan çıqar.

قَيْزْ جَقْزَه لَثْ بِيلِي اوْنَه يَرْ سَنْتَنْدَه يَقْنَزْ جُو غَزْمَه يَسِيْنِي مَشْنِي

⁶Qızcığazıň belini üzər. Yer altında qızcuğazımı binəmiş.

قَلَدَه اَولُو مَزْنَه جَعْ اِيدَر مَشْنِي هَم اَولُو مَزْنَه اَچْجَونَه دِيرْ دَه كَنْ

⁷Qalan ölülərümüz cəm edərmiş, həm ölülərümüz üçün verdigimiz

اَيْتِي المَقْرِنْه چَكَوْبِ الْوَب بِرَايِشْ اَنْلَكْ النَّزَه تَه اَولْتَمَه

⁸aşı əllərindən çəküb alub yer imiş. Aňun əlindən nə ölməz, nə

دِيرْ مَزْنَه فَوَرْ تَلُورْ مَشْنِي دِيتَلَكْ عَشَقَنَه اَول اَرِي قَتَرْدَه چِيمَرْ

⁹dirimiz qurtulmuş. Dinüň eşqinə, ol əri quyudan çıqar! –

دِيرْ جِي تَكُور بَيْكَلَرِي جَعْ اِيدَيِي اِيدَر كَلُوكْ قَزَايِي قَتَوْدَه

¹⁰dedi. Təkur bəglərini cəm eylədi. Aydır: – Gəlün Qazanı quyudan

چَهَارْ كَلَبْ بَزِي اوْكَسُونَه اَعْوَنْيِي صَنْدَر سُونَه اَنْدَه حَسَكَه

¹¹çıqaruň, bizi ögsün, Oğuzı sindirsün. Andan soňra

شَرْط اِلَسُونَه يَرْمَه اِيلُو مَزْه يَماخِي لَغَه كَلِيه دِيرْ جِي وَارْ دِيلَرْ

¹²şərt eyləsün, bizim elümüzə yağılığa gəlməyə, – dedi. Vardılar,

قَزَايِي قَتَوْدَه چَهَارْ كَلَبْ كَمَرْ دِيلَرْ اِستَدَمَلَو اَذْبَاجْ كَمْ

¹³Qazanı quyudan çıqarub gətürdilər. Ayıtlar: – And iç kim,

بىزىم ايلو مەن، يېتى لەنە كلىيەسى، ھېرىزىي اوڭىز او عۇزىي صىنەتلىك

¹bizim elümizə yağılığa gəlməyəsin. Həm bizi ög, Oğuzı sindirgil,

سېتى قۇيۇسىن لم واركت دىدىلەر، قزان ايدىر واتىنە ياتىنە

²səni qoyu verəlim, var get! – dedilər. Qazan aydır: – Vallah, billah,

طوغىرى يولي كودرا ياكى، اكرىي يولى دە كلىيەسى دىرىئى ايتىلەر

³toğrı yolu görər ikən əgri yoldan gəlməyəyin, – dedi. Ayıtdılar:

واتىنە قزان ايدىرىنى دىدىلەر، امنىي قزان بېك دى

⁴– Vallah, Qazan eyü and içdi, – dedilər. – İmdi, Qazan bəg, di

بىزىي اوڭىز دىدىلەر، قزان ايدىرىمى يېرىزىتە ادم اوكتىزىن

⁵bizi ög! – dedilər. Qazan aydır: – Mən yer yüzündə adam ögməzin.

بىرا دە كىز روك ينارىم سىي او كىيم دىرىي واردىرۇدۇر كافىق

⁶Bir adam gətürүň, binəyim, sizi ögəyim, – dedi. Vardılar, bir^[9] ər kafir

كىزورۇدۇر بىرا سىي او كىيم دىرىي كىزورۇدۇلۇ كا فۇك ارخاسىتە

⁷gətürdilər. “Bir əyər, bir uyan!” – dedi. Gətürdilər. Kafiriň arxasına

ايىصالىي اغۇزىتە او مىان او رەدىي، قۇركىچىچىكدىي چىچىرىي

⁸əyər saldı, ağzına uyan urdu. Qolañını^[10] çəkdi, sıçradı

ارخاستە بىرىي، او كىيىس او كىيىسە ئامانىي، قۇزورۇغا

⁹arqasına bindi. Ökçəsin ökçəsinə^[11] qaqqdı. Qapurğasın

قارتنە ئامانىي، او مىان چىكدىي، اغۇزىتە ايىرىدىي كا فۇك

¹⁰qarnına qavşurdu. Uyani çəkdi, ağızın ayırdı, kafiri

او گوردىي، چو كىيى، او دەرىشە او نۆردىي، ايدىرىمى، كا فۇك لىرى

¹¹öldürdi. Çəkdi üzərinə oturdu. Aydır: – Mərə kafirlər,

چۈزىم كىزورۇك سىرىي، او كىيى دىرىي، واردىرۇقۇزىتىي

¹²qopuzum gətürүň, sizi ögəyin! – dedi. Vardılar, qopuzı

كىزورۇدۇلەر، اللە ئىلب يورادە، سۈپلىشى كودالەم خانىنە چىچىشى

¹³gətürdilər. Əlünə alub burada soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış.

ئىيەرپىك پىك ارىدەن يېنى كوردىسىم او بىز نە دىدەم تىرىجى

¹Aydır: – Biň-biň ərdən yağı gördümsə, oyunum dedim.^[12] Yigirmi

پىك ارىيىنى كوردىسىم يېلەتىم او توز پىك ارىيىنى كوردىسىم

²biň ər yağı gördümsə, yiləmədim^[13]. Otuz biň ər yağı gördümsə,

او تەسىدم حىتى پىك ارىيىنى كوردىسىم قىتا باقىدم اللى

³ota saydım. Qırq biň ər yağı gördümsə, qıya baqdım. Əlli

پىك او كوردىسىم الى ورسىدم الحىشىپىك او كوردىسىم شىخىدم

⁴biň ər gördümsə, əl vermedim. Altmış biň ər gördümsə, aytışmadım.

سەكسان پىك او كوردىسىم سەكسان طقسان پىك يېنى

⁵Səksən biň ər gördümsə, səksənmədim. Toqsan biň <ər> yağı

كوردىسىم طرتا ئەدم يەزىپىك او كوردىسىم يېنەم دۇرمىزم

⁶gördümsə, tonanmadım^[14]. Yüz biň ər gördümsə, yüzüm dönmədim^[15].

يۇزى دۇققىتىلەجوم الى الدىم سەدىك دېنچى عىشىتە قىلىغى دەزىم

⁷Yüzi dönməz qılıcum ələ aldım, Məhəmmədiň dini eşqinə qılıc urdım.

اغ مىداڭى يۈمىرى ياشى طوپىچى كىسىم اندى دېنچى ارم بېكم

⁸Ağ meydanda yumrı başı topca kəsdim. Anda dəxi “Ərəm, bəgəm!”

ديۋ او كەنەم او كۆرچى ارتىرىي حقىشى كورىدم او كە كەنەت

⁹deyü ögünmədim. Öğünən ərenləri xoş görmədim. Əlüñə girmiş

ايکىن مۇھىم كاخى او لەر رەھىن خۆه قىلىجىت صال يۈنەنەكىس ياشىم

¹⁰ikən, mərə kafir, öldür məni! Qara qılıciň sal boynuma, kəs başım!

قىلىكىن صىباتىم يوق كىندا واصلىم كىندا و كەنەم صەقىم يوق دېكى-

¹¹Qılıciňdan saparım^[16] yoq! Kəndü əslim, kəndü köküm sımağım yoq! – dedi.

بىر صوچى دېنچى سولىش ايدى يۈكىلىت يۈكىلىت خۆه طاغىت

¹²Bir soy dəxi soylamış. Aydır: – Yüksək-yüksək Qara tağdan

طاشى يواحتىتە قىتا او كېم او بىلەخم حىشى طوتا ئەقزاڭ ارتىرىم

¹³taş yuvalansa^[17], qaba ökçəm, oylugum qarşu tutan Qazan ər idim,

خزونه شىشلر يوكلىپ يردىچىسىه قىا اوپكەنلىپچىنى

¹Firon şışlər yükəlib^[18] yerdən çıqsa, qaba ökçəmlə pərçin

قلدەن خزان ارىيەم - جىا چاتا يكلەر او غلىي عنوغايلىسىه قاينى

²qılan Qazan ər idim. Qaba-qaba bəglər oğlu گovğa qılsa, Qamçı

صالوب تىكىد ورن خزان ارىيەم - يوجى طىڭلارىي مەساد-

³salub tiñduran^[19] Qazan ər idim. Yuca tağları tuman

طرىسىه - قوه پوسارىق دلى قويپىسىه قىزىه خۆجىلەن قىلا ئىغى

⁴tursa, qara pusarıq dali^[20] qopsa, Qaraqoçiminiň qulağı

كورغۇز اولىسىه - قارىرىي ارن قۇلغۇسىن يول ماكلەسىن قىلا ئىغىز

⁵görünməz olsa, Qayrı ərən^[21] qulağızsız yol yaňilsa, Qulağızsız

بول يىشارت قزان ارىيەم - يىدى ياشلى ارڈى رحايەتىقىت

⁶yol başaran Qazan ər idim. Yedi başlı əjdərhaya yetüb

داردەم - حىبىتىدى صونى كۆزىم يىشاردىي حى كۆزىم تا قىزىدە

⁷vardım, Heybətindən sol gözüm yaşardı. “Hey gözüm, namərd

كۆزىم مۇختىت كۆزىم بېرىلەتنى بەن واركە قورخىتكە دىيەم

⁸gözüm, müxənnət gözüm! Bir yıldandan nə var ki, qorxduň!” – dedim.

امى دىجى ارم يىكم ديو او كەندىم او كۈرتىت ارتىرىي خوش

⁹Anda dəxi “Ərəm, bəgəm!” deyü ögünmədim, Öğünən ərənləri xoş

كورىدم - لو كە كىمىشىكى مەن كاپى اوڭىرىمىنى يىترەتىنى خالا

¹⁰görmədim. Əlüñə girmişkən, mərə kafir, öldür məni, yetür məni! Sal

قىلىكىسى ياشىم قىلىڭىدە چىادىم يوق - كەنۋاصلەم كىتىدە

¹¹qılıcınıň, kəs başım! Qılıcınından saparım yoq! Kəndü əslim, kəndü

كۆكىم شماڭىم يوق اعۋەت ارتىرىي صوركى سىنجى او كەنۋاصلەم يوق

¹²köküm sımağım yoq! Oğuz ərənləri tururkən səni ögməgim yoq! –

دېرىيى - خزادە يورادە يىرىدىچىت صوصىلىشى ات قىچىجىرىدە يىقىمان

¹³dedi. Qazan burada bir dəxi soylamış: – Arqıç qırda yayqanır

عَانِ دَكِيزْنَه صَبِيرْلُوْه بِاپْلَشْ كَافِرْشَهْرِيْ صَاغَه

¹Ümman dəñizi[ndə]^[22], Sarp yerlərdə yapılmış kafir şəhri. Sağa,

صَوْلَه چَرْنَيِيْ اوْرَيُوزْ كَجَلْرِيْ صَرْدِنْه دَونْه بَخْرِيلْرِيْ

²sola çırpındı urar yüzgəcləri.^[23] Su dibində dönər bəhriləri,^[24]

تَكْرِيْ سَمْ دَيْوَصُودِيْنَه چَغْرِيْشُورْ عَاصِي لَرِيْ اَوْكَنْ قَيْبَ

³“Taňrı mənəm!” deyü su dibində çığrışur asıləri.^[25] Oňun qoyub

تَرسِينْ اوْقُورْقَرِيْ كَلِيْنِيْ مَلَوَه آشَقْ اوْيَزْصَنْدَ اَنْكَ

⁴tərsin oqur qızı, gəlini.^[26] Altun aşuq oynar Sancıdanıň

بَكْلَرِيْ اِيْتِيْ قَاتَلَه اَخْنَوْنَه اَرْدَيِيْ اِيمَادِيْه اَوْلَه قَلْمَعَيِيْ اِيْتِيْ

⁵bəgləri.^[27] Altı qatla Oğuz vardı, alımadı. Ol qalayı altı

بَاشِ اَرْلَهْسَ قَرَانْ فَارَدَمْ اِيْنِيْ كَوْنَه قَوْمَادَمْ اِيْنِيْ الدَمْ

⁶baş ərlə mən Qazan vardım, Altı günə qomadım, anı aldım.

كَلِسَاسِ يَقْعِبِ يَرْنَه مَسْجِدِ يَأْدَمْ يَاكَ بَكْلَهْتَمْ هِئَزْغِيْ

⁷Kəlisasın yiqub, yerinə məscid yapdım, baň banlatdım. Qızını,

كَلْتَنِيْ اَنْ كَوْكَسَمَه اوْيَنَا تَمْ بَكْلَرِيْنْ قَوْلَه اِيْتَمْ اَنْه دَيْنِيْ

⁸gəlinini ağ köksümdə oynatım, bəglərin qul etdim. Anda dəxi

اَرَمْ بَكْمَ دَيْوَ اوْكَمَدَمْ اوْكَوْنَه اَرْنَدِيْه حَوْشَ كَوْرَمَدَمْ

⁹“Ərəm, bəgəm!” deyü ögünmədim. Öğünən ərənləri xoş görmədim.

اَوكَهْ كَرْمَشَكَه مَرَه كَافِنَه اَولَرِيْجِيْ يَقْوَرْمَيْه يَتَلْجَكَتْ

¹⁰Əlüňə girmişkən, mərə kafir, öldür məni, yetür məni! Qılıcıňdan

بَسَارِمْ بَقَ كَنْدَه وَاصَلَمَ كَنْدَه كَمَ كَمَ صَفَرْمَ بَوقَ دِيرِيْ مَقَانَه

¹¹saparım yoq! Kəndü əslim, kəndü kokum sımağum yoq! – dedi. Qazan

كَهْ صَوْلَيْشَ اِيدَرَه اَرْقَيْجِيْ قَيْنَدَه دَوْنَرَدَه كَمَه كَافِرْسَتَكَه

¹²genə soylamış. Aydır: – Arqıç qırda^[28] döndərdüğüm, mərə kafir, səniň

بَاكَ شَقْقَه اَغْرِيَه وَكَمَ سَتَكَه قَيْنَكَه كَلْتَوْكَه اَغْيَه قَلَسْرَمَلَدَه

¹³babaň. Şaqqına imrəndüğüm^[29] səniň qızıň, gəliniň. Ağca qala Sürməlüdə

ات او نياتيم اتل قارون املنه چاپقون يتدم اق حصار

¹at oynatdım, Atla Qarun elinə çapqun yetdim. Aq hisar

قله ستك برجح يقدم - اغ اچى كتورد يلو پولر ديدم.

²qalasınıň bürcin yıldım. Ağ aqça götürdilər, "Puldur," – dedim.

قرزيل المتون كتورد يلر - بقد رد ديدم از كورزلو قىزىه كلىن

³Qızıl, altın götürdilər, "Baqırdır", – dedim. Ala gözlü qızın, golinin

كتورد يلر الدقدم كليساسي يقدم مسجد يابدم - التوفى

⁴götürdilər, aldanmadım. Kəlisasını yıldım, məscid yapdım. Altını,

كوسىنى يينا لىدم انت دېچى ارم بىكم ديوسا وكمىتم اوكتىلى

⁵gümüşü yağmaladım. Anda dəxi "Ərəm, bəgəm!" deyü ögünmədim. Öğünənləri

خوش كورىدم - الوكه كيرمىشكى هره كا فن او كورىنى بىردى

⁶xoş görmədim. Əlüñə girmışkən, mərə kafir, öldür məni, yetür məni!

كىز واصلم كوكم صفح بوق - سىخ او كىكوم يوق دىرىخى

⁷Kəndü əslim, <kəndü> köküm simağım yoq! Səni ögməgim yoq! – dedi.

قزان بىك بوراده بىردىجىتى سوللىشى ايد رات قياتك قىلتىد

⁸Qazan bəg burada bir dəxi soylamış. Aydır: – Ağ qayanıň qaplanınıň

ارىكتىد يركوكم وار اور تاج قىردا سترك يىكلو كوت طود

⁹erkəgində bir köküm var, Ortac qırda siziň keyikləriniz tur-

عترىسىه اف سازك اصلانتىد يركوكم وار تازالىچى يۇزىكى

¹⁰ğurmaya. Aq saziň aslanında bir köküm var, Taz alaca yunduň^[30]

طرىعىسىه ات داچى قورد انقىكى ارىكتىد يركوكم وار اغى

¹¹turğurmaya. Əzvay qurd^[31] ənugi erkəgündə bir köküm var, Ağca,

يىكل تومىي قىردىكى كىزدىمىسىه اغى صنقول قوشى ارىكتىد

¹²yaňal, tümən^[32] qoyunuň gəzdirməyə. Ağ sunqur quşى erkəgində

برىكوكم ماد ادا اور دلت فره قازنوك اوچورىسىه قالىاعزت

¹³bir köküm var, Ala ördək, qara qazuň uçurmaya. Qalın Oğuz

الْتَّنْ يَرَا وَعِلْمٌ وَأَنْ أَعْرُو تَرَادُلُو بَرْ قَرْطَاشْمَ رَا لَهْ قَرْهَ كُوتَةَ الْجَوَهْ.

¹elində bir oğlum var, Uruz adlu. Bir qartaşım var, Qara Günə adlu.

بَيْكِ دَهْ طَغَانْكِيْ دَرْ كُورْمِيدَهْ لَهْ الْوَكَهْ كِيرْ مِشَكَهْ حَوَهْ كَافَهْ.

²Yeñidən toğanıni dirgürməyələr. ^[33] Əlüňə girmışkən, mərə kafir,

اَوْلَدْ رِيفْ بَيْتُورْ حَفْ قِيلْجَكْدَرْهْ صِپَارِمْ بِعَنْ كَندْ وَاصْلَمْ حَمْنَمْ

³öldür məni, yetür məni! Qılıçından saparım yor! Kəndü əslim, <kəndü kökü>^[34] sımıağım

بِعَنْ دَيْرِيْ بَرْ دِيْنِيْ صَوْلِيْسْتِيْ اِيدَرْ اِيتْ كَبِيْ كَوْ كَوْ اِيدَنْ حَرْ كَعْ.

⁴yoq! – dedi. Bir dəxi soylamış. Aydır: – İt kibi gu-gu edən çerkən

خَرْصَلَيْ كَوْ جَيْكَ طَوكَزْ شَوْلَتَلَيْ بَرْ قَرْبَهْ حَمَانْ دَوْشَكَلَيْ.

⁵xırslı, ^[35] Küçicik toñuz şülənli, Bir torba saman döşəkli,

يَارِمْ كَبِيْجَيْ بَصَدْ خَلَيْ يَرْفَهْ اَغَاجَ شَكَرَبَ كَوْ پَكْ كَافَوْ اَغَوْيَرْ.

⁶Yarım kərpic yasdıqlı, Yonma ağac tañrılı köpəgim kafir! Oğuzı

كَوْرَكَ سَيْنَيْ اوْ كَاكَ كَمْ يَوْقَ اَتَرَهْ اَوْلَدْ رِيزَكَ حَوَهْ كَافَرْ اوْ لَرْ.

⁷görürkən səni ögməgim yoq! Andan öldürürsən, mərə kafir, öldür

يَيْنَهْ اَوْلَدْ رِيزَكَ قَادِرْ قَوْرَسَهْ اَوْلَدْ دِهْ كَافَرْ سَيْنَيْ

⁸məni! Öldürməzsən, qadir qorsa, öldürəyim, kafir, səni! –

دَيْرِيْ كَافَرْلَهْ اِيدَرْ بَوْيَزِيْ اوْ كَمْدِيْ كَلْوَكْ بَيْنِيْ اوْلَدْ دِهْ

⁹dedi. Kafirlər aydır: – Bu bizi ögmədi. Gəlün bunı öldürəlim, –

دَيْرِلَهْ كَافَرْ بَيْكَلَرِيْ دَيْرِلَدِيلَرْ كَلْدِيلَرْ. يَهْ اِيدَدِيلَهْ بَوْنَونَكَ

¹⁰dedilər. Kafir bəgləri dərildilər, gəldilər. Yenə ayıtdılar: – Bunuň

اَوْغَلَيْ وَارْحَوْا شَيْ وَارْ بَوْنَيْ اوْلَدْ رِحَكَ اوْلَمَزْ دِيدَقَيْرَ

¹¹oğlı var, qardaşı var. Bunı öldürmək olmaz, – dedilər.

كَوْ دَدَلَهْ كَوْرَطَامَهْ جَسَدْ صَالَلَهْ اَتَ اِيْاعِنِيْ كَوْلَكَ

¹²Gətürdilər, toñuz tamına həbsə saldılar. At ayağı külük,

اوْرَانْ دِلِيْ جَوَكَ اوْلَوْرَهْ قَنَاقَلَهْ اوْلَوْسَيْ دِيرِيْسِيْ كَشَهْ

¹³ozan dili çevik olur. Qazanın ölümünü, dirisini kimsə

بىلدى مىرىخانم قزانلىق يراؤغلى بىخىنە فاردىي بىيرىي.

¹bilmədi. Məgər, xanım, Qazanın bir oğlancuğu vardı, böyüdü,

پىكچىڭ اولرىي. بىر كون اتا بىنېب دىوانە كلوركى بىركشى.

²yigitek oldu. Bir gün ata binüb divana gəlürkən bir kişi

ايدىر مىرىسى خانە قزانلىق اوغلى دىلىنى دىرىجى ادۇرى.

³aydır: – Məgər sən xan Qazanın oğlu degilsin? – dedi. Uruz

قاقدىي. ايدىر مىرى قوات سەم بىام يايىز خان دىلىدى.

⁴qaqıdı, aydır: – Mərə qavat, mənim babam Bayındır xan degilmidir?

ايتىدىي يوق اول اناكل بىاسى دىستك دىكىر او زرمۇنە.

⁵Ayıtdı: – Yoq, ol anañin babasıdır, səniñ dədəndir. Uruz: – Mərə,

يابىنم يابام اولو حىيد - دىرىغىدۇ دىرىجى 1 يىتىدىي درىي دى.

⁶ya bənim babam ölümidir, dirimidir? – dedi. Ayıtdı: – Diridir,

طۇماتق ئەلسەنە ئەتسائى درىرىي. بويىل دىكەن اوغۇن.

⁷Tumanın qalasında tutsaqdır, – dedi. Böylə digəc oğlan

أغۇزدىي ملول اولرىي. اتىنى قاىسىدىي كرو دەۋتىي.

⁸ağladı, məlul oldu. Atını qayıtdı^[36] gerü döndi,

اتاستە كىلىدىي بورادە اتاستە سوپلىشى كورە لمخانە.

⁹anasına gəldi. Burada anasına soylamış, görəlim, xanım,

ئە سوپلىشى ايدىر مىرى اتامى خان اوغلى دىلىشى خان.

¹⁰nə soylamış. Aydır: – Mərə ana, mən Xan oğlu^[37] degilmişəm, Xan

قزان اوغلى امىشىم خەرە قوات قىزىي تۈرىنى مىكاپچۇرى دىۋىقۇنى.

¹¹Qazan oğlu imişəm. Mərə qavat qızı! Munı maňa neçün deməzdüñ?

اتاھىتىكىي تىكىي دىلىشىسە خەرە بىولە او نەتىجىجۇم.

¹²“Ana haqqı – Tańrı haqqı” degilmişsə^[38], Qara polad uz qılıcum

طە دىتىزىم ئاخاللىقى كوركلى ياشاث كىسىدە ئەلمىغانلىق.

¹³tartaydım, Ğafillicə görklü başının kəsəydim, Alca qanıñ

ئىرىپۇزىنە دوكتىم دىرىي. اتاسى اغلىدىي ايد و اوغلى باڭ

¹yer yuzinə döküydim, – dedi. Anası ağladı, aydır: – Oğul, babaň

صاغۇر آما سۆلە قورخودىم كاڭو، دار، سىتى كىندۇر توڭى

²sağdır, amma söyləməyə qorxardum, kafirə varasın, kəndüzünü

اوزىز سىن حەلاتك اولىس اتوڭچون سىكا دىمىزىم جانىم اۋەل

³urasın, həlak olasın. Anuňçun saňa deməzdim, canım oğul! –

دېرىي. آما عەڭىدەم صالىھىسىنە كوردىم نە تەرىدىرىي.

⁴dedi. – Amma əmmiňə adam sal gəlsün, görəlim nə der, – dedi.

ادم صالىرى. ھىسىتى او خەدىي كىلدى او روۋزابىدە حىچام

⁵Adam saldı, əmmisini oxudu, gəldi. Uruz aydır: – Mən babam

طىتساق او لەدىنى قلىيە كىدرىم ائنا قەلە طاتشىقلىيلو جىمع

⁶tutsaq olduğu qalaya gedərəm. İttifaqla tanışıp qıldılar. Cəmi

بىڭىر، جىرا اولىي او روۋجا باستە كىدرىراغىدە كلوڭىزىلر

⁷bəglərə xəbər oldu: "Uruz babasına gedər, yaraqla gəlүñ!" – dedilər.

لەشكىر دېرىي كىلدى. الپ او روۋچا دارلىرىن اچىرىي.

⁸Ləşkər dərildi gəldi. Alp Uruz çadırlarının açıldı,

جىبە خاتىسى يۈكلىتىي. قۇز كونە چىرىي باشى او لەدىي يۈرۈ

⁹çəbəxanasın yüklətdi. Qara Gündə çəribəsi oldu. Borı

ااغزىب كۈچىلر يۈلە كوردى. يۈل او رۇقىتىن كاڭىزلىك يايضىچى

¹⁰ağardıb köcdülər, yola girdilər. Yol üzərində kafiriň ayasofyası

واردى. كىشىشىلر بىڭىلدىي. غابىت سىربە كلىسا يىرىعى.

¹¹vardı, keşişlər bəklərdi. Ğayət sarb kəlisa idi.

آتدان اىتىمۇپ تاچىر ئەنەن كىدىرى. بازىرگان صورتىن

¹²Atdan enüb tacir tonın geydilər. Bazirgan surətində

قىزىدۇر چىكىدىلر كىلدىر. كاپى كىر كوردى يۈرۈلىنى لەقاچىرى

¹³qatır, dəvə çəkdilər, gəldilər. Kafirlər gördilər, gələnlər tacirə

پىزىمىز قاچدىلەر قلىيە كىدلو قىتولىرى يايىدىلەر بىر جە چىقىب

¹bəñzəməz, qaçdılار, qalaya girdilər, qapuların yapdilar. Bürcə çıqub:

كىملىسىز دىپىلەر بىنلىرا يىتدى يازىز كاتىز زىپىلەر كافىلەر

²– Kimlərsiz? – dedilər. Bunlar ayıtdı: – Bazirganlarız, – dedilər. Kafirlər:

يىلان سوپىرىسىز دىپو طاشە طەندىلەر اورۇندا تەن اىندى

³“Yalan söylərsiz”, – deyü taşa tutdular. Uruz atdan endi.

ايىرھاي اتامىك التۇن مەزھىتىن شەراب اېچىسى حىنى سوون

⁴Aydır: – Hay, atamıň altun qədəhindən şərab içən, məni sevən

اتىن اىنسونىه بىنلىك قىتوستە بىر رىگىر اورە لم دىرىي. اوئى

⁵atdan ensün! Bunuň qapusuna birər gürz uralım! – dedi. On

الىت يىكتىچىرا يوب اتىن اىتدىلەر قىلغان ما پىتىلەر كورۇن

⁶altı yigit sıçrayub atdan endilər. Qalqan yapındılar. Gürzlerin

امۇرلۇنىدا اوردىلەر قاپو يە كىلەدىلەر بىر كورق اورۇپ قىتوى

⁷omuzlarına urdılar, qapuya gəldilər. Birər gürz urub qapuyı

اوانتىلارا بىخىد كودىلەر بىر لەقلەرى كاھىرى قىرىدىلە دە

⁸uvatdilar, içəri girdilər. Bulduqları kafiri qırdılar. Diň

چىغىر عدىلەر ما لىنى يىغا لەرىلە چىرىي اوورۇنە كەلەپلىرى قۇتىلەن

⁹çiqartmadilar, [39] malını yağmaladilar. Çeri üzərinə gəldilər, qondular.

سکورى صەقىچىدى واردىي كوردىي كەلەپلىرى المەيلە چىرىي

¹⁰Məgər bir siğirtmacları vardi. Gördi kim, qalayı aldılar, qaçdı

تىكۈر واردىي ايا صوقىيە المەدۇنخىن وىردىي نا اوئورىسى

¹¹təkura vardi. Ayasofya alındığın xəbər verdi. “Nə oturursuz,

اور زوڭىن يېنى كەلىي باشىكۆزىزىغانى كوركىت دىرىي تىكۈر

¹²üzərүүзە yağı gəldi, başıñuz yarağın görün!” – dedi. Təkur

بىكلەرى جىع ايلدىي بىنلىك نە سارا قىلا ئوم دىرىعىي بىكلەرا يىتدىلە

¹³bəglərin cəm eylədi. “Bunlarla nə müdara qılalum?” – dedi. Bəglər ayıtdılar:

بۇنىڭ مىدارا سى اوڭوركەم قزا بىن چىقىرە وزانلىدە بىراپتىرىۋەز

¹– Bunuň müdarası oldur kim, Qazanı çıqaravuz, anlara bərabər edəvüz.

بۇ سوئىچى مىصلحت كوردىلىرى داردىلىرىقىن اپى چىقىرىۋەب

²Bu sözi məsləhət gördülər. Vardılar, Qazanı çıqarub

تکورا اوكتە كتو رد يىلر تکورايدۇ خزان بىك او رىزىزە نىشكەن

³təkur öñünə gətürdilər. Təkur aydır: – Qazan bəg, üzərimizə yağı gəldi.

بۇ رايى ئاوزىزىچى دىرىزىن سىنى يىتىۋىسىم دىرىلىرىم ھم

⁴Bu yağıyı üzərimizdən irarsaň^[40], səni qoyu verəlim, – dedilər. – Həm

خرا جە مطیع اولامىسى دىنى آندىيچىكەم بىزىنەم ايلە بىنى لغە

⁵xəracaca müti olalım. Sən dəxi and iç kim, bu bizim elə yağılığa

كىلىدىس دىرىلىرى دىرىزىن دىنى دايدۇ خزان باتىه طاعرىي يۈچى كوركىن

⁶gəlməyəsin, – dedilər. Qazan aydır: – Vallah, billah, toğru yoli görürkən

اكىرىچى يۈلۈر كەلىلەم دىرىزى دىرىزى كافىلر قزان دايمىدا بىجىدى دىرى

⁷əgri yoldan gəlməyəlim! – dedi. Kafirlər: “Qazan eyü and içdi”, – deyü

سوئىلۇر تکور جىرسىنى دىيوشۇوب مىدا نەكلىدىي چادار

⁸sevindilər. Təkur çərisin devşirüb^[41] meydana gəldi. Çadır

تکدرىزىي كا فەلىشىكىي قزانىڭ او زىنەنە يىقلدىي خزان

⁹tikdirdi. Kafir ləşkəri Qazanıň üzərinə yiğildi. Qazana

كىيم تکور دىلىرى دىتلىج و سکو و چوماق و ساير جىنكلىكلىك

¹⁰geyim gətürdilər. Qılıc və süňü və çomaq və sair cəng alətin

كىدرىزىب طوتىدىلىرى دىو محلەت اغۇز تارلىرىي ارىيىلىلى

¹¹geydirüb tonatdilar. Bu məhəldə Oğuz ərenləri alay-alay

كىلىدىي كۆپ كۆپ تىطا ولدىنىقا دە لوچالىتىي قزانات

¹²gəldi. Köpür-köpür tavillar, naqaralar calındı. Qazan

كىوردىكىم لىشىكرا او كىچىنە بىانغ بىزنا تلىغ اىغ عالمونك دىمور

¹³gördi kim, ləşkər öñünçə bir ağ boz atlu, ağ ələmlü, <əgni>^[42] bək dəmür

طۇنلۇ اغۇزك اوکىنجىھە كەلدىي چادىرىن دىكىرىدىي 14ىي

¹tonlu oğuzuň öñüncə gəldi. Çadırın dikdirdi, alay

بىغلەدىي طوردىيي اتوك ارد بېنە قىع كونە كەلدىي الائىغلى

²bağladı, turdu. Anuň ardınca Qara Günə gəldi, alay bağladı,

طوردىي چان يورادە قزان آت مىدا نى سوردىي چۈرىم

³turdu. Həman burada Qazan at meydana sürdi, qırım

دېلىدىي بوز اتلۇ بېرلەك آت دېرىغ مىدا نى كەرىدىي قزان

⁴dilədi. Boz atlu Beyrək at dəpdi, meydana girdi. Qazan

بورادە صوپىلىشى كودەن خاتىم نى صوپىلىشى ايدىر قالقۇبىخىزىنى

⁵burada soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır: – Qalqubani yerindən

خواران يىكت تېيكىت سى آكىنى بلە دەورە حاتىم كىن يىكت

⁶turan yigit, nə yigitsin? Əgни bək dəmür tonın geyən yigit,

تېيكىت سى ادك تە درىيكت دېڭىل كەلدىي بېرلەك يورادە

⁷nə yigitsin? Adın nədir, yigit, degil maňa! – dedi. Beyrək burada

صوپىلىشى ايدىرسىن كاھىسى مىنى بىلزىي سىيىھ يارلە صاراك

⁸soylamış. Aydır: – Mərə kafir, sən məni bilməzmisin? Parasarıñ^[43]

يايىبور دىھارلىرىن پارلىيوب اوجىخ ادىخلوس اىرقلە

⁹Bayburd hisarından parlayub uçan, adaxlusın ayrıqlar

الوركى صوقىب الائى يايى يورادە خان او غلىي يامسىي بېرلە

¹⁰alurkən tutub alan, Bay Börə xan oğlu Bamsı Beyrək

كەلدىرلەر كەلدىرە كاپى دەركىشىم دېرىي قزان يورادە

¹¹maňa derlər. Gəl bərү, mərə kafir, dögüşəlüm! – dedi. Qazan burada

برىدىي صوپىلىشى ايدىرسىن يىكت او كىنجى بىرچىتىلەن بىر اسقۇ

¹²bir dəxi soylamış. Aydır: – Mərə yigit, öñüncə bu çəriniň bir aq sancaqlu

اوجىي جىقىدىي چادىرىب ايدىتى او كىرىي دەرىيي ائى بوزازا

¹³alay çıqdı. Çadırın eldən öndin^[44] dikdi. Ağ boz ata

بىنە اول يكىت تەرىكت دەركۈنى تەمىز دەرىكت ماشىكچىن

¹binən ol yigit nə yigitdir? Kimün nəsidir? Yigit, başınçun

دىكلەمكە بىرلەك يەرىمعە كاڭرۇكۇن تەسىپى اولىسىدە كەركە يەركۈز

²degil maňa! Beyrək aydır: – Mərə kafir, kimüň nəsi olsa gərək! Bəgümüz

قزاڭات اوغلى دىرىي - قزاناد كۆكلىتنى ايدىڭا المحمد الله

³Qazanıň oğlıdır, – dedi. Qazan könlidən aydır: – Əlhəmdülillah,

منم اوغلانىخىم بىرلەك ارا اولىسى دىرىي - بىرلەك مەرە كاڭرىخىم

⁴mənim oğlancığım böyük ər olmuş, – dedi. Beyrək: – Mərə kafir, necə

بىراو في بونى صورسى مكا دىرىي - قزاڭات اورىقىزىك

⁵bir onı-bunu sorarsın maňa? – dedi. Qazanıň üzərinə at

صالارىي پەرلۈ كەرتىنەن اللە الوب قزاڭىن چالارىي - قزانات

⁶saldı. <Altı> pərlü gürzini əlinə alub Qazanı çaldı. Qazan

كەندىجي مىلدەرمى - قزاڭادىي بىرلەك بىلگىنەن طۇرىتىي

⁷kəndüy়i bildirmədi. Qarvadı Beyrəgi biləgindən tutdı,

حەنەتىي چوماعەننىڭىزى دىرىي - بىرلەك آكسىزىش بىر

⁸tartdı çomağını əlindən aldı. Beyrəgiň ənsəsinə bir

چوماعەن او ردىي - بىرلەك ات يېرىتىپ وۇچقىلىدىي - قايىن

⁹çomağ urdı. Beyrək at boynın qucaqladı, qayida

دوستىي - قزاناد ايدىرىما بىرلە دارىكۈكە اىيت كەلىتىپ

¹⁰döndi. Qazan aydır: – Ya Beyrək, var bəgүñə ayıt, gəlsün! –

دىرىي - بونى كوردىي ايلەك خەرىجى اوغلىي - دۆنەپلىز

¹¹dedi. Bunı gördü, İlək qoca oğlu Dönə bilməz

دۆلەك او رىن مىداڭان كىرىي - قنان بورادە صورىلىشى ايدى

¹²Dölək Əvrən meydana girdi. Qazan burada soylamış. Aydır:

11-لەر لەكلىمەن ئىرىتىپ صورىدە يكىت ئەنلىكتىپ يەرىمعە اىتىپ اىتىپ

¹³– Alar taňla yerindən turan yigit, nə yigitsin? Bədəvi atın oynadı

كلى يىكت تىركىسىن اداردىن ادىيە ياشۇرىق عىب

¹gələn yigit, nə yigitsin? Ər ərdən adın yaşurmaq eyib

اولور-ادك تىدرىكت دىكىل مىكا دىرىي. دولك اورى

²olur. Adın nədir, yigit, degil maňa! – dedi. Dölək Əvrən

ايدىرىم. كا فرمتىم ادم بىلزىمىسىن. او زاد تەخورلىيان ايلەن

³aydır: – Mərə kafir, mənim adım bilməzmisin? Öz adına xorlayan^[45], eldən

چغان. آلىي يېھى قلمىشكىلىدەن اىلەن. اىلەك خوجى ئاغلى

⁴çığan, əlli yeddi qalaniň kilidini alan İlək qoca oğlu

دوتە بىلخى دولك اورى مىكا دىرىلرىرىي. سکوس النا رىپ

⁵Dönə bilməz Dölək Əvrən maňa derlər, –dedi. Süňüsün əlinə alub

ات صالحىه قزاڭى سا بىخىم دىرىي سا بىخدىي او تەپكىرىي

⁶at saldı. Qazanı “sancam” dedi, sancamadı, ötə keçdi.

قزان ات دىرىجىه سکوسىن چىكۈپ المىنلىرى دېئىن

⁷Qazan at dəpdi, süňüsün çəküb əlindən aldı, dəpəsinə

اوردىي پار. يان او لرىي او اتىع. ايدىرىم قرات اوغلى

⁸urdı. Para-para oldu, uvandı. Aydır: – Mərə qavat oğlu,

بىكۆك دىي گلسون دىرىي. اول دەجى قايىد دوتىرىي قزان

⁹bəgüşə de gəlsün! – dedi. Ol dəxi qayıda döndi. Qazan

يىنه اردىيلرىي. دوزن او غلىي او غلىي الې رىستم ات دىرىي

¹⁰yenə ər dilədi. Düzən oğlu^[46] Alp Rüstəm at dəpdi,

سیدانىزىرىدىي قزان يورادىكەن سەفيلىرىي ايدىز قالۇق بىنى

¹¹meydana girdi. Qazan burada genə soyladı. Aydır: – Qalqubani

يىرىتەن صورىيى كەلەن قاصلقى. ات بىصولىن تىركىسىن

¹²yerindən turi gələn, Qazılıq atın butun binən <yigit>, nə yigitsin?

ادك تىدرىكت دىكىل مىكا دىرىي. الې رىستم ايدىز قالۇق بىنى يىزىن

¹³Adıň nədir, yigit, degil maňa! – dedi. Alp Rüstəm aydır: – Qalqubani yerindən

طوري كلن - آكى قرماش بېكىت اولدۇرىپ دىلىل كۆرن دۈزىپ

¹turi gələn, iki qardaş bəbəegin öldürüb zəlil gəzən Düzən

او غالي الپ رستم مکا دير لو دىرىغى - او ل دىجى قىزانه

²oğlu Alp Rüstəm maňa derlər, – dedi. Ol dəxi Qazana

ات صالحى - الام دىرىي اليمادى - قزان بىك بوكا دىجى

³at saldı, “alam” dedi, alamadı. Qazan bəg buňa dəxi

بر حزب او ردىي اپدرەن قوات واربىكى كەدىي كەلسۇن

⁴bir zərb urdu. Aydır: – Mərə qavat, var bəgүñə de, gəlsün! –

دیدى - او ل دىجى دوتىي قزان كىروان دىلىرىي او روزك

⁵dedi. Ol dəxi döndi. Qazan gerü ər dilədi. Uruzuň

جل ويسي عسى قىز كۆنة طىتىشىرىي چىكىي اكسوزىز

⁶cılavısın əmmisi Qara Günə tutmuşdı. Çekdi aňsuzın

التره الري قىلىقىي صارتىي بىاستاك او رئەت ات صالحى

⁷əlindən aldı, qılıcı tartdı, babasının üzərinə at saldı.

طۇرتۇرىي چىكىتة قىلغى اىندىرىي كىھىنى كىسىي او خۇدا

⁸Turundurmadi^[47], çigninə qılıc endirdi. Geyimini kəsdi, omuzuna

دو دەت پەرەن دەكلورخىم او ردىي الېڭى قايفى شىۋىرىلىغى

⁹dört parmaq dəňlü zəxm urdu. Alca qani şorladı,

قوينە اينىي - ارقىكتە دوتىي كە بىر دىجى جانە قىنات

¹⁰qoynuna endi. Uruz genə döndi ki, bir dəxi çala, Qazan

بورادە چاغىر ب او غلنە صوپىلۇ كورە لم خانم نە صومىلۇ

¹¹burada çağırub oğluna soylar, görəlim, xanım, nə soylar.

ايىدە قىن ئاتىم يوكىسىي او غۇول - قارانخۇ كورلۇم

¹²Aydır: – Qara tağım yüksəgi öğul! Qaranňulu gözlərim

ايىدە قىن او غۇول - ئىمعام او رۇوف اصلاتىم او رۇونت اغىصىللۇ

¹³aydını oğul! Alpum Uruz, aslanum Uruz! Ağ saqallu

بېڭەم قىتە اوغلۇ دىرىي، اورۇرۇك شەققىت طەلرىي قىتىچى

¹babana qıyma, oğul! – dedi. Uruzuň şəfqət tamarları qaynadı,

ئۆز، بېڭە كۆرلۈي ئان ياش طەلرىي اتىدە يىرە اىتىع اتاسىڭ

²qara qıyma gözleri qan-yaş toldı. Atdan yerə endi, atasınıň

الىي اوپرىي، خزانى دىچى اختر لارىي يىرە اىنچى اوغلۇنىڭ

³əlin öpdi. Qazan dəxi axtarıldı^[48] yerə endi, oğlunuň

بۈيىن، اوپرىي، يېڭىلەر قىزانلىك اوغلۇنىڭ ئات صالدىلۇ

⁴boynın öpdi. Bəglər Qazanla oğlunuň üzərinə at saldılar.

چور دەملەر جىيىسى اتىن اىتىجىب قىزانلىك ئىس اوپرىيلو

⁵Çevrə aldılar, cəmisi atdan enüb Qazanıň əlin öpdilər.

بۇرۇمىن كاڭىۋات صالدىلار قىلغى او ردىلەر دەرە كىد

⁶Yoriyuban kafirə at saldılar, qılıç urdilar. Dərələrdə,

دېم كىد، ساڭىرە مەرغون كىدەي تىلە ئەركەر كېلىساسى يېتىپ

⁷dəpələrdə kafirə qırğun girdi. Qalayı aldılar. Kəlisasın yiqub

مسىد يېرىيلو، قانلو كاڭىرلىق بىيانى طارقىب الىي

⁸məscid yapdılar. <Uruz> qanlu kafir əlindən babasını tartub aldı.^[49]

خان ئاغۇن اىلەن كلوب چىدىي، اىغىرمۇز لوا تاسىتىشىچى

⁹Qalın Oğuz elinə gəlüb çıqdı. Ağca yüzlü anasına muştucci

صالىبىي، قان بىكىز رەرىي كەلىنى قىزانە قۇشۇ كلوب ئىلتەن

¹⁰saldı. Qaza bəñzər qızı, gəlini Qazana qarşu gəlüb əlin

اوپرىيلو، اىماغىنە دىشىلە، قىزان كۆر كلوب چادرا و ئاتاق

¹¹öpdilər, ayağına düşdilər. Qazan görklü çemənə çadır otaq

دەرىدىي، يېرىي كون يىدى كېچى طوى دوكى ايدىب يە

¹²dikdirdi. Yedi gün yedi gecə toy-düğün edüb yemə-

اپچى اولىي، دەم قورقۇد كەلىي، چۇزىچالارىي، خان ئاتىلار

¹³içmə oldu. Dədəm Qorqud gəldi, qopuz çaldi. Gazi ərənlər

بَاشْتَه نَهْ كَلْدَوْكَعْ سُوِيلْدَيْ - قَيْفْ أَوْكَدْكَتْ مِلْكْ اَذْلَرْ دِيتْيَا

¹başına nə gəldügin söylədi. Qanı ögdögümüz bəg ərənlər, Dünya

سَمْ دِيتْلَرْ - أَجْلَ الدِّيْرْ مِرْكَزْلَرْ جَافِ دِيتَاكَهْ تَالِيْعَ

²mənim deyənlər? Əcəl aldı, yer gizlədi, Fani dünya kimə qaldı?

كَلْمَلُوكِيدْمَلُودْدِنِا صَوْكْ أَوْجَيْ أَولْلَوْدِنِا - اَولُومْ وَقَيْيَ

³Gəlimlü-gedimlü dünya! Soň uci ölümlü dünya! Ölüm vaqtı

كَلْدَوْكَنْ أَرْجَيْ إِيمَانْدَبْ أَيْمَسْوَنْ - قَادِرْسَيْ نَامِرْدَهْ مَحْتَاجْ

⁴gəldügində arı imandan ayırmasun! Qadir səni namərdə möhtac

أَيْسَوْنْ - يِشْ كَلْمَدْ دَعَا خَلْدَقْ قَبَولْ أَوْلَسْوَنْ - أَمِينْ أَمِينْ

⁵eyləməsün! Beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun! “Amin!Amin!”

دِينَلَوْرِيْزَارْ كَوْرِسَوْنْ - كَوْتَا حَكُوْزَيْ أَدِيْ كَوْرَكَلُوْ مُحَمَّدْ

⁶deyənlər didar görsün! Günahınızı adı görklü Məhəmməd

مَصْطَفَا حَرَمِيتَ بَنْشَلْسَوْنَتْ خَانِمْ هَيْ -

⁷Mustafa hörmətinə bağışlasun, xanım, hey!

XI BOYLA BAĞLI ŞƏRHLƏR

[¹] 2, 9, 10 və 12-ci boylarda olduğu kimi, bu boyun başlığında da “xanım, hey!” ifadəsi buraxılmışdır.

[²] Əlyazmada yazılmasa da, “içüb” sözünün cümləyə əlavə edilməsi “Kitab”ın dilində getmiş aşağıdakı nümunələrə əsasən yerinə yetirilmişdir:

Bu yaňa Şökli Məlik kafirlərlə şən-şadman yeyüb-içüb otururdı. [D-51, 3-4]

Yeyüb-içüb otururlardı. [D-70, 10]

Qırq yigid ilən yeyüb-içüb otururlardı. [D-90, 1]

Dəli Domrul qırq yigidlən yeyüb-içüb otururkən nagahandan Əzrayıl çıqa gəldi. [D-157, 3-4]

O.Ş.Gökyay, M.Ergin, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində də “yeyüb-içüb” ifadəsində ikinci komponentin buraxıldığı düşünülərək bərpa edilmişdir [160, Ic, s. 234; 167, s. 175; 187, s. 177]. Maraqlıdır ki, ikinci boyda da Qazan xan yeyib-içəndən sonra ova çıxməq həvəsinə düşür.

[³] Ş.Cəmşidov “ala bilmədi” mənasında işlənilmiş “alımadı” feilini “alyamədi” şəklində oxumuşdur [26, s. 413]. Digər baxımdan, şahinlə bağlı olduğu üçün onun “Alımadı, şahin pərvaza ağdı” cümləsinin tərkibində verilməsi tələb olunur. Lakin M.Ergini çıxməq şərtilə, digər nəşrlərdə özündən əvvəlki cümlənin tərkibində “Qazan şahını saldı, alımadı” kimi verilmişdir ki, bu isə işi icra edən subyektin şahin deyil, Qazan xan olması anlamını ortaya qoyur.

[⁴] Bu söz “bir qədər” mənası verən “bir az” ifadəsinin şifahi nitqdə deyilmə formasıdır ki, hazırda da canlı danişqda istifadə olunur. O.Ş.Gökyay onu “biraz” [167, 175], H.Arası “bir az” [78, s. 143] yazılış variantlarında müasir ədəbi dilə uyğunlaşdıraraq versələr də, digər nəşrlərdə “birez//birəz” deyiliş şəkli saxlanılmışdır [26, s. 413; 79, s. 116; 160, Ic, s. 234; 187, s. 177].

[⁵] H.Arası və Ş.Cəmşidov nəşrlərində bu feillər həmcinc sözlər kimi götürüldüyündə aralarında vergül işarəsi qoyulmuşdur [26, s. 414; 78, s. 143]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə yaxınmənalı feillər kimi düşünülərək defis işarəsi ilə yazılmışdır [79, s. 116]. Eposda işlənilmiş bu tipli feil nümunələrinin təhlili göstərir ki, onların birinci tərəfi tərz bildirməklə feili bağlama funkisi daşımışdır. Canlı xalq dilində indi də geniş istifadə edilən bu ifadə forması “yatıb uyudu”, yəni “yatıb yuxuya getdi” mənasındadır. Ona görə də aralarında vergül və defis işarəsinin qoyulmasına ehtiyac yoxdur.

[6] Sözün sonundakı “re” hərfinin üzərinə nöqtə qoyulması katibin mexaniki şəklidə yerinə yetirdiyi yazı üslubu ilə bağlıdır. O.Ş.Gökyay əlyazmada “burağuz” şəklində olduğunu qeyd etsə də, “bırığur” kimi vermişdir [167, s. 175]. Digərlərindən fərqli olaraq, yalnız Ş.Cəmşidov “buraqub” şəklində oxumuşdur [26, s. 414].

[7] Bu cümlədəki “oyandi” sözünün əlyazmada “oynatdi” oxunuş şəklində yazıldığını qeyd etməklə O.Ş.Gökyay “uyandı” kimi vermişdir [167, s. 175]. H.Arası “gərindi” feilini “gərtdi” feili, M.Ergin isə “qırdı” feilini “kopardı” feili kimi düşünərək oxumuşlar [78, s. 144; 160, Ic, s. 234].

[8] Bu məqamda hadisənin səbəbini soruşmaq məqədilə işlənilən “nə” (“niyə” anlamında) əvəzliyinin buraxıldığı aydınca duyulur. Elə buna görə də F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşri istisna olunmaqla digər nəşrlərdə bərpa edilmişdir.

[9] Əlyazmada “dir” oxunuşunda yazılıb. Ona görə də S.Tezcan burada “uzun” mənalı “diraz” fars sözünün işləniləyini irəli sürmüş və H.Boeschotenlə birgə hazırladıqları nəşrdə də bu şəkildə vermişdir [187, s. 179; 188, s. 351].

[10] Yəhəri ata bağlamaq üçün qarnının altından keçirilən qayışa deyilən “qolan” sözü H.Arası və Ş.Cəmşidov tərəfindən “qulan” kimi oxunmuşdur [26, s. 415; 78, s. 145]. Araşdırma göstərir ki, eposun dilində “qulan” sözü “çöl eşşəyi” mənasında iki dəfə işlənilmişdir:

Geñəz yerlər çəmənlərin qulan bilür [D-5, 3])

Qulanla siğın-keyikə qoñşı yurdım,

Səni yağı nerədən darımış, gözəl yurdım? [D-44, 6-7]

Qazanın yəhəri kafirin belinə qoyaraq qolannı çəkməsi aydın təəvvür edildiyindən göstərilən məqamda “qulan” sözü tamamilə yersiz görünür.

[11] “Ökcə” sözü əksər türk dillərində “daban” mənasında açıqlanan leksik vahid olub [228, Ic, 2h, s. 1186; 231, s. 52-521] “Kitab”ın mətnində də bir neçə dəfə rast gəlinir:

Yaqañla boğazıñdan tutubanı qaba ökçəm altına salayınmı? [D-13, 11]

“Ana haqqı – Tañrı haqqı” degilməsəydi, qalqubanı yerimdən turaydım, yaqañla boğazıñdan tutaydım, qaba ökçəm altına salaydım, ağ yüzüñi qara yerə dəpəydim, ağzuñla burnuñdan qan şorladaydım. [D-53, 7-10]

Görünür, tarixən işlək olduğu üçün “ökçələmək” (çəkmənin dabanı ilə atı hərəkətə gətirmək) feili də bu sözdən düzəlmüşdir ki, abidənin dilində bir neçə məqamda istifadə olunmuşdur:

Bədəvi atın ökçələdi, ol tarafa yordı. [D-26, 7-8]

Qoñur atını ökçələdi, kafir keçdiyi yola düşdi getdi. [D-44, 12-13]

Dəxi Qoñur atın ökçələdi, yola girdi, evinə gəldi. [D-135, 3]

Ona görə də “ökcəsin ökcəsinə” ifadəsinin Ş.Cəmşidov tərəfindən “öncəsin öncəsinə” [26, s. 415], F.Zeynalovla S.Əlizadə tərəfindən isə “öñcəsin öñcəsinə” [79, s. 117] şəklində verilməsi yanlışdır. Sözün məna çaları düzgün tutulmadığına görə Qazanın kafirin belini bükərək dabanını dabanına vurmasını ifadə edən bu cümlə F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “Dizlərini onun dizlərinə vurdu” məzmununda çevrilmişdir [79, s. 215].

[12] Soylamanın növbəti misraları ilə müqayisə etdikdə burada “biñ-biñ ərdən” birləşməsi əvəzinə, “on biñ ər” ifadəsinin işlənilməsi tələb olunur ki, H.Arası bunu nəzərə alaraq sayla bağlı düzəliş etmişdir [78, s. 145]. S.Əlizadə misraların məzmun əlaqəsindən çıxış edərək bu düzəlişi doğru saysa da, yazılış şəkli saxlanılmışdır [79, s. 117, 252].

Soylamadakı misraların baş hərfləri eyni səsi ifadə edən sözlərlə başlayıb tamamlanması onun qədim türk şeiri üçün səciyyəvi fonetik alliterasiya üzərində qurulmasından irəli gəlir. Fikrimizcə, “biñ-biñ ərdən” ifadəsi söyləyici ozanın nitqinə uyğun variantda əlyazmaya köçürülmüşdür. Lakin Dədə Qorqud soylamaları əsasında tərtib olunmuş XVIII əsərə aid “Türkman kitabı”nda artıq bu yanlışlıq aradan qaldırılıraq misra “biñ-biñ” sayı ilə deyil, “on min” sayı ilə başlanılmışdır:

On min yağı gəldüğünü eşidəndə

qol götürüb aq otaq içində oyına girdüm. [61, s. 52]

Deməli, sıra ardıcılılığını gözləməklə ilkin variantda birinci misranın “on biñ” sayı ilə deyildiyini bərpa etsək, sonuncu ifadənin “o” səsi ilə başlayan “oyunum dedim” ifadəsi ilə bitməsi məntiqi görünür. Lakin bu mühüm göstərici O.Ş.Gökyay, M.Ergin nəşrlərində nəzərdən qaçırdığından “oyunum” sözü “öyünum” şəklində oxunmuşdur [160, Ic, s. 236; 167, s. 388]. “Öyün” sözünün “öynə yeməyi” anlamında açıqlanmasından [167, s. 388] isə belə çıxır ki, Qazan da sanki Təpəgöz kimi öynəsində adam yeyirmiş. Aydındır ki, bu heç də belə deyil və “oyunum dedim” ifadəsi ilə Qazan yağı gördükdə onunla döyüşü özü üçün bir oyun sandığını bildirir.

[13] Misranın incə saitli “yigirmi” sayı ilə başlaması onun incə saitli sözlə bitməsini düşünməyə əsas verir. O.Ş.Gökyay bu sözü “yiylamadım” şəklində oxuyub “iyləmək, qoxulamaq” mənasında izah edib [167, s. 177, 451]. M.Ergin “yiylamaq” səstərkibində oxusa da, sözlükdə “iyləmək” kimi başlığ'a gətirib eyni anlamda açıqlamışdır [160, Ic, s. 236, IIc, s. 336]. H.Arası “yiylamadım”, Ş.Cəmşidov isə mənasını şərh etmədikləri “yiylamadım” variantı üzərində dayanmışlar [26, s. 416; 78, s. 145]. F.Zeynalovla S.Əlizadə də bu sözü “yiylamadım” kimi oxuyub müasirləşdirdikləri mətnində “qaçmadım” feili ilə vermişlər [79, s. 117, 215]. S.Tezcan-H.Boeschoten birgə nəşrində isə

həmin mənənə bildirən “yelmedüm” sözü seçim edilmişdir [187, s. 179; 188, s. 353].

Qədim və müasir türkçədə “qaçmaq, (at)çapmaq” mənasında işlənilmiş “yel-” və “yil-” feilləri fonetik variantlar sayılır [75, IIIc, 63; 209, s. 261; 228, IIIc, 1h, s. 346; 237, s. 176-177]. Fikrimizcə, misranın əvvəlində “yigirmi” sözünün işlənilməsi son sözün eyni səstərkibi ilə başlayan “yiləmədim” feili ilə verilməsinə əsas yaradır.

[¹⁴] Soylamadakı bütün misralar sayından asılı olmayaraq yağı qoşunundan qorxmayan, çəkinməyən Qazanın əzmini, özünəninəməni, keçirdiyi psixoloji durumu əks etdirir. Ona görə də bu misranın sonunda işlənilmiş “zireh geyinmədim” mənasını verən “tonanmadım” feilinin H.Arası, F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “geyindirmək” mənalı “donatmadım//tonatmadım” variantında oxunması özünü doğrultmur [78, s. 145; 79, s. 117]. Bundan əlavə, sonuncu nəşrdə həmin söz müasir dilimizə “silahlanmadım” kimi yanlış çevrilmişdir [79, s.215]. Ş.Cəmşidov isə yenə də mənasını açıqlamadığı “dünatmadım” sözü kimi (Çap zamanı “donatmadım” sözünün yanlış yazılması da ola bilər) oxumuşdur [26, s. 416].

[¹⁵] Digər nəşrlərdə bu şəkildə oxunmuş ifadəyə Ş.Cəmşidov ziddiyyətli yanaşaraq, mətn daxilində onu “yüzüm dünmədim”, şərhələr hissəsində isə “yüzüm dutmadım” variantında transkripsiya etmişdir [26, s. 241, 416]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində də fərqli yanaşma müşahidə olunur. Belə ki, “yüzüm dönmədim” frazemi “yüz dönmedüm” kimi təqdim edilmişdir [187, s. 179].

[¹⁶] Burada “qabağından qaçmaq” mənası bildirən “sap-” feili əsasında -ar morfemi ilə düzəlmüş “səparım” feili sıfəti (-ım mənubiyət şəkilcisiidir) yalnız H.Arası tərəfindən “səparım” şəklində oxunmuşdur [78. s. 146].

[¹⁷] M.Ergin bu dil faktına məntiqi yanaşaraq, əlyazmada “yuvalansa” oxunuş variantında yazıldığını qeyd etməklə “yuvarlansa” kimi vermişdir [160, Ic, s. 236]. M.Kaşgarının başqa bir məqsədlə götirdiyi aşağıdakı şeir nümunəsində “yuv-” feil kökünün “yuvarlama” mənasında işlənildiyi götərilir:

Məninq bilə kənqəşdi,
Bilgi manqa tənqəşdi.
Ərən bilə ünqüsdi,
Alplar başın ol yuvar. [75, IIIc, s. 341]

Soylamada işlənilmiş “yuvalan-” feilinin (-sa şərt şəkilcisiidir) “yuv-” feil kökündən -ala və -n leksik şəkilçiləri ilə düzəldiyini nəzərə alsaq, M.Ergin düzəlişinə ehtiyac duyulmur.

[¹⁸] Bu söz O.Ş.Gökyay və M.Ergin tərəfindən “yükleyüp” kimi oxunaraq “yüklemək” mənasında açıqlanmışdır [160, Ic, s. 236, IIc, s. 342; 167, s. 177, 457]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində şərh verilmədən “yükleyüb” şəklində göstərilmişdir [187, s. 180]. H.Arası misradakı “firon” sözünü (Türkiyəli naşirlər “firavun/fir’avun” oxunuş şəklində transkripsiya etmişlər) “qızğın” kimi oxumaqdan əlavə, bu feili “yükəlib” variantında verib [78, s. 146]. Ş.Cəmşidov ilk sözün əlyazmada “fir’on” şəklində yazıldığın qeyd etsə də, onu H.Arası kimi əlamət bildirən “qızğın” sıfatı kimi oxuyur, üzərində dayandığımız feili isə “yonəlib” varinatında təqdim edir [26, s. 241, 416]. S.Əlizadə bu misrada “fir’on” adının çəkildiyinə şübhə olmadığını götərərək yazır: “Fir’on şışlər” obrazlı ifadə kimi işlənib; “yükəlib” – “yüksəlib” deməkdir. Beləliklə, misranı müasir dildə “Fir’ona məxsus süttunlar yüksəlib yerdən çıxsa...” kimi başa düşmək lazımdır” [79, s. 252]. Biz bu yanaşmanı qəbul etməklə bərabər, bildirmək istərdik ki, “qalxmaq”, “ucalmaq”, “yüksəlmək” mənalı “yükəl-” sözü, görünür, “təpə”, “yüksəklik” mənası daşıyan “yük(/yüg)” ismindən [237, s. 263] -əl feil düzəldən şəkilçi vasitəsilə yaranmışdır. Həmçinin bəzi türk dillərində “qalxmaq” mənasında müstəqil feil kimi işlənən “yüksə-” feilinin də [228, IIIc, 1h, s. 592] bu qədim sözdən -sə şəkilçisi ilə düzəldiyini söyləmək mümkündür (mög. et: susa-, qəribəsə-). V.V.Radlov müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan türkçəsində işlək olan “yüksək” (yüksə-k) sıfatının və “yüksəl-” (yüksə-l) feilinin məhz həmin “yüksə-” feilindən yarandığını göstərir [228, IIIc, 1h, s. 592-593]. Bütün bu faktlar deməyə əsas verir ki, tarixən “qalxmaq”, “yüksəlmək” mənasında işlənilmiş “yükəl-” feili də mövcud imiş.

[¹⁹] O.Ş.Gökyay, M.Ergin və S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində, görünür, “te” ilə yazılmışından çıkış edilərək bu söz “tiñdüren” şəklində transkripsiya edilmişdir [160, Ic, s. 236; 167, s. 177; 187, s. 180]. Bununla belə, O.Ş.Gökyay qədim lüğətlərdə “tindurmak” şəklində qeydə alınaraq “təskin etmək, rahat etdirmək” və buna yaxın mənalarında izahını verirsə, M.Ergin müasir qarşılığı kimi “dindirmək” feilini götürür [160. IIc, s. 289; 162, s. 194; 167, s. 421]. H.Arası “döydürən”, elə həmin mənəni nəzərdə tutaraq, F.Zeynalovla S.Əlizadə “tökdürən”, Ş.Cəmşidov isə “dögdürən” kimi oxumuşlar [26, s. 417; 78, s. 146; 79, s. 117, 252].

“Qaba-qaba bəglər oğlu qovğa qılsa, Qamçı salub tiñdurən Qazan ər idim” cümləsindən göründüyü kimi, Qazan xan qovğa salan bəy oğullarını qamçısı ilə sakitləşdirən şəxs olduğunu söyləyir. Abidənin mətnində qalın saitli sözlərin “ta”, incə saitli özlərin “te” ilə yazılmışına baxmayaraq, bəzi sözlərdə istisna hallarına da rast gəlmək olur. Məsələn, “tavuq”, “tavla” sözləri “te” ilə yazılmışdır ki, sözsüz, bu da artıq formallaşmış ənənədən irəli gəlir. Araşdırma göstərir ki, “rahat etdirmək, dincəltmək” mənalı “tindur-” feili də M.Kaşgarı lüğətində “te” hərfi ilə yazılmışdır [75, IIc, s. 189] və ola

bilsin ki, “Kitab”da da həmin orfoqrafik norma katib tərəfindən saxlanılmışdır. Belə bir faktı da göz öünüə alırıq ki, söyləyici ozanın nitqində “tiñdurən” feili sıfəti “tiñdürən” şəklində deyilə bilərdi. Buna baxmayaraq, hansı fonetik variantda səslənməsindən asılı olmayıaraq, bu feil “dindirən”, yaxud “döydürən” mənasında deyil, O.Ş.Gökyayın da təsdiqlədiyi “sakitləşdirən, rahat etdirən” mənasında açıqlanmalıdır.

[²⁰] O.Ş.Gökyay bu sözü “deli” şəklində oxuyub özündən sonrakı “qapsa” feili ilə birlikdə “azğın olmaq, şiddetli olmaq” mənasında izah edir [167, s. 178, 263]. M.Ergin “delü” fonetik variantında transkripsiya etdiyi bu sözü “dəli, dəli-dolu, yaman, cəsur” mənalarında açıqlayır və hətta müasirləşdirdiyi mətndə elə “dəli” anlamında da verir [160, Ic, s. 236, IIc, s.80; 162, s. 194]. V.V.Bartold tərcüməsindən aydın olur ki, o, sözü “dolu” mənasında (“град”) düşünməsdür [214, s. 104]. Görünür, bu mənalandırma Azərbaycan naşirlərinə daha inandırıcı görünmiş və onlar da bu sözü “dolu//doli” şəklində oxumaqla eyni anlamda qavramışlar [26, s. 241, 417; 78, s. 146; 79, s. 117, 216]. S.Tezcanla H.Boschoten “deli” şəklində oxuduqları bu sözdən sonra “yel və ya boran” mənası verən “püki” sözünün buraxıldığını düşünərək mötərizə içərisində mətnə əlavə etmişlər [187, s. 180; 188, s. 256-357]. V.Zahidoğlunun araşdırmasına əsaslanaraq deyə bilərik ki, buna ehtiyac yoxdur, çünki öncə “Bamsı Beyrək boyu”nda işlənilmiş “dalı”(//dalı) sözü elə “boran, qasırğa” mənasındadır [ətraflı bax: 196, s. 43-44].

[²¹] Mübahisəli oxunub açıqlanan ifadələrdən biri də “qayıri ərən” birləşməsi ilə bağlıdır. O.Ş.Gökyay “kayıri əren” kimi oxuduğu bu ifadənin ilk sözünü “başqa, qeyri” mənasında, ikinci tərəfini isə “cəsur, mərd, qəhrəman, bahadır” və buna yaxın mənalarda izah edir [167, s. 178, 284, 344]. M.Ergin də eyni şəkildə oxuyaraq, “kayıri” sözünü “ğayru” ərəb sözü ilə əlaqələndirmiş, həmçinin “eren” sözünü göstərilən mənalarda açıqlamışdır [160, Ic, s. 236, IIc, s. 176, 106]. H.Araslının “ğeyri ərən” variantında təqdim etməsindən belə anlaşılır ki, görkəmli alim bu izahlarla razılaşmışdır [78, s. 146]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “qayıri ərən” kimi transkripsiya edilən ifadənin birinci tərəfi artıq türk mənşəli söz kimi düşünülərək belə bir şərh verilir: “D-dəki yazılışı “ğ” hərfi ilə vermək və həmin sözü ərəb mənşəli sıfət, yaxud qoşma kimi başa düşmək olmaz. “Qayıri” feili bağlaması “qayığı” sözü ilə eyni kökdəndir” [79, s. 117, 252]. Elə buna görə də həmin birləşmənin daxil olduğu misralar müasir dilimizə aşağıdakı kimi çevrilmişdir:

“Bələdçisiz qorxu çəkən igidlər yol yanılsa,

Bələdçisiz yol tanıyan, yol bacran Qazan mənəm” [79, s. 216].

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, dilçi alımlar “qayıri ərən” birləşməsini “qorxu çəkən igidlər” mənasında vermişlər.

Ş.Cəmşidov “qayri ərən” şəklində oxuduğu varianta şərh yazmamışdır [26, s. 416].

S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində “kayıri eren” kimi oxunan ifadəyə əlavə şərh yazılmamasından görünür ki, onlar O.Ş.Gökyay və M.Ergin yozumu ilə həmfikir olmuşlar [187, s. 180].

V.Zahidoğlu isə bu birləşməni “qayıri erən” kimi transkripiya etməklə hər bir sözün üzərində ayrıca dayanmaqla belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “qayıri” sözü “geri dönmək” mənası bildirən “qay-(kay-)” feili -ır icbar növ və -ı feili bağlama şəkilçisini artırılması yolu ilə zərfləşərək “geri, geriyə” mənasını qazanmışdır; “erən” sözü isə “(bələdçi) ardınca getmək, izlə hərəkət etmək” mənalı “er-” feilinin -ən şəkilçili feili sıfət formasıdır. Verdiyi şərhləri ümumiləşdirən alim cümləni bu məzmunda müasirləşdirir: “Geriyə bələdçi arxasında gedən yol yanılsa, Bələdçisiz yol başarısan Qazan ər idim” [136, s. 270-274].

Qorqudqunaslıqa uğurlu araşdırıcıları ilə diqqəti çekən V.Zahidoğlunun bu mülahizəsi nə qədər cəlbedici olsa da, Qazan xanın özünü adice “geriyə bələdçi arxasında gedən”lə müqayisə etməsi inandırıcı görünmür. Həm də soylamada bələdçisiz yol yanlışdan söz açılırsa, çevirmədə bələdçinin iştirakı qabardılır ki, bu da yozumun doğruluğuna şübhə yaradır.

Araşdırıcılar göstərir ki, “qay-(/kay-)” feil kökü tarixən bir çox mənalarda işlənilmişdir. Əgər “qayıgı” sözü “diqqət yetirmək, ürəyi yanmaq” mənalı “qay-(kay-)” feilindən yaranmışsa [238, s. 202], “qayıt-” feili “geri dönmək” mənalı “qay-(/kay-)” feilindən düzəlmüşdir [238, s. 208-209]. Tarixən işlək olan bu feil, görünür, çoxmənalılıq qazanaraq “qorxmaq, çəkinmək, aradan çıxməq” məna çalarlarında da işlənilmişdir. “Kitab”ın dilində işlənilmiş “qayır(maq)”, “qayıq(maq)” feillərinin etimoloji təhlili bunu sübut edir. Məsələn, “qayır-(/qayur-)” feili müxtəlif qrammatik formalarda “qayırlamaq, narahat olmaq” mənalarını ifadə etmişdir:

Ol qırq namərd qarşu gəldi, aydır: “Oğlun sağdır, əsəndir, avdadır. Bu gün-yarın qanda isə gəlür. Qorqma, qayırmə, bəğ sərxoşdur, cavab verəməz,” – dedilər. [D-25, 13 – 26, 2]

Mənim anam mənim üçün qayırmasun. [D-144, 6]

Alp ərənlər qırımdan qayurarmı? [D-181, 10] və s.

Aydındır ki, “qorxmaq, qayırlamaq” mənalı “qayır-//qayur-” feili “qay-” kökünə -ıq leksik şəkilçiinin artırılması yolu ilə düzəlmüşdir (müq. et: yat-ır(mək), iç-ır(mək), köç-ür, yet-ir(mək), bit-ir(mək) vəs.).

Eyni feil kökündən -ıq şəkilçisi ilə düzəlmüş “qayıq(maq)” feili də “çəkinmək” mənasında işlədilmişdir:

Ağ yeləklü ötgün oxdan qayıqmayan

Canvərlər sərvəri qağan aslan

Qıran ala köpək itinə kəndüzün taladarmı? [D-184, 4-5]

Bundan əlavə, “çəkinmək” mənası bildirən “qayıt-” feilinin də “qay-” kökündən -ıt şəkilçisi ilə yarandığı (müq. et: ax-ıt(maq) və s.) şübhə doğurmur:

Qara polad uz qılıcdn qayıtmayan... [D-184, 3]

Xatunı ayıtdı: – Bəg yigidim, qalabaliq yağı gəlsə, qayıtmaz idiň. [D-242, 9-10]

Fikrimizcə, “qay-” feili sonrakı inkişaf prosesində q~c səskecidinin təsiri ilə “cay-” şəklini almaqla öz müstəqilliyini saxlamışdır. A.Marağının XVIII əsrin sonlarında yazıya aldığı “Əmsali-türkanə” toplusunda belə bir atalar sözü var: “Ər olan caymaz” [92, s. 11]. Maraqlıdır ki, “aranan çıxməq” mənası bildirən “caymaq” feili canlı xalq dilində indi də işlənməkdədir. Onun bəzi dilektlərimizdə “yolundan çıxmaq” mənasında işlənilməsi də [11, s. 72] buradan qaynaqlanır.

Bizcə, “qayı ərən” birləşməsindəki ilk söz məhz “qorxmaq, çəkinmək, aradan çıxməq” məna çalarında işlənilmiş “qay-” kökündən -rı şəkilçisinin köməyi ilə düzəlmüş sıfət olub, “ərən” (igid, bahadır) sözünü səciyyələndirir. Müasir dilimizdəki “doğru” (doğ-ru), “yumru” (yum-ru), “əyri” (əy-ri) və s. sıfətlərin yaranma modelində formalılmış “qayı” sözü “qorxaq, qorxub aradan çıxan, çəkinən” anlamlarını ifadə etmişdir. Qazan xanın özünü qorxub aradan çıxan igidlərlə müqayisə etməsi anlaşılır. Ümuniyyətlə, eposun dilində igidin, ərənin qorxu bilməsi eyib sayılır və bu aşağıdakı nümunələrdə aydın ifadə olunmuşdur:

Alp ərənlər qırımdan qayururmı? – dedilər. [D-184, 10]

Alp yigitlər qırış günü qırımdan qayırırmı? – dedilər. [D-188, 13 – 189, 1]

Boyların məzmunundan göründüyü kimi, qorxaqlıq, düşmən qarşısından çəkilmək oğuz igidləri üçün qəbul edilməz əxlaq normasıdır. Bu oğuz düşüncəsi “Alp ərə qorxu vermək eyib olur” [D-176, 6], “Qırımdan dönməsə, qaçmasa, ərlik yaxşı!” [D-208, 7-8] hikmətli deyimlərində də yiğcam ifadə olunmuşdur. Dönməzliyi, qorxmazlığı ilə seçilən Qazan xanın bu keyfiyyətləri boyun sonrakı süjet xəttində bir daha öz təsdiqini tapmış olur. Ona görə də kontekstdən çıxış edərək “qayı ərən” birləşməsini “Qorxub aradan çıxan igid” mənasında anlamaq daha məntiqi səslənir.

[22-27] Soyalamanın bu misralarında işlənilmiş bəzi sözlərin oxunub mənalandırılması qorqudqunuşlaşlıqdə fikir ayrılığı yaradan məqamlardan sayılır. Öncə bunu bildirmək istərdik ki, sonrakı misralarla müqayisə etdikdə yalnız “Arqıq qırda yayqanır Ümman dəñizində” misrası yerlik halda işlənilmiş söz birləşməsi ilə tamamalanıb. Buna görə də həmin misra növbəti misra ilə birlilikdə bir cümlə şəklində götürülmüş və kafir şəhərinin Arqıq qırda yayxanan Ümman dəñizinin sahilidə sərt yerdə tikilməsi fikrinə gəlinmişdir. Lakin “yayqanır” sözünün indiki zamanda işlənilməsi bu mülahizənin qram-

matik baxımdan düzgün qurulmasına imkan yaratmır. Bundan əlavə, bir cümlə daxilində üç söz birləşməsinin yerlik halda işlədilməsi (“Arqıç qırda”, “Ümman dənizində”, “sarp yerlərdə”) axıcılığı ilə seçilən soylamaya bir ağırlıq gətirir. Ona görə də misranın sonunda gələn “Ümman dənizində” ifadəsini adlıq halda işlətməklə bu qrammatik uyğunsuzluğu aradan qaldırmağı məqsədə uyğun saydıq. Fikrimizcə, birləşmənin yerlik halda yazılımasına katib diqqətsizliyinin nəticəsi kimi baxılmaqla bu yanlışlıq aradan qaldırılmalıdır.

“Arqıç qır” birləşməsində ilk sözün yer adı olub-olmaması dəqiqliyi ilə məlum deyil. O.Ş.Gökyay birləşməni yer adı kimi xüsusi qeyd etmiş, M.Ergin isə qarşısında sual işarəsi qoymaqla izahından yayılmışdır [160, IIc, s. 19; 167, s. 462]. V.V.Radlov dağın ətəyinə, dağın dibinə “arkaç” deyildiyini [228, Ic, 1h, s. 291] göstərir ki, bu misradakı “arqıç” sözü də onun fonetik variantı olub, eyni mənənəni ifadə edir. Birləşmədəki “qır” sözünün “çöl, səhra, açıq yer” və “dağ, təpə, yüksəklik” mənənaları ilə yanaşı, bəzi türk dillərində “sahil, yan, tərəf” mənənalarında da işlənilməsi [204, IIc, s. 42; 239, s. 226-227] bu mülahizəni xeyli qüvvətləndirir. Ona görə də “Arqıç qırda” birləşməsini “dağ ətəyi çöl ərazidə” anlamında açıqlamaq məntiqi görünür. “Ümman dənizi” ifadəsi “böyük dəniz və ya okean”, “yayqanmaq” feili isə dənizlə bağlı “çalxalanmaq” mənasındadır. Digərlərindən fərqli olaraq, F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində feil “yıqanır” kimi oxunub “yuyunur” mənasında çevrilmişdir [79, s. 118, 216]. Lakin “Kitab”ın dili üçün “yayqan-” feili yad deyil və aşağıdakı cümlələrdə özünü göstərir:

Toz yarıldı, gün kibi şıladı, dəñiz kibi yayqandı, meşə kibi qarardı.
[D-127, 9-10]

Qara dəñiz kibi yayqanıb gələn kafiriñ ləşkəridür. [D-128,5]

Beləliklə, gətirilən faktlar misranın “Ümman dənizi dağ ətəyi ərazidə çalxalanır” şəklində müasirləşdirilməsinə zəmin yaradır.

“Sağa, sola çırpındı urar yüzgəçləri” misrasındaki sonuncu söz “üzgüyü” anlamında [228, IIIc, s. 621] işlənilmişdir ki, O.Ş.Gökyay və M.Ergin tərəfindən də eyni mənada açıqlanmışdır [160, IIc, s. 344; 167, s. 459]. S.Tezcanla H.Boeschotenin də “yüzgeçleri” şəklində transkripsiya etdikləri bu sözü H.Arası “üzgüçüləri”, F.Zeynalovla S.Əlizadə “üzgüçiləri”, Ş.Cəmşidov isə “üzgüçüləri” variantında vermişlər [26, s. 417; 78, s. 146; 79, s. 118].

“Su dibində dönər bəhriləri” cümləsindəki sonuncu söz Türkiyəli naşirlər tərəfindən “bahrileri” variantında oxunmuşdur [160, Ic, s. 237; 167, s. 179; 187, s. 180]. Kontekstdən çıkış etdikdə bu sözü O.Ş.Gökyayın göstərdiyi kimi iki mənada: həm suya baş vuran üzgüyü, həm də “ördək” mənasında anlamaq mümkündür [167, s. 225]. M.Ergin isə yalnız “dəniz ördəyi çinsindən olan bir quş” mənasında izah etmişdir [160, IIc, s. 35]. S.Əlizadə Azərbaycan naşirlərinin “bəhriləri” şəklində oxuduğu [26, 417; 78, s. 147]

bu sözün əlyazmada “təcrləri” oxunuş variantında səhv yazıldığını qeyd edirsə də, müasir dilimizə “dənizçi” mənasında çevirir [79, s. 118, 216, 252-253].

Fikrimizcə, əvvəlki misrada “yüzgəç” sözü ilə dənizdə üzən üzgüçülərdən bəhs edildiyi üçün artıq bu misrada su dibinə baş vuran ördək və ya ona bənzər quşlardan danışılır. Dədə Qorqud soylamalarından ibarət “Türkman kitabı”nda sözün “bəhri quşlar” birləşməsinin tərkibində işlədilməsi [61, s. 54-55] M.Ergin yanaşmasının daha konkret yozum olduğunu üzə çıxarıır ki, biz də həmin mənalandırma ilə tam şərīkik.

“Oňun qoyub tərsin oqur qızı, gəlini” misrasındaki ilk söz O.Ş.Gökay, M.Ergin, S.Tezcanla H.Boeschoten tərəfindən ince saitlə verilərək “öñün” [160, Ic, 237; 167, s. 179; 187, s. 180], H.Arası və Ş.Cəmşidov tərəfindən “önün” [26, s. 417; 78, s. 147], F.Zeynalovla S.Əlizadə tərəfindən “ögin” [79, s. 118] şəklində oxunmuşdur. Naşirlərin “ön” (qabaq tərəf) mənasında açıqladıqları bu söz [160, IIc, s. 245; 167, s. 387; 187, s. 359] yalnız F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “tərs” sözünün antonimi kimi düşünülərək “düz” mənasında qavranılmış və misra “Düzü qoyub, tərsini söyləyir qız-gəlinlər” kimi çevrilmişdir [79, s. 216].

Nəhayət, “Altun aşuq oynar Sancıdanıň bəğləri” misrasındaki “Sancıdanıň” sözü bütün nəşrlərdə yer adı kimi düşünülərək, “Sancıda(n)” [79, s. 216; 160, IIc, s. 258; 167, s. 481], “Suncida(n)” [26, s. 147] və ya “Suncida” [26, s. 272-273] xüsusi isminin iyiyəlik hal forması kimi şərh olunmuşdur.

Təqdim etdiyimiz oxunuş variantının şərhinə keçməzdən öncə bu misraların V.Zahidoğlu tərəfindən tamamilə fərqli şəkildə açıqlandığını qeyd edib, gəldiyi son nəticəni bir daha təkrarlamaq istərdik. Araşdırıcıya görə, buradakı misralar aşağıdakı şəkildə oxunub izah edilməlidir:

1. “Arqış Qırda yayqanur ümman dənizində”

(Məzmunu: “Dalğalanan dənizdəki ada Qırında”) [141, s.11-13].

2. “Sarp yerlərdə yapılmış kafir şəhəri.”

(Məzmunu: “Ətrafi uçurum olan, çətin yerdə salınmışdır kafir şəhəri.”) [141, s.13].

3. “Sağa-sola çırpındı urur **yörükçiləri/yözükçiləri.**”

(Məzmunu: “Sağa-sola çırpinaraq yırgalanır buddist keşisləri.”) [141, s. 13-14].

4. “**Suv** dibində dönər **mücerimləri.**

“Obelisk şəklindəki daş büt (subarqan) dibində dolanır günahkarları.” [141, s. 14-15].

5. “Tañrı mənəm” – deyü **suv** dibində çığışur asıləri.”

(Məzmunu: “Tanrı mənəm”, – deyə obelisk şəklindəki daş büt (subarqan) dibində çığışır asılər (Allahı dananaları).” [141, s. 15].

6. “**Oñın** qoyub tərsin oqur qızı-gəlini.”

(Məzmunu: “Doğrusunu (düzgününü) qoyub tərsini çağıır kafirin qızgəlini” [141, s. 15-18].

7. “Altun aşiq oynar **sincil anuñ bəgləri**”

(Məzmunu: “Altun aşiq oynar onun büdpərəst bəyləri.”) [141, s. 18-19].

Dilçi alimin özünün yağlı qara hərflərlə fərqləndirdiyi söz və söz birləşmələri büt pərəstlik ayinləri və anlayışları məzmununda açıqlanmışdır. Bizə görə, bu soylamada Ümman dənizinin mənzərələri və onun sahilində yaşayan əhalinin adət və vərdişlərindən danışılır. İlk dörd misra ilə bağlı fikirlərimizi açıqladığımız üçün sonrakı misralar üzərində dayanmaq istərdik.

“Tañrı mənəm”- deyü su dibində çığrışur asıləri” misrasının dini inanclarla bağlı olduğu ayındır. Məlumdur ki, Allahın birliyini qəbul etmə-yənlərə, onun əmrindən çıxanlara “ası” deyilir. Bu misrada bəzi qədim tayfa və qəbilələrin suya girib cismani təmizlənmə yolu özlərini Tanrı sanmaları diqqətə çatdırılır. Soylamanın birinci misrasında Qazan xan Ümman dənizi sahillərinə hücum etməsini önə çəkir. Ona görə də bu misradakı “su” sözünü də elə ifadə etdiyi mənada anlamağı lazımlı bilirik.

Altıncı misranın etnoqrafik mahiyyət daşıması fikri ilə tam razıyıq.

Yedinci misra ilə bağlı bunu deyə bilərik ki, tədqiqatçı qorqudqışınlaşıqda naməlum yer adı kimi təqdim olunan birləşməyə eposun sintaktik quruluşuna məxsus kontekstdə yanaşmış, abidənin mətnindəki “keçmiş mənim günüm”, “tutar mənüm əllərim”, “ağca mənüm köksüm” tipli söz birləşmələrinin istinad etməklə bu söz birləşməsini “sincil anuñ bəgləri” kimi yeni variantda təqdim etmişdir. Müəllifə görə, “sincid” kimi oxunan birinci tərəfin yazılışında səhvə yol verilmiş və ilkin nüsxədən köçürmə zamanı “bütə meyilli, büt pərəst” mənası ifadə edən “sincil” sözünün sonundakı “ləm” (ل) hərfinin yerinə “dəl” (د) hərfi getmişdir [141, s. 18-19].

Bizə görə, misranın əslinə uyğun izahında açar rolunu “altun aşiq oynar” və sonrakı misralarda işlənilmiş “ol qalayı” ifadəsi yerinə yetirir. Məlumdur ki, aşiq atmaqla oynamaq qədim köklərə malikdir və hətta indi də bəzi bölgələrdə oynanılır. “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nda isə Oğuz bəylərinin deyil, uşaqların aşiq oynaması təsvir olunmuşdur: “Məgər, sultanim, Dirse xanının oğlancığı, üç dəxi ordı uşağı meydanda aşiq oynarlardı” [D-16, 2-4]. Deməli, Qazan xanın kafir bəylərinin altun aşiq oynaması haqqında verdiyi məlumat onların uşaq kimi əyləncəyə meyilli olduğunu göstərmək məqsədi daşıyır. Soylamanın sonrakı “Altı qatla Oğuz vardi, alımadı. Ol qalayı altı baş ərlə mən Qazan vardım, Altı günə qomadım, anı aldım” misralarından aydın olur ki, “Sancuda(n)” düşmən qalasının adıdır. Odur ki hansı variantda oxunmasından asılı olmayaraq, bu söz qala adı kimi qəbul edilməlidir.

[28] Qazan xanın söylədiyi əvvəlki soylamanın ilk misrasından görünüyü kimi, “qırda” sözü “re” hərfi ilə yazılmışdır. Nüsxə katibinin bir çox məqamlarda “re” hərfinin üzərinə nöqtə qoyub onu “ze” kimi yazması sanki bir vərdiş halını almışdır ki, bu sətirdə də özünü götürür. O.Ş.Gökyay birləşməni “Arkız Kızda” şəklində vermişə də, eyni ad altında şərh etmişdir [167, s. 179, 462].

[29] “Şaqqına imrəndüğüm” ifadəsindəki ilk sözün oxunuşu və məna açımına münasibət də fərqlidir. O.Ş.Gökyay ilk sözü “şakakına” şəklində verir və göz ilə qulaq arasında üzərinə saç tökülmüş yer, yanaq mənasında izah edib, ifadəni “birçəkləri xoşuna gəlmək” anlamında açıqlayır [167, s. 411]. M.Ergin də eyni fikirdə olmuş və “şakak” sözünü ərəb mənşəli sayımışdır [160, IIc, 360]. V.V.Bartoldun misranı “та, кому я своей страстью причинил муку, эта твоя dochь-невеста” tərcüməsindən [214, s. 104] belə məlum olur ki, alim sözü “əzab” mənasında anlamışdır. F.Zeynalovla S.Əli-zadə nəşrində isə “Şəqaqına emrəndügim” variantında oxunmaqla daxil olduğu misra “Oynatmışam qabağında, çox fırıldanıb qız-gelinin...” məzmununda müasirləşdirilmişdir [79, s. 118, 216]. “İmrən-(//emrən-)” feilinin əski mənbələrdə “arzu ermək” [154, s. 94] və H.Arasılinin göstərdiyi kimi, Azərbaycan folklorunda “həvəsimək” [78, s. 167] mənalarında işləndiyini nəzərə aldıqda çevirmənin nəyə əsasən aparıldığı aydın olmur. Bu qədim feil həm göstərilən məqamda, həm də Qazi Bürhanəddinə məxsus aşağıdakı beytdə “həvəs göstərmək, arzu etmək” anlamındadır:

Özini xüftəyə urub gözü könül avlar,

Netə ki imrənicək baz bir şikara yatur. [20, s. 632]

Ifadə üzərində ayrıca dayanıb O.Ş.Gökyay və M.Ergin şərhi ilə qəti razılışmayan S.Tezcan birinci kəlməni “şakkına” şəklində oxumaqla onu “yarıq” anlamlı “şakk”//(şaqq) ərəb sözü kimi izah edir və misranı bütövlükdə “Dişilik orqanına şəhvətləndiyim sənin qızın, gəlinin” məzmununda yozur [188, s. 360-363].

Bizə görə, “şaqqına” -n mənsubiyyət və -a yönlük hal şəkilçili “şaqqi” sözü olub, qız-gelinin şaqqanaq çəkərək gülməsini bildirir. Müasir dilimizdə həm “şaqqa çəkmək”, həm də “şaqqanaq çəkmək” ifadələri işlənilir [12, IVc, s. 187]. “Şaqqa” və “şaqq” səs təqlidi sözləri uca səslə güləmək mənasında “şaqqılıt” və “şaqraq” sözlərinin kökündə hələ də yaşamaqdadır. S.Tezcanın düşündüyü kimi, söz ərəb mənşəli olsa idi, onda “qaf” hərfinin üzərində katib təşdid işarəsi qoyardı. Əgər yanaşmamız doğrudursa, misranın “Sənin qız-gelininin şaqraq gülüşünə həvəsləndim” məmununu daşımışdır.

[30] O.Ş.Gökyay “Taz alaca yunduñı” birləşməsindəki təyinedici sözləri “qaz-alaca” şəklində defislə, Ş.Cəmşidov “qazalaca” formasında bitişik,

H.Araklı, M.Ergin, F.Zeynalovla S.Əlizadə isə ayrı yzsalar da, “qaz” sözünü müasir mənada su quşlarının bir növünə verilən ad kimi izah etmişlər [26, s. 418; 78, s. 147; 79, s. 118, 217; 160, Ic, s. 238, IIc, s. 177; 167, s. 179, 344]. Yalnız S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində “qaz” sözünün yersiz göründüyü düşünülərək buraxılmışdır [187, s. 181]. S.Tezcan bu faktla bağlı iki fikir irəli sürür. Birinciye görə, müstənsih iki sətir öncə yazılmış “qaz” sözünün təsiri ilə yanlış olaraq onu buraya daxil etmişdir. İkincisinə görə, “qaz” sözü M.Kaşgari lüğətində “alacalı at” mənasında verilmiş “taz at” birləşməsindəki “taz” sıfətinin yanlış yazılışı ola bilər. Lakin müəllif oğuz dilində belə bir sözün işlənilmədiyini əsas gətirərək bu açıqlamasına şübhə ilə yanaşmışdır [188, s. 364].

Abidənin dili üzərində aparılan araşdırmlar göstərir ki, onun lüğət tərkibində işlənilmiş bəzi sözlər artıq əsərin yazıya alındığı dövrdə və yaxud bir neçə əsr sonra tamamilə arxaikləşərək sıradan çıxmışdır [44, s. 226]. Fikrimizcə, M.Kaşgari lüğətində rənginə görə atı səciyyələndirən söz kimi qeydə alınmış “taz” sıfəti də [75, IIIc, s. 150] ilkin arxaikləşməyə məruz qalmış belə leksik vahidlərdəndir. Eyni anlayışı bildirən sıfətlərinin yanaşı işlənilməsi eposun dilində başqa bir variantda da özünü göstərir:

Yañal ala uyanında dikilsə, gərdək görkli. [D-7, 1-2]

Əgər “yañal” sözü kimi “taz” sözü də rəng bildirən sıfətdirsə, “alaca” sözü “ala” sıfətinin -ca çoxaltma dərəcə şəkilçisi qəbul etmiş formasıdır.

İstər-istəməz “Bəkil oğlu Əmrən boyu”nda işlənilmiş “Qan alaca ordusunu çapiñ!” demiş” [D-244, 9-10] cümləsi yada düşür. Həmin məqamda oğuzların yaşadıqları çadırın rəngini bildirən **قان الـأـلـاـقاـ** (“qan alaca”) ifadəsini atın rəngini bildirən **قـازـ الـأـلـاـقاـ** (“qaz alaca”) birləşməsi ilə müqayisə etdikdə “qan” və “qaz” sözlərinin qədim türk dilində “alaca” anlamında işlənilmiş “taz” sözünün [75, IIIc, s. 150] nüsxə katib tərəfindən yanlış köçürməsi kimi qiymətləndirmək mümkündür. Söz əvvəlində “qaf” və “te” hərflərinin, söz sonunda isə “nun” və “ze” hərflərinin oxşar konfiqurasiyası qədim “taz” sözünü bir məqamda “qan”, digər məqamda “qaz” şəklində yazılmasına şərait yaratmışdır. Fikrimizcə, “taz” sözünün əsərin üzü köçürüldüyü XV-XVI əsrlərdə tamamilə arxaikləşərək dildən çıxması nüsxə katibini onu mənasına bələd olduğu oxşar hərf tərkibli sözlərlə yazmağa vadar etmişdir. Maraqlıdır ki, həmin yanaşma müasir naşirlərin iş üsulunda da özünü göstərir. Hər ehtimala qarşı biz “qan alaca” variantını saxlamalı olsaq da, “qaz alaca” variantını “taz alaca” kimi verməyi məqədəyğun bildik.

Digər önəmli fakt budur ki, türk dili üçün səciyyəvi r~z səs müvaziliyinə istinad etdikdə M.Kaşgari lüğətində “alaca, ağlı-qaralı” mənasında işlənilmiş “tarğıl” sözünün [75, Ic, s. 465] “tar(/taz)” kökündən -gil şəkilçisi ilə düzəldiyini müəyyənləşdirmək olur. Ulu dilçinin tərtib etdiyi lüğətdə “kırğıl ər” (“saçına qar düşmüş adm, orta yaşı adam”) və “kızğul at” (“rəngi

boz ilə qır arasında olan at") birləşmələrinin tərkibində işlənilmiş "kırğıł" və "kızğul" sıfətləri də [75, Ic, s. 465] bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmüşdir. Fikrimizcə, rəng bildirən sıfətlərin yaranmasında iştirak edən bu şəkilçi sonrakı inkişaf prosesində "ğ" samitini itirməklə -ıl formasını almış və beləliklə, "qızıl" (qırmızı mənasında), "yaşıl" sözləri də məhz onun iştirakı ilə düzəlmüşdir. Yeri gəlmışkən, indi də canlı xalq dilində eyni anlayışı bildirən "qızıl qırmızı" sıfətləri bəzi məqamlarda birgə işlənilir.

[³¹] Qurdı səciyyələndirmək üçün işlənilmiş "əzvay" sözü O.Ş.Gökyay tətəfindən "azvay" şəklində oxunub "sarı sabır deyilən bir bitkidən çıxarılan maddə" adı kimi izah edilmişdir [167, s. 179, 223]. M.Ergin də sözü "azvay" variantında oxusa da, bu açıqlama onu qane etməmiş, "azman" mənasında işlənə biləcəyini düşünüb şərhinə tam əmin olmadığı üçün qarşısında iki dəfə sual işarəsi qoymuşdur [160, Ic, s. 238, IIc, s. 32]. Bununla belə, başqa çözüm tapa bilmədiyi üçün müasirləşdirdiyi mətndə yenə də "azman" sözü üzərində qalmışdır [162, s. 197]. Heç bir izah vermədən sözü H.Arası "azvay", Ş. Cəmşidov isə "əzvay" variantlarında transkripsiya etmişlər [26, 418; 78, s. 147]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə "əzvay" səstərkibində oxunub, görünür, kontektdən çıxış edilərək qurdı səciyyələndirən "qorxu bilməz" ifadəsi ilə mənalandırılmışdır [79, s. 119, 217]. S.Tezcan isə əlyazmada yanlış yazıldığını ehtimal edib, onu "vəhşi, yırtıcı, yabani" mənası verən "azuli" kimi düzəltmişdir ki, H.Boeschotenlə birgə hazırladıqları nəşrdə də bu variantda eks olunmuşdur [187, s. 181; 188, s. 365-366].

"Əzvay qurd ənüğü" ifadəsinə elat-tərəkəmə camaatinin qurdla, yəni canavarla bağlı görüşləri kontekstində yanaşan X.Xəlilov belə bir qənaətə gəlir ki, dəstədən ayrılib yalqız gəzən və nəsil artırmaq üçün ölüm-dirim saavaşına hazırlaşan canavar "əzvay qurd" adlanır. Ona görə də "Dədə Qorqud kitbi"ndakı "əzvay qurd" ifadəsi "nəsil artırmaq və onu qorumaq üçün hər an döyüşə hazır olan qurd mənasında işlənmişdir" [71, s. 18]. Deməli, "Əzvay qurd ənüğü erkə gündə bir köküm var" deməklə Qazan xan "cinsi baxımdan yetkin qurd balasının erkəyi" ifadəsi ilə yetkinlik yaşına çatmış oğlu Uruzu nəzərdə tutmuşdur.

[³²] Bu sətirdəki "ağca, yañal, tümən" sözləri qoyunun rəngini bildirən sıfətlər olsa da, fərqli mənalarda izah edilmişdir. O.Ş.Gökyay əlyazmada "yañal" kimi yazılığını qeyd etməklə ikinci sözü "yünlü" şəklində verib "yunlu" mənasında, "tümən" sözünü isə "çox, sürü-sürü" mənasında açıqlamışdır [167, s. 179, 425, 457]. M.Ergin "yañal" sözünü "yuñlu" variantında oxuyub eyni mənada, "tümən" sözünü say kimi "on min" anlamında şərh edir [160, ic, s. 238, IIc, s. 299, 341].

H.Arasıının "ağca yunlu tümən" sözləri arasında durğu işaret qoymadığından anlaşılır ki, o da həmin sözləri eyni anlamda düşünmüştür [78, s.

147]. Ş.Cəmşidovun mövqeyi də fərqli deyil [26, s. 242, 418]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “yañal” sözü “bəkil” kimi oxunub “gözətçi” mənasında anlaşılı bilməsi irəli sürülmüş və misraya tamamilə sərbəst yanaşılaraq “Qorxusundan çobanların qoyunları otarammaz” məzmununda çevrilmişdir [79, s. 119, 217, 253]. S.Tezcan “yañal” şəklində oxuyub “alaca” mənasında açıqlasa da, çözümünün qəti olmadığını söyləyir [188, s. 366-367].

Araşdırma götərir ki, “qırmızımtraq” rəng mənalı “yañal” sözü “Kitab”ın dilində artıq “Yañal ala uyanında dikilsə, gərdək görklü” cümləsində bir dəfə işlədilmişdir [ətraflı bax, 56, s. 104-108]. Fikrimizcə, “ağca” sözü kimi “yañal” və “tümən” sözləri də qoyunun rəngini bildirən sıfatlardır. M.Kaşğarı lüğətində “at rənglərindən saya” mənasında izah edilən “tüm” kökü əsasında [75, Ic, s. 348] formalaşmış “tümən” sözü dilimizin sonrakı dövrlərində “dümən” fonetik şəklini almış və Dədə Qorqud soylamalarından ibarət “Türkman kitabı”nda da işlədilmişdir:

Toxulusı çoq dümən qoyun toylan şiləndə ölüür. [61, s. 40]

Odur ki yununun rənginə görə qoyunları fərqləndirən bu üç sözü vergüllə ayırmalı olduq.

[³³] O.Ş.Gökyay tərəfindən “Yeñiden doğanuñı dirgürmeyeler” şəklində oxunan bu misradakı sözlərə verilən izahdan belə anlaşılır ki, böyük qorquşunas bu cümləni “Yenidən doğulanını sağ buraxmayalar (yaşatmayałar)” mənasında qavramışdır [167, s. 180, 271, 272, 447]. M.Ergin əlyazmadakı yazılışa uyğun olaraq ikinci sözü “toğanuñı” kimi oxusa da, hər üç sözü eyni mənada şərh edir [160, Ic, s. 238, IIc, s. 92, 289, 326] və müasirləşdirdiyi mətndə “Yeniden doğanını diriltmeyeler” məzmununda verir [162, s. 197]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində ilk söz “yeñi-den” şəklində defislə yazılmışla M.Ergin təqdimatı eynilə saxlanılmışdır ki, bu da cümlənin oxşar məzmunda qavranıldığını götərir [187, s. 182]. Misranın V.V.Bartold tərcüməsindən (“тем, кто у вас вновь родится, они не дадутъ жить”) aydın olur ki, sözlər həmin anlamda dərk edilmişdir [214, s. 105]. H.Arəslının cümləni “Yenidən doğanını durğurmeyalar” fonetik şəklində oxumasına baxmayaraq, oxşar mövqedən yanaşlığı şübhə doğurmur [78, s. 147]. Ş.Cəmşidov yalnız son sözü “durqurmeyalar” variantında verməklə, görünür, bu fikirlə razılaşmalı olmuşdur [26, s. 418]. F.Zeynalovla S.Əlizadə isə “Yeñidən toğanıñı dərgürməyələr” kimi oxuyub “qolundakı şahinini sağ qoymazlar” kimi sadələşdirmişlər [79, s. 119, 217]. Buradan belə nəticə alınır ki, tədqiqatçılar “yeñi” sözünü “qol” (əslində “qola taxılan qolçaq”), “toğan” sözünü isə “şahin” mənasında düşünmüşlər.

Lakin misranın deyilmə məqamı göstərir ki, Qazan xan nə yenidən doğulanları, nə də qolda gəzdirilən şahini nəzərdə tutmuşdur. M.Kaşğarı “urağut yənidə” cümləsinin “qadın doğdu”, “bu urağut ola yənigü” cümləsinin isə “bu qadın doğmaq üzrədir” fikrini ifadə etdiyini bildirir [75, IIIc, s.

38, 83]. Bu faktlardan çıkış ederek üzerinde dayandığımız misradaki “yeñi” (-dən hal şəkilçisidir) sözünü qədim türk dili üçün səciyyəvi feil-ad sinkretizminə uyğun “(doğan) qadın” mənasında anlamaq mümkündür.

Misradaki feilin oxunuşu və mənalandırılmasına gəlincə, Türkiyəli nəşrlərin daha obyektiv olduğunu aydın olur. M.Kaşgarı qədim türkcədə “tənqri ölüg tırgürdi” (yəni: tanrı ölüyü diriltdi) cümləsindəki “tırgür-” feiliinin “diriltmək, yaşatmaq” mənasında işlənildiyini bildirir [75, IIIc, s. 366]. Türk dilləri üçün xarakterik t~d səskeçidinə uyğun formalaşmış “dirgür-” feili də eyni mənanı daşıyır.

Beləliklə, bu cümlədə Qazan xanın yenicə doğulanları (yəni körpə uşaqları) deyil, ümumiyyətlə, düşmən qadınlarının dünyaya gətirdiyi şəxsləri, yəni anadan doğulmuş döyüşçülərini sağ buraxmayacağı fikrini söyləmişdir.

[³⁴] Bu misrada “kəndü köküm” ifadəsi Qazanın söylədiyi əvvəlki iki soylamaya istinadən artırılmışdır. Onun mətndə buraxılması həm söyləyici ozanın nitqi, həm də onu şifahi nitqdən yazıya sürətlə köçürən katibin fəaliyyəti ilə əlaqələndirilə bilər.

[³⁵] Fikrimizcə, bu misradakı sözlər, eləcə də digər misradakı ifadələr soylamanın sonunda gələn “köpəgim kafir” ifadəsini müxtəlif cəhətdən səciyyələndirən üzvlərdir. “Çerkən” (“çerkən” variantı da mümkündür) sözü qorqudşunaslıqda iki variantda: Qafqaz xalqlarından birinin adı olaraq “çerkəz” (79, s. 119, 217; 160, Ic, s. 238, IIc, s. 72; 167, s. 180, 256) və əlamət bildirən “çirkin” [26, s. 418; 78, s. 147; 187, s. 182] sözləri kimi oxunmuşdur. S.Tezcanla H.Boeschoten “xırslı” sözünü “ħusli” şəklində oxumuş, lakin düzgünlüyüne əmin olmadıqlarını da qeyd etməyi lazım bilmışlər [187, s. 305]. Araşdırma götərir ki, hər iki sözün sözün açımında açar rolunu “it kibi gu-gu edən” və “köpəgim kafir” ifadələri oynayır. “Xırslı” sözü “acgöz, tamahkar, doymaq bilməyən” mənalı “ħırslı” sözünün [167, s. 314; 228, IIc, 2h, s. 1801] x~h səs müvaziliyi yolu ilə formalaşmış variantıdır. Gerçek faktdır ki, tamahkar, acgöz, doymaq bilməyən it yediyini həzm etmək üçün davamlı şəkildə fasılə vermədən hicqırır. “Çerkən” sıfəti məhz həmin prosesi ifadə etmək üçün işlədilmiş sözdür ki, bəzi türk dillərində hələ də “hicqırmaq”, “boğazını arıtlamaq” mənsində işlənilən “çər-” feilindən [228, IIc, 2h, s. 1266] -kən şəkilçisi ilə düzəlmüşdür (müqayisə et: döyük-kən, sürüş-kən və s.). Ona görə də misra “İt kimi gu-gu edib hicqıran acgöz (sümsük)” şəklində müasirləşdirilə bilər.

[³⁶] O.Ş.Gökyay və M.Erginin “kayıtdı” şəklində oxuyub “döndürmək” və buna yaxın mənalarda izah etdikləri sözü [160, Ic, s. 239, IIc, s. 176; 167, s. 180, 344] H.Arası və F.Zeynalovla S.Əlizadə “qayıtdı” kimi verib “geri dönmək, qaytarmaq” mənasında açıqlamışlar [78, s. 148, 164; 79, s. 119,

217]. Ş.Cəmşidov müasir dilimizə uyğun “qaytardı” variantında oxuyursa [26, s. 419], S.Tezcanla H.Boeschoten əlyazmada “atını” sözündən sonra “dönderdi” feilinin buraxıldığını düşünərək mötərizo içərisində əlavə etməklə “kayıtdı” şəklində vermişlər [187, s. 183]. Bu da onu götürür ki, naşirlər “qayıtdı(//kayıtdı)” feilini müasir mənada qavramışlar. Lakin tarixən “dönmək” mənasında işlənilmiş “kay-” feil kökündən [75, IIIc, s. 231; 209, s. 406] -it şəkilçisi ilə düzəlmüş “qayıt-(//kayıt-)” feili elə “döndərmək” mənasındadır və ona görə də bu əlavənin artırılmasına ehtiyac duyulmur.

[³⁷] Güman edirik ki, Uruz “Xan” sözü ilə yalnız Bayındır xanı nəzərdə tutmuşdur. Əgər belədirse, o, xüsusiləşdirərək, M.Erginin göstərdiyi kimi, böyük hərfə yazılmalıdır. Bəzi naşirlər isə burada “Bayındır” adının buraxıldığını düşünərək mətnə əlavə etmişlər [26, s. 419; 78, s. 148; 187, s. 183]. Biz mümkün variantlardan birincisini seçim etdik.

[³⁸] O.Ş.Gökyay, görünür, “Kitab”ın ikinci boyunda Uruzun dilindən söylənilmiş “Ağzuñ qurusın, ana! Dılıñ čürüsin, ana! “Ana haqqı – Tañrı haqqı” degilməsəydi, qalqubanu yerimdən turaydım, yaqañla boğazından tutaydım, qaba ökcəm altına salaydım, ağ yüzüñi qara yerə dəpəydim, ağızuñla burnuñdan qan şorladaydım” [D-53, 6-10] nitq parçaından çıxış edərək “degilmişsə” sözünü “degilmişseyidi” qrammatik formasına salır [G, s. 181]. M.Ergin isə “degilmişsə” sözünü “degül-imiş-isə” şəklində transkripsiya etməklə “olmasayı” mənasında açıqlayır [160, Ic, s. 239; 162, s. 181]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində də eyni sözlə verilmişdir [79, s. 217] ki, bu da onun “deyil(mək)” feili ilə yox, inkarlıq bildirən “deyil” sözü kimi qavranılmasıdan irəli gəlir. Əlyazmadakı yazılışa istinad etdikdə ikinci yanışma daha inandırıcı görünür.

[³⁹] Tədqiqata cəlb etdiyimiz bütün nəşrlərdə bizim “diñ” şəklində oxuduğumuz söz “dil” kimi verilmişdir. O.Ş.Gökyay bu sözü V.V.Radlova istinadən “əsir, dustaq, düşmən haqqında xəbər almaq, düşmənin durumunu söylətmək üçün alınan əsir” mənasında izah etmiş və “dil çıqartmamak” frazemini “xəbərci çıxmasına yol buraxmamaq, xəbər götürülməsini önlemək” anlamında açıqlamışdır [167, s. 270]. M.Ergin “dil çıqartmadılar” frazemini “ağız açdırmadılar” mənasında müasirləşdirərək, sinonim qarşılığı olaraq “(və ya) quş uçurtmadılar” anlamını ifadə edə bilməsini də qeyd edir [160, IIc, s. 90; 162, s. 199]. F.Zeynalovla S.Əlizadə isə həmin ifadəni önce gələn cümlə ilə birlikdə “Kafırların hamısını qırıldılar, bir nəfəri sağ qoymadılar ki, gedib özünükülərə xəbər versin” şəklində çevirmişlər [79, s. 208].

Diqqətlə yetirdikdə hər üç yanaşmanın eyni məntiqə əsaslandığı üzə çıxır. Həqiqətən də, “dil” sözü “dil almaq” frazeoloji birləşmələrinin tərkibində düşmən haqqında məlumat əldə etmək üçün tutulan “hərbi əsir” mənasında işlənilir [12, Ic, s. 624; 228, IIIc, 2h, s. 1776]. Fikrimizcə, “dil

çıqartmadılar” birləşməsinin “əsir, xəbərçi çıxartmadılar” mənasında izahı hadisələrin mənətiqi ilə səsləşmir. İlk növbədə belə bir fakt yada düşür ki, Oğuz igidləri əsir götürdüklərini öldürmürələr. İkincisi, “dil” deyildikdə, düşmən haqqında məlumat almaq üçün tutulan hərbi əsirlər nəzərdə tutulur ki, bu məqamda işlədilməsi anlaşılmır. Odur ki ona fərqli baxış bucağından yanaşmağı lazımlı bildik.

Sözün yazılışı onu “dedi-qodu”, “xəbər”, “şayıə” mənasını bildirən “diñ” kimi oxumağa imkan verir. Həmin sözə isə abidənin mətnində artıq bir dəfə “diñ ҹ. diñlədi” [D-8, 8-9] ifadəsinin tərkibində rast gəlinir. Variantları müqayisə etdikdə “diñ çıqartmadılar” (yəni: xəbər, şayıə çıxartmadılar) ifadəsinin “dil çıqartmadılar” (yəni: hərbi əsir çıxartmadılar) ifadəsindən daha dəqiq olduğu üzə çıxır.

[⁴⁰] O.Ş.Gökyay bu feili “ayırurisañ”, M.Ergin “ayıruriseñ”, F.Zeynalova S.Əlizadə, eləcə də Ş.Cəmşidov “ayırarsan” şəklində oxumuş və müasir mənada açıqlamışlar [26, s. 420; 79, s. 120, 218; 160, Ic, s. 240, IIc, s. 28; 167, s. 182, 221]. Lakin H.Arası “irərsən”, S.Tezcanla H.Boeschoten “irarisañ” şəklində tamamilə başqa məna verən feil kimi oxumuşlar [78, s. 149; 187, s. 184]. S.Tezcan hər iki oxunuş variantını müqayisə edərək “uzaqlaşdırmaq” mənalı qədim “ira-” feilinin mətnə daha uyğun olduğunu bildirir [188, s. 369]. Həqiqətən də, “üzərimizdən uzaqlaşdırarsan” fikri “üzərimizdən ayırarsan” fikrindən mənətiqi səslənir. Digər tərəfdən, qədim “ira-” feilindən düzəlmüş “uzaq” anlamlı “iraq” abidənin dilində aşağıdakı cümlələrin tərkibində işləniliyini nəzərə aldıqda, bu variantın daha düzgün seçim olduğu müəyyənləşir:

Bərə çoban, irağından, yaqınından bərü gəlgil! [D-40, 10]

Iraqından, yaqınından gəlişdirilər. [D-200, 6]

Iraqdan göstərdilər [D-266, 4]

Bundan əlavə, fikrin dəqiq ifadəsində “irarsañ” (-r zaman, -sa feil şəkillərinin şərt, -ñ isə şəxs şəkilşiləridir) feili müvafiq şəkilçilərlə işlənilmiş “çatmaq, yetişmək” mənalı qədim “irərsən” feili ilə müqayisədə daha uyğun görünür.

[⁴¹] Bəzi nəşrlərdə “devşürüp” [167, s. 182], “divşürüp” [160, Ic, s. 240], “dövşürüb” [26, s. 420; 78, s. 149], “dəyişürüb” [79, s. 120] fonetik variantlarında oxunan bu söz “toplamaq, ygmaq” mənasındadır ki, klassik ədəbi nümunələrdə də “devşür-” şəklində işlədilmişdir.

Qazi Bürhanəddində :

Ləbüm ləbünə uzandı ki, sora nərxı-şəkər,
Gözi der ögünü devşür baxa durur lalam. [20, s. 135]

Şah İsmayıł Xətidə:
Mürşid oldur talibini bişirə,

Əlin alıb azmaqlıqdan devşirə,
Gündə min gəz təbər vursa başınə,
“La” deməyə ver nəsibin alana. [73, s. 334-335]

“Oğuznamə”də:

Armud devşürmə, istəyüp alursan. [102, s. 71] və s.

[42] Öncəki səhifələrdə “əgni bək dəmir ton” ifadəsinin bir qəlib şəklində işləndiyini [D-129, 9; D-245, 11] nəzərə alaraq, bəzi naşirlər kimi, “əgni” sözünü cümləyə əlavə etməyi məqsədə uyğun hesab etdi. Bu ifadə eyni tərkibdə növbəti səhifənin 6-ci sətirində də təkrarlanır.

[43] Əvvəlki boylarda بَارَ حَارَكَ (Paracarıñ) şəklində yazılmış yer adı yalnız burada “Parañsarıñ” oxunuş variantında getmişdir ki, eksər naşrlərdə buna nüsxə katibinin yol verdiyi səhvlərdən biri kimi yanaşılmışdır. Yalnız F.Zeynalov-S.Əlizdə nəşrində bu fakt nəzərə alınmayaraq söz “Barañsarıñ” şəklində transkripsiya edilmişdir [79, s. 120].

[44] O.Ş.Gökyayın “elden öñdin” şəklində oxuyub “eldən qabaq” mənasında açıqladığı ifadəni [167, s.182, 280, 387] M.Ergin eyni mənada izah etməklə “ilden öndin” variantında göstərmişdir [160, Ic, s. 241, IIc, s. 149, 245]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində də “elden öñdin” şəklindədir [187, s. 185]. H.Araslının müasir dilimizə uyğun “eldən öndən” şəklində oxuduğu ifadəni F.Zeynalovla S.Əlizadə, görünür, yaxınmənalı sözlər kimi düşünüb “ildən-ögđin” variantında vermişlər [78, s. 150; 79, s. 120]. Ş.Cəmşidov isə “eldən” sözünü “øyldi” feili kimi qavrayaraq, cümləni “Çadırın əylədi öndən dikdi” kimi oxumuşdur [26, s. 421]. Təbii ki, bu cür oxunuş eposda ətraflı şəklidə təsvirini tapan çadır qurulma mexanizminə tamam ziddir. Uruz Qazan xanın oğlu kimi öz çadırını hamidan qabaqda qurur ki, üzərində dayanılan cümlədə də dinləyiciyə (oxucuya) bu fikir çatdırılır.

[45] S.Tezcan Drezden əlyazmasının 62-ci səhifəinin 7-8-ci sətirlərində getmiş təyinedici söz birləşməsindən çıxış edərək “öz adına xorlayan” ifadəsinin “Kafirləri it ardına burağıb xorlayan” şəklində düzəldilməsini məqsədə uyğun bilir [188, s. 370]. Elə buna görə də H.Boeschotenlə birgə hazırladıqları nəşrdə həmin birləşmə “[Kafirləri it ardına burağıb] hərlyan” şəklində təqdim edilir [187, s. 185]. Fikrimizcə, belə bir variant da mümkündür. Lakin ola bilsin ki, Dölək Əvrən öz adının “əjdaha” mənası verməsinə tənqidi yanaşmış və buna görə də el arasında “öz adına xorlayan” (yəni xor baxan, bəyənməyən) kimi də tanınmışdır.

[46] Bu sətirdə “oğlı” sözü iki dəfə yazılıb ki, bu da nüsxənin üzünü köçürən katibin bəzi məqamlarda diqqətsizlik göstərməsinin əyani sübutudur.

[47] O.Ş.Gökyay bu sözü “davrandardurmaq” mənasında izah etdiyi “darvandurmadi” feili kimi oxumuşdur [167, s. 184, s. 262]. M.Ergin “tarvandardurmadı” fonetik variantında oxumaqla eyni mənada açıqlamışdır [160, Ic, s. 242, IIc, s. 386]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində də bu variantda getmişdir [187, s. 186]. H.Arası “durundurmadi” [78, s. 151], Ş.Cəmşidov “durunmadı” [26, s. 423], F.Zeynalovla S.Əlizadə isə bizim də seçim etdiyimiz “turundurmadi” şəklində vermişlər [79, s. 121]. Mətn parçasından göründüyü kimi, Uruz bir an da duruxmayaraq düşmən bildiyi Qazanın üzərinə hücuma keçib qılincini çıynınə endirir. Sözün “tarvandardurmadı” şəklində oxunması “tavran-” (“davranmaq, özünü aparmaq” mənasındadır) feilindəki “v” və “r” yanaşı samitlərinin yerdəyişmə hadisəsinə uğraması ilə bağlıdır. Lakin M.Kaşgari lüğətində “duruxmaq” mənasında qeydə alınmış “turun-” feilinə istinadən [75, IIc, s. 167] “turundur-” feilinin həmin kökdən -dir leksik şəkliçisi ilə düzəldiyini düşünürük. Müqayisə etdikdə, “(özünü) duruxdurmadı” mənası hadisələrin gedişinə daha uyğun gəlir.

[48] Digər naşirlərdən fərqli olaraq, Ş.Cəmşidov bu sözü mətn daxilində “axtararı”, verdiyi şərh bölməsində isə “iftixarı” kimi təqdim edir [26, s. 243, 423]. Düzü, müəllifin hansı məntiqlə bu variantları irəli sürdüyü aydın olmur. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə “axitrıldı” şəklində oxunaraq belə bir açıqlama verilir: “D-dəki yazılışı həqiqətən “axtarıldı” kimi də oxumaq doğrudur. Lakin sözün leksik tutumu kontekstin məzmunu ilə bağlanmır. Bizim transkripsiya isə Qazanın yaralanmasından sonra bir növ zəifləyib “axaraq” atdan endiyi təsəvvürünyü yaradır...” [79, s. 121, 253].

Faktlar isə göstərir ki, bu feilin düzəldiyi “axtar-” kökü qədim sözlərimzdən olub, müasir dilimizdə ifadə etdiyi mənadan əlavə, “çevirmək, devirmək” mənasını da daşımışdır [75, Ic, s. 260]. Digər tərəfdən, o, “ağtarıl-” və “aqtarıl-” fonetik variantlarında (-il qayıdış növ şəkilçisidir) “çevriləmək, devriləmək” mənasında da işlənilmişdir [154, s. 8, 9; 209, s. 23]. M.Kaşgari “adam yerə vuruldu, sarsıldı” mənası bildirən “ər ağtildi” cümləsindəki “ağtildi” feilini şərh edərək yazır ki, sözün əslİ “ağtarıldı” formasıdır [75, Ic, s. 281]. Ən önəmlisi isə budur ki, “ağtarıl-” feilinin düzəldiyi “axtar-” kökü ayrılıqda “yerə vurmaq, yerə salmaq” mənasında “Kitab”ın mətnində də rast gəlinir: “Bəli, baş kəsdi, qan dökdi, adam axtardı, – dedilər” [D-74, 13].

Üzərində dayanılan mətn parçasında isə bu qədim feil Qazan xanın atın üstündə ikən yana çevrilib yerə düşməsini incəliyi ilə canlandırmaga xidmət edir ki, görünür, dilçi alımlarımız bu məqamı tuta bilməmişlər.

[49] Cümə üzvləri arasında məna və sintaktik əlaqəyə əsasən əlyazmada “Uruz” adının burxıldıği açıq-aydın hiss olunur ki, yalnız M.Ergin və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində bərpa edilməmişdir [79, s. 122; 160, s. 243].

“İÇ OĞUZA TAŞ OĞUZ ASİ OLUB BEYRƏK ÖLDÜĞİ BOYI”NIN
ƏSKİ YAZILIŞI VƏ OXUNUŞU

أَبْرَجْ

iç

اغوزه طاش اغوز عاصي اولوب بيرك اولدىگي

⁸OĞUZA TAŞ OĞUZ ASİ OLUB BEYRƏK ÖLDÜĞİ

بويني بياں آيدرس

⁹BOYINI BƏYAN EDƏR

أَوْجَ أَوْجَ بُوزَ أَوْجَ يَقْنَاتَ أَوْلَشَدَ

Üç oq, Boz oq yiğnaq olsa,

قرزان ايون يقان اگر دىج. قزان كرو ايون يقان لىتى. اتسا

¹⁰Qazan evin yağmaladardı. Qazan gerü evin yağmalatdı. Amma

طاش اغوز بىلە يولغا دىي. حىنى ايج اغوز يقانلىي.

¹¹Taş Oğuz bilə yolitmadi^[1]. Həmin İç Oğuz yağmaladı.

يېلى قزان ايون يقان لىتى حل لىنك الىس الور طاشن چىرىدى

¹²Qaçan Qazan evün yağmalatsa, halalınıň əlin alur, tışra çıqardı.

الدو يقان ايدرسى طاش اوغوز بىكلەرن تارىخ زامانى دىلى

¹³Andan yağma edər<lər>di. ^[2] Taş Oğuz Oğuz bəglərindən Aruz, Əmən və qalan

بکلر یونی ایشتیدیلر ایتدیلر که باقی باقی سندیه دکت قزاندک

¹bəglər bunı eşitdilər, aytdılar ki, "Baq, baq! Şimdiyə dəkin Qazanıň

ایوپی یله یغما ایدر دک سندی پخونه یله اولینا وزدیریلار

²evin bilə yağıma edərdik, şimdi neçün olmayıavuz?” – dedilər.

اتفاق جیع طاش اغون بکلري قزانه کلمدیز عداوت

³İttifaqi çəmi Taş Öğuz bəgləri Qazana gəlmədilər, ədavət

ایلدیلو ملیاوش دیزلو بركتی واردی . خزان ایدز من ملیاوش

⁴eylədilər. Qılbaş derlər bir kişi vardı, Qazan aydır: – Mərə Qılbaş,

یوٹا شی اگر بکلری خانہ پدھر لودھی سندھی پختہ ملٹر

⁵bu Taş Oğuz bögleri xanım^[3] bilə gəlürlerdi. Şimdi neçün gəlmədilər? –

دريي قلياشي ايير بيلزميسين يخنون كلديلو ايون دخاللعدا

⁶dedi. Qılbaş aydır: – Bilməzmişin neçün gəlmədilər? Evün yağmalatdığıň

دم طاشی او عکس زیلے پولنگدی سینب اولدر دیردی - قزان

⁷dəm Taş Oğuz bilə yolitmadi. Səbəb oldur”, – dedi. Qazan

آپر عداوت بغل دیلر ھی دیری۔ قلیاش اپر خامنے

⁸aydır: – Ədavət bağladılar, hə-mi?” – dedi. Qılbaş aydır: – Xanım, mən

و رای اولیک دوستی لقى د و شنبلکس بیان د بیان .

⁹varayıñ, onlarıñ dostlıgiñ, düşmənligiñ biliyin, – dedi.

فزان آپرنس پیلو رس وارد مدی ٹلماش برقرار ادم

¹⁰Qazan aydır: – Şən bilişsin, yar! – dedi. Oılbas bir qac adam

المدینت: خ: ایلک طاسے، اردو تک اون ہے کلھی اراؤن

¹¹ile binüb^[4] Oazanıň tavısı Aruzıň evinə gəldi. Aruz

دِجْنِ الْمَرْءَ كَوْنِكَيْ دِكْسِتَدِيْ - اوْ غُلْتَرْ بَلْ اوْ تُوْرَسِدِيْ

¹²dəxi altın günlüğün dikmişdi, oğlanlarıyla oturmuşdu.

مکانیز، کلوب اردو، سلام و بردی، ایرتیزان پکلو اولیجی

¹³Oılbas galüb Aruza salam verdi. Aydır; – Qazan buňlu oldı.

الْيَتَمْ طَابِهَا وَرُوزْ مَكَلْسُونْ دِيدِيْ • قَرْهَ جَاشْمَ بِوكَلْدِيْ

¹ Elbətdə, tayım Aruz gəlsün! – dedi. – Qara başım buñaldı,

أَوْزْ رَوْمَدِيْ مَاعِنِيْ كَلْدِيْ دِيْ لَرْمَ بِورْ لَرْدِيْرْ • قَرْهَ قَوْحِيدْ

² üzərümə yağı gəldi. <Qaytabanda> dəvələrim bozlatdılar, qaraqoçda

قَاضِلَقْ اَتَلْرِمْ كَشْتَتَدْلُوْ • قَازَهَ يَكْتَرْ قِيمْ مَزْ كَلْنُوْرْ بِيْكَلْوُ

³ Qazılıq atlarım kişnətdilər. Qaza bəñzər qızımız, gəlinümüz buňlu

اَرْلِدِيْ • مَمْ قَرْعْ بَاشْهَ كَوْدَهَ لَوْ كَلْدِيْ طَابِهَا وَرُوزْ كَلْسُونْ

⁴ oldu. Mənim qara başıma gör nələr gəldi. Tayım Aruz gəlsün! –

دِيدِيْ • أَرْوَزْ أَيْدِرْ مَعْ تَلْيَاشْ اَوْلَ وَقْتَ كَمْ اَوْجَعْ بِوْزَاوِقْ

⁵ dedi. Aruz aydır: – Mərə Qılbaş, ol vaqt kim, Üç, Boz oq

يَغْنَاقْ اَوْلَسَهْ اَوْلَ وَقْتَ قَزَانْ اَيْوَنْ يَفَا اِيدِرْ دِيْ صَوْجَزْ

⁶ yiğnaq olsa, ol vaqt Qazan evün yağma edərdi. Suçumuz

تَرِيدِيْ كَيْنَادَهَ يَيْلَهَ اَولْدَقْ دِيدِيْ حِيسَنْ قَنَاتَكْ بَاشْ

⁷ nəydi ki, yağmada bilə olmadıq? – dedi. – Həmişə Qazanıň başına

بِوْ كَلْوُ كَلْسُونْ طَابِيْيِيْ اَرْ قَوِيْ دِيْمَ اَكَا طَورْ سُونْ بِيزْ قَذَانْ

⁸ buňlar^[5] gəlsün, tayısı Aruzı daim aňa tursun^[6]. Biz Qazana

دَخْنَرْ بِيلَوْ بِيلَسُونْ دِيدِيْ تَلْيَاشْ بِورَادْ صَوْلِيشْ كَوْدَهَ لَمْ

⁹ düşmənüz, bəllü bilsün! – dedi. Qılbaş burada soylamış, görəlim,

خَامَهَ صَوْلِيشْ اِيدِرْ مَعْ قَوَاتْ قَالْقَيْيِيْ قَزَانْ خَانْ بِيرْتَرَهْ

¹⁰ xanım, nə soylamış. Aydır: – Mərə qavat, qalqubanı Qazan xan yerindən

طَورِيْ كَلْدِيْ ۱۰ الْأَطَاغَهَ بِحَادِرِيْ اَوْتَاغِيْ دِكَدِيْ اَوْجَعْ

¹¹ turi gəldi, Ala tağda çadırın, otağın dikdi. Üç

بِورْ كَلْنِيْ كَلْنِيْ كَلْنِيْ كَلْنِيْ كَلْنِيْ كَلْنِيْ كَلْنِيْ كَلْنِيْ كَلْنِيْ

¹² yüz altmış altı alp ərənlər yanına yiğnaq oldu. Yemək-içmək

اَرْسَتَدْ بِيْكَرْسِيْ كَدِيْ كَدِيْ كَدِيْ كَدِيْ كَدِيْ كَدِيْ كَدِيْ كَدِيْ

¹³ arasında bəglər səni andı. Üstümizə yağı nəsnə gəlmədi.

من سناك دوستلاغك دوشىتلەك ضايىيەكلىم • قىز اتە

¹Mən səniň dostlığıň, düşmanlığıň sınayu gəldim. Qazana

دېشىنىشىسىن بىلەم دىرىي • قالقۇب خوش قالجىپ

²düşmən imişsin, bildim, – dedi. Qalqub: "Xoş qal!" – deyüb

كىزىي • اروزغايت سخت اولىي • طاشى انغۇز بىكلەرنە

³getdi. Aruz ğayət səxt oldu. Taş Oğuz bəglərinə

ادم حىالىي • امىن كلىسون • اپىر رىستم كلىسون دۆنە بىلەن

⁴adam saldı. "Өмən gəlsün, Alp Rüstəm gəlsün, Dönə bilməz

دولك اورن كلىسون • كىرو قالىي بىكلەربى كلىسون دىرىي

⁵Dölək Əvrən gəlsün, gerü qalan bəglər həb gəlsün!" – dedi.

طاشى انغۇز بىكلەرى ھېيقتناق اولىي • آكباركاھ اۋەتكىن

⁶Taş Oğuz bəgləri həp yiğnaq oldu. Ala barğah otaqların

دوز، دىرىي • اىتن اىغىردىن دۈزدىن بىغرا يېتىرىي • قۆچ

⁷düzə dikdi. Atdan ayğır[dan], dəvədən buğra, qoyundan qoç

قىزىدرىي • طاشى انغۇز بىكلەنە اغلىق ايدوب طىپىلىي

⁸qırıldı. Taş Oğuz bəglərinə ağırlıq edüb toyladı.

ايدىرىكلىرى من سزىي يې قىزىدم بىلەرمىستى • اىتدىلىرى بىلەزىن

⁹Aydır: – Bəglər, mən sizi niyə qağırdım, bilürmisiz? Ayıtdılar: – Bilməzüz.

اروزايدى قازان بىرە قىلىما سىئى كىسىرىمىشى ايلووم كوتىم چايدىڭىز

¹⁰Aruz aydır: – Qazan bizə Qılbaşı göndərmiş. "Elim-günüm çapıldı,

ترە باشىم بىلەلو اولىي طايىم اروز ماڭا كلىسون دېيشى تېلىش

¹¹qara başım buňlu oldu. Tayım Aruz maňa gəlsün!" – demiş. Qılbaşa

اىتىدىم كە پېنگىكە قزان اىوه يۇمالىرىي • طاشى اوغرۇن

¹²ayıtdım ki, qaçan ki Qazan evin yağmaladırdı, Taş Oğuz

بىكلەرى يېغا لاردىي • بىكلەلەر قىزايى سلام لو كىدىرىجىي

¹³bəgləri bilə yağmalardı. Bəglər gəlür, Qazanı salamlar gedərdi.^[7]

امن ایدریا سئ تجواب ويردىك. اروز ايدر كە عمر، قوات بىز

¹Өмөн аydır: – Ya sən nə cavab verdiň? Aruz aydır ki, “Mərə qavat, biz

قزانىد شىۋىزدىم. امن ایدر ايودىشى سىن، اروز ايدر يكلىك

²Qazana düşmənüz”, – dedim. Өмөн аydır: – Eyü demişsin. Aruz aydır: – Bəglər,

ياسىزنى دىرسىز يكلىك ايدر ئە دىلۈم چۈن سىن قزانىد دىخىن اوڭىك

³ya siz nə dersiz? Bəglər aydır: – Nə deyəlüm, çün sən Qazana düşmən olduň,

بىز دو شىۋىزدىد بىلەر. اروزا مايدى مىھىف كىۋاردىي، هېپ بىكىل

⁴biz dəxi düşməniz, – dedilər. Aruz araya müşhəf gətürdi. Həp bəglər

الا اورب اتىاچىدلوه سىتك دوستك دوست دو شىۋىكىد

⁵əl urub and içdilər. “Səniň dostuňa dost, düşmənүňə

دشىۋىزدىدلوه اداۋىچىد بىكلىرى خلعتلىرى دو تىيى ايدو بىكىل

⁶düşmənüz!” – dedilər. Aruz cümlə bəgləri xələtlədi, döndi aydır: – Bəglər,

بىرەك يىردىن قىزلىشى دىرىكىو خىرىت اما خنانك ايتايىي در

⁷Beyrək bizdən qız almışdır, güyəgümüzdir. Amma Qazanıň inağıdır.

كلىسون، بىزى قزانىد يارشىرسۇن دىرىلۇم كىۋاده لوم بىزە مطیع

⁸“Gəlsün, bizi Qazanla barışdırsun!” deyəlüm, gətürəlüm. Bizə müti

اولورسى خىش اولماق ايشىد بىن سەمالىنى طوتانىن سىز قىلىج

⁹olursa, xoş! Olmaz isə, bən saqalını tutayın, siz qılıc

اشورك يارەلлەك ارادىن بىزە كىچ كوترا لم انزە صىكىد قزا تىيد

¹⁰üşürүň, paralaň^[8], aradan Beyrəgi götürəlim. Andan soňra Qazan ilə

ايشرىمىز جىپرا اولا دىرىجىي، بىزە كە كاغىد كۆندىد يىلەتىرلىك اواده

¹¹ishümüz xeyir ola! – dedi. Beyrəgə kağıd göndərdilər. Beyrək oda-

سەنە يكتىلە يىمپ اىخىرىدىي، اروزندىن ادم كىلىي سلام

¹²sında yigitlərlə yeyüb içirdi. Aruzdan adam gəldi, salam

وېرىدىي، بىرەك علىك الدىي ايتىرىت خانىم اروز سىزە سلام

¹³verdi. Beyrək əleyk aldı. Ayitdi: – Xanım Aruz sizə salam

ایدەگەرم استون بىرلە كلسون قىز اندىزى يارىشىرىسىن

¹aydir^[9]. "Kərəm etsün, Beyrək gəlsün, Qazanla bizi barışdırısun!"

دىرى بىرلە خوش اول دىرىي. اتىچىكىدۇ مىتىرىي. قوقىكىپۇدۇ

²der. Beyrək: "Xoş ola!" – dedi. Atın çəkdilər, bindi. Qırq yigidlə

ادوتىك اونە كىلىدى طش اغۇن بىڭلىي او تووركى كوبىت سلام

³Aruzuň evinə gəldi. Taş Oğuz bəgləri otururkən girib salam

دېرىدىي. يىشكە اروزه ايدىرىيلو مىسىتى سىقى ئىنه قىزدىق بىرلە

⁴verdi. Beyrəgə Aruz aydır: – Bilürmisin, səni niyə qağırdıq? Beyrək

ايدىرىي ئىنه قىزدىكىنە اروز ايدىرىبىت شول او تووران بىڭلى قىز ائىشى

⁵aydır: – Niyə qağırdıñız? Aruz aydır: – Həp şol oturan bəglər Qazana

عاصى او لىق اندىچىك مىصفى كوتوردىرىمسى دەچى اندىچى

⁶asi olduq, and içdik. Müshəf gətürdilər, "Sən dəxi and iç!" –

دېرىيلە قازانە من عاصى او لىتىم ديو اندىچىي صوپىلدىي

⁷dedilər. "Qazana mən ası olmazam!" deyü and içdi, soyladı.

ايدىرىمى قىزانىڭ ئەتتىچىي چوقى يىشم بىلزىم كورىۋەدە طارىشىن

⁸Aydır: – Mən Qazanıň nemətini çoq yemişəm, Bilməzsəm, gözümə tursun!

قۇزە قۆچىدە قااضىق اتىچوقى بىلشىم بىلزىم حكما تابوت او لىسنى

⁹Qaraçoçda Qazılıq atına çoq yelmişəm^[10], Bilməzsəm, mana tabut olsun!

يىشتى قىتا نلۇن چوقى كىخشىم بىلزىم كەنتم او لىشىن الە يارىخا

¹⁰Yaxşı qaftanların çoq geymişəm, Bilməzsəm, kəfənim olsun! Ala bargah

او قاغانە چوقى كىمشىم بىلزىم سکا زىنان او لىسنى من قوانىزىن

¹¹otağına çoq girmişəm, Bilməzsəm, maňa zindan olsun! Mən Qazandan

دەقۇزم بىللىو بىڭلى دېرىي. يىركلە صقا لىي طەرىي. بىڭلى

¹²dönməzəm, bəllü bilgil! –dedi. <Arız qağıdı, qarvayub> Beyrəgiň saqalını tutdu. Bəglər

يىشكە قاتا مىدىي. بىرلە ادۇر تىقا قۇدوغۇ بورادە بىلدىي سەرىنى

¹³Beyrəgə qiyamadı. Beyrək Aruz qağıduğın burada bildi. Soylamış, <görəlim, nə soylamış>.

ايدر آروز مکابوایشى ايدىچكك يلىسىدم قره قوجىد تاصلق

¹Aydır: – Aruz maňa bu işi edəcəgүn bilsəydim, Qaraqoçda Qazılıq

اوزىم بىزىندىم آكىن يېرك دەمۇر طەنم كىودىم حىچپولاد اوزقىلىپ

²atuma binərdim, Əgni bərk dəmür tonım geyərdim, Qara polad uz qılıcım

بىلۇمە بىتلەرمىم، الىن ياشە قونت إشتوخىم اووردەم قۇرغۇچانى

³belümə bağılardım, Alın-başa qunt işuğım urardım, Qarğu tali

العشق طوتام شكوي الوجه الوردم، لاڭكور دويچلر عي ما حاته

⁴altmış tutam süñumi əlümə alurdım, Ala gözlü bəgləri yanına

صالىدەم خواتىم يوايىشى طوپىسم سكا يېرىلى كلو دىمىدەم

⁵salırdım. Qavat, mən bu işi tuysam, saňa böylə gəlürmidim?

الدايوبىن ارطوعقى عىرۇت اىشى درخور تىكىدىنى او كىرتىلىسى

⁶Aldayuban ər tutmaq övrət işidir, Övrətiňdənmi ögrəndiň sən

بوايىشى قات دىرىي او روز ايدىر مىح حىزىزە سۈپەلە قاتىكە

⁷bu işi, qavat?! – dedi. Aruz aydır: – Mərə, hərzə-mərzə söyləmə, qaniňa

صوصە كلا انتايچى دىرىي، يېرك ايدىر واقىھە من قزان اغۇزىتە

⁸susanma! Gel and iç! – dedi. Beyrək aydır: – Vallah, mən Qazan uğuruna^[11]

ماشىم تومىشىم قز اىزى دوغۇزم كىرسىدىز پاده ايلە دىرىي

⁹başım qomışam. Qazandan dönmezəm, gərəksə yüz para eylə! – dedi.

ارۇزكەنە قاىدىقى، يېرىككىت ستالىت يېرك طاتىقى، يېڭىلە يېقىتىقى

¹⁰Aruz genə qaçıdı. Beyrəgiň saqalını bərk tutdı, bəglərə baqdı.

كوردىي كىسى كلو، ارۇزقۇم پولاد او زقىلىپى صارقىپت يېرىك كەل

¹¹Gördi, kimsə gəlməz. Aruz qara pulad uz qılıcın tartub Beyrəgin

صاخ ايلوغۇن چالدىقى، حىزەتىن مولشىدۇپ، يېرىك ياشى

¹²sağ oyluğun çaldı, qara qana bulaşdı. Beyrək başı

يۇ كلو اولدىي يېڭىلەپ طا غلىقى حوكىشى اتلۇاتىن تىرى

¹³buňlu oldu. Bəglər həp tağıldı. Hər kişi atlu atına bindi.

بیرگی دخی بىندىرىدۇلۇ دەتە ادم بىندىرىپ وچىتلەلە تاچىڭىز

¹Beyrəgi dəxi bindirdilər. Ardına adam bindirib qucaqladılar. Qaçdilar^[12],

بىرگى او داستە يېزىرىدىلەنلىجىتەسى او دەرنى او دەنلى بىرگى

²Beyrəgi odasına yetürdilər. Cübbəsin üzərinə örttilər. Beyrək

بۇ رادە صوپىلدىيَ ايىر يېكتىلمىرى كىزدى او روھىزىرىك

³burada soyladı. Aydır: – Yigitlərim, yerünüzdən uru turuň,

أغ بوز اتىمك قىتروغۇنى كىشكىچىلىقىلىي الاتا غەدت

⁴Ağ boz atumiň quyruğunu kəsüň! Arqu beli Ala tağıdan

دونى اشوك اقىندىلى كوركىلى صوپىدى دەوبىت كچوك قزانىڭ

⁵dünin aşuň, Aqındılı görklü suyu dəlüb keçüň! Qazanıň

ديوانىنە چا پۇب وارك اغ چىئىرپ قىز كىوڭىسى صاخ اوڭىز

⁶divanına çapub varuň! Aq çıqarub qara geyüň! “Sən sağ ol,

بىرگى او لۇرىي دىك ايدى كۈز قامىز دارۇن طايىكىن ادم كەلدىي

⁷Beyrək öldi” deň! Aydıñuz: “Namərd Aruz tayıñdan adam gəldi,

بىرگى اسخىش اول دخىن وارمىشى ھې طاش اغۇز بىڭىرى

⁸Beyrəgi istəmiş, ol dəxi varmış. Həp Taş Oğuz bəgləri

يىنناق اولىشى بىلدك يە باچى اراسىنە مىھىف كەۋەدىيەر

⁹yığnaq olmuş. Bilmədik, yemə-içmə arasında müşhəf gətürdilər,

قزانانە بىر عاجى او لۇق اتراپىدىك كەل سىندىخى انداقىچ دېرلىرى

¹⁰“Qazana biz ası olduq, and içdik. Gəl sən də dəxi and iç!” dedilər.

اپىجىدىي مى قىز اتىن دەقۇزم دېرىغى تامارىخ طايىك قاقدىعى

¹¹İçmədi. “Mən Qazandan dönəməzəm!” dedi. Namərd tayıñ qaçıdı,

بىرگى قىياپىلىرىدىي مەرىخ تانە بولىشىرىي بىكەلوا او لۇرىي يارات

¹²Beyrəgi qılıcladı. Qara qanına bulaşdı, buňlu oldı. Yarın

يياتىست كوتىنە مەنم قزان خانىڭ يقاتىندى او لۇسىت

¹³qiymət gündündə mənim əlüm Qazan xaniň yaqasında olsun,

مەنم قانىم اروزه قورسە دىرىجى بىردىچى صوپلىش ايدرىيكتىرم

¹mənim qanım Aruza qorsa!” – dedi. Bir dəxi soylamış. Aydır: – Yigitlərim,

اروزا او غلى بىساھە كلىدىق ايلوم كونىم چاپىدىق قىباتن

²Aruz oğlu Basat gəlmədin, Elüm-günüm çapılmadın, Qaytabanda

دە لوم يۇز لەتدىپ. قەرە قۆچىن ئاھىل كىشتىدىق اعچى

³dəvələrüm bozlatmadın, Qaraqoçda Qazılıq atum kişnətmədin, Ağca

پۇنلۇم سکرەندىپ. اعچى يۇز لو قىزىم كلىنۈم آكشەندىق اعچى

⁴qoyunlarum məňrəşmədin, Ağca yüzlü qızıım, gəlinüm əňşəşmədin^[13], Ağca

يۇزىپ كوركلىپ. اروزا او غلى بىساھە كلىوب اخادىت ايلوم كونىم

⁵yüzli görklümi Aruz oğlu Basat almadın, elüm-günüm

چاپىدىپ قزان كاياتىشسون. مەنم قانىم اروزه قۇمسون. اعچى

⁶çapmadın Qazan maňa yetişsün! Mənim qanım Aruza qomasun! Ağca

يۇز لو كوركلىپ او غلنە ئىپ دېرسون. اخىرت حەقىنى حلال اتسۇ

⁷yüzlü görklimi oğluna alı versün! Axırət haqqını halal etsün!

بىرلەپادشاھد پادشاھى حەق و اصل او لوحى بىللىپسى

⁸Beyrək, padşahlar padşahı, haqqqa vasil oldu, bəllü bilsün! –

دېرى. بىرلەك يېڭىنە اتاسنە جىز او لوحى. اغ ابوي ائىشكەن

⁹dedi. Beyrəgiň babasına, anasına xəbər oldu. Ağ evi-eşigində

شىسون قۇپىدى. قازە يېڭىر قىزىقى كلىنى اغ چىرىدىپ. قەن

¹⁰şivən qopdı. Qaza bəñzər qızı, gəlini ağ çıqardı, qara

كىندىپ. اغ يۇز اسلىن قىتروغىنى كىسىلەر. حىزق اللى يېكت

¹¹geydi. Ağ boz atınıň quyrugunu kəsdilər. Qırq-əlli yigit

قەرە كىوب كوك صارىندىلە. قزان بىك كىلدىلەر صارقلۇرىپ بىرە

¹²qara geyüb gög sarındilar. Qazan bəgə geldilər, sariqların yerə

اوردىلەر بىرلە دېرىچوق باقلادىلە. قزانلىك الىم او پىدىشىلە

¹³urdılar. “Beyrək!” deyü çoq ağladılar. Qazaniň əlin öpdilər.

سَنْ صَاغُ اول بِيرَك اولري دِيدِلُرْ نَامِرْدَ طَايِلَت الْايلِيشِيْ

¹“Sən sağ ol, Beyrək öldü!” dedilər. “Namərd tayıñ al eyləmiş,

اوْقِيُوبِين بِيزِي الدِّلُورْ وَارْدَقْ طَاشْ اغُون بِيكِلِري سَرْعَ

²oquyuban bizi aldılar. Vardıq, Taş Oğuz bəgləri sizə

عَاجِي اوْلِيشِلِرْ بِيلِكْ مَصْحَفْ كَوْرَدِيلِرْ يِرْقَزَانَه عَاصِي

³ası olmuşlar, bilmədik. Müshəf gətürdilər. “Biz Qazana ası

اولْدَقْ سَنْ دَاخِي بِزَه مَطْبِعْ اول دِيدِلُرْ اتْرَابِجَدِلِرْ بِيلِكْ

⁴olduq, sən dəxi bizə müti ol!” dedilər. And içdilər. Beyrək

اَنْكُوك بِصَدِيْيِيْ. اَنْلَه مَطْبِعْ اولري طَايِلَت تَامِرْ اَرْزَقْ

⁵ətməgün basmadı, onlara müti olmadı. Tayıñ namərd Aruz

قاَذِيْيِيْ بِيرَكِي اَدِيدِلِرْ بِيزِي يِرْدَه قَاتِلِجَادِيْيِي يِرْايلِوغُون دُوشِرْجِيْيِيْ

⁶qağıdı, Beyrəgi oturduğu yerdə qılıcladı. Bir oyluğun düşürdü.

سَنْ صَاغُ اول خَامِن بِيرَك حَمَّه واصل اوْلري منْمَه قَانِم اَرْوَاه

⁷Sən sağ ol, xanım! Beyrək haqqı vasil oldu, “Mənim qanım Aruza

قوْسُون دِيرِي دِيرِلُرْ قَزان بِيرْجَنْجِي اِيشِنِديْيِي دَسْتَماَلِيْ

⁸qomasun!” dedi,” – dedilər. Qazan bu xəbəri eşitdi, dəstmalın

الله الْهِيْب اوْكُوا اوْكُرا عَلْدِيْيِيْ. دِيوانَه زَارِلَقْ قَلْدِيْيِيْ هَبْ

⁹əlinə alub ökür-ökür ağladı. Divanda zarılıq qıldı. Həp

انْزَه اوْلِي بِيكِلِرْ اَغْلِشِلِرْ قَزان وَارْدِيْيِي اوْدَهْلَهْ كُودِيْيِي

¹⁰anda olan bəglər ağlaşdırılar. Qazan vardi, odasına girdi.

يِرْدِي كُون دِيوانَه جَعْدِيْي اَغْلِدِيْي اوْتَرِدِيْي بِيكِلِرْ بِغَلِدِيْي

¹¹Yedi gün divana çıqmadi, ağladı oturdu. Bəglər yığıldı,

دِيوانَه كَلْدِيْي قَزان اَنْقَهْ كَرْدَه كَونَه ايَّوْه قِلْنَاشْ وَافْ

¹²divana gəldi. Qazanıň qardaşı Qara Günə aydır: – Qılbaş, var

اَيْت اَغَامْ خَازَنْ كَلْسُونْ چَقْسُونْ يِرْيِكِيدِرْ سَنْلَكْ اَجْكِنْ

¹³ayıt, ağam Qazan gəlsün çıqsun. Bir yigit ər^[14] səniň ucuñdan

ا را خزدن اكسليدى هم و حىتى ايلشى مەنم قانىم قۇمىاشت

¹aramızdan eksildi. Həm vəsiyyət eyləmiş, "Mənim qanım qomayasın,

ا لاسى دىيشى وارهلم دىشىنى حىلىسا لوم دىي دىرىجى قىلاش

²alasin!" demiş. Varalım, düşməni haqlayalum, di! – dedi. Qılbaş

ا يدرسى خىتسەسى سى سى واردىرىي ا ماصل ايكىنى بىد

³aydır: – Sən qarındaşsan, sən var! – dedi. Əlhasıl, ikisi bili

داردىلو قزانىڭ اوەلەنە كىدلۇ سلام وىردىلى سى صاقۇغ اول

⁴vardılar, Qazanıň odasına girdilər. Salam verdilər, "Sən sağ ol,

خانىن دىدلىو بىرىكىدرا خزدن اكسليدى سىنلىك يېكىن ياش

⁵xanım! – dedilər. – Bir yigid aramızdan eksildi, səniň yolunda baş

وىردىي دىرىتم تانىچىم جىمىزلىقى ئاصىلىشى مەنم قانىم الشون دېيش

⁶verdi. Derəm, qanın alalım, həm sizə ismarlamış, "Mənim qanım alsun!" demiş.

ا غەلەنەلەستىنىي او لوور طارىي كىلىپ قارىي دىدلىو قزان ايدى

⁷Ağlamaqla nəsnəmi olur? Turi gel yuğarı!" – dedilər. Qazan aydır:

مصلحت درىتىزىچىخ خاتىء يوكلىسونلىو ھېپ بىكلەر ھېپ بىنسۇنلى

⁸– Məsləhətdir. Tez cəbbəxanayı yüklətsünlər həp, bəglər həp binsünlər! –

دېرىي جىيع بىكلەر بىرىي قزانىڭ قۆكراات چىكىلىرىي يۈرىي

⁹dedi.^[15] Cəmi bəglər bindi. Qazanıň Qoňur atın çəkdilər, bindi. Boru

چالىتىي كوسى او ولارىي كې كوتىرىدى دىدىلىر يۈرەتە او لرىي

¹⁰çalındı, kus urıldı. Gecə-gündüz demədilər, yortma oldu.

ا روزە و جىيع طاش اغۇر بىكلەتە حېنرا او لرىي اسەن قزان كەلە

¹¹Aruza və cəmi Taş Oğuz bəglərinə xəbər oldu, "Üşdə Qazan gəldi", –

دېرىلىر اتلودىتىچىچى جىرىي دىرىپ يۈرىي اغۇردىن قزانىڭ خەشىكىلە

¹²dedilər. Anlar dəxi çəri dərüb borı ağardan^[16] Qazana qarşu gəldilər.

أوج أوق بوز اوق حىشىشىدىلە اروتايىرىم ئىچىم ئىچىم ئىچىم

¹³Üç oq, Boz oq qarşulaşdır. Aruz aydır: – Mənim İç Oğuzda

قىيمىم قزان اولىسىن امن ايدىمىم خوشىم بىرس او زامىنى اولىسىن

¹ qırımmım Qazan olsun! Õmən aydır: – Mənim qırımmım Tərs Uzamış olsun!

الب دىستم ايدىمىم خوشىم آكىشى خوجى او غىلى اوچىي اولىسىن

² Alp Rüstəm aydır: – Mənim qırımmım Õňsə qoca oğlu Oqçı olsun! –

دېرىي. ھۇرىپى يۈخىم كۆزىرىي. الايلىر بىلەتىي خۆشىتىر

³ dedi. Hər biri bir qırım gözətdi. Alaylar bağlandı, qoşunlar

دۇزلىرىي. بورىلۇچا لەتىي. طا ولۇد دەلدىي. اروز خۆجى

⁴ düzüldi. Borular çalındı, tavıllar doğıldı. Aruz qoca

سیداتت دېرىي. قزان ئەنچا غىب سره قوات سىن خوشىم سى

⁵ meydana at dəpdi, Qazana çağırıb: “Mərə qavat, sən mənim qırımmımsın,

سەكل بىرودىرىي. قزان قىلغان ما پىتىي سکوسىن ئەنلەر

⁶ sən gəl bərū!” – dedi. Qazan qalqan yapındı, süňüsün əlinə aldı,

ما پىتى او رەنچىرىدىي. ايدىمىم قوات مۇختى لەقىلە او اولۇڭ

⁷ başı üzərinə çevirdi. Aydır: – Mərə qavat, müxənnətlıq ilə ər öldürmək

بىخ اولورى سىڭا كۆستە بىم دېرىي. اروز قزان اتك او رەنچى

⁸ necə olur, mən saňa göstərəyim, – dedi. Aruz Qazanıň üzərinə

اڭ صالىرىي. قزان ئەنلىخىدىي ذئى قىدر كىسىرىمىرىي او تە

⁹ at saldı. Qazanı qılıcladı, zərrə qədər kəsdirəmədi, ötə

ىچىدىي. نۇرىت قزان دەرىي. اىتىش خوتام الاك كۆتۈرىت

¹⁰ keçdi. Növbət Qazana dəgdi. Altmış tutam ala göndərin

قولۇق خىرىي. اروزه يۈركۈزىردا وردىي كۆكىستە بىلەرىق

¹¹ qoltuq qıṣdı. Aruza bir göndər urdu, köksündən yalabıdaq

او تەنچىدىي. اڭ او رەنچىرى بىرە صالىرىي خۆرتا سىت قىع كۆتىت

¹² ötə keçdi. At üzərindən yerə saldı. Qarındaşı Qara Günəyə

اشارت اىتىدىي بىلەتى كىس دېرىي. قەد كۆتە اىتنى اىتىدىي

¹³ işarət etdi, “Başın kəs!” – dedi. Qara Günə atdan endi,

اروترك ياسق كسىي طاش او غوت بىلرى يۇنى كورپ

¹Aruzuň başın kësdi. Taş Oğuz bögleri bunı görüb

ھې اتىن ايندىلەر قزاناتك اياغانە دىشىلۇ صرچلىرىن دەلەت

²həp attan endilər. Qazanıň ayağına düşdilər, suçların dilədilər,

ايلى او پىدىلەر قزان صوچلىرى بىشىلدىي بىركلەت تانىت

³əlin öpdilər. Qazan suçların bağışladı. Beyrəgin qanın

طايسىندى الرىي اروترك ايچىي چاپىرىي ايلىنى كونىتى

⁴tayısından aldı. Aruziň evini çapdırdı, elini-günini

يغالىزىي يكتى بىلەطىم او لىرىي قزان كوك الاڭ چىنە

⁵yağmalatdı. Yigit bögler toyum oldu. Qazan gög alan çemənə

چادر دىكىرىي او تائىخ قوردىي دەدم قورقۇد كلوبىت

⁶çadır dikdirdi, otağın qurdu. Dədəm Qorqud gəlübən

شاذلىق چالرىي ئازىج ارتلى باشندى سىلدۈكتى

⁷şadlıq çaldı, gazi ərənlər başına <nələr> gəldügin

ايدىي ويردىي قىنى دىيدىم يىك ارى لوردىنا مەتم دىئىنە

⁸aydı verdi: – Qanı dedigim bəg ərənlər, Dünya mənim deyənlər?

آجل الرىي يېرىكىرى لىرىي قايق دىنيا كىمەتا لرىي كەلمى

⁹Өcəl aldı, yer gizlədi, Fani dünya kimə qaldı? Gəlimli-

سېيد ملىي دىنلاصوك او جىي او لىلىي دىنلا العاچىت

¹⁰gedimli dünya, Soň uci ölümlü dünya! Əlaqibət,

او زون ياشل او جىي او لم احرىي ايرلىق يوم و يويم

¹¹uzun yaşın uci ölüm, axırı ayrılıq! Yum verəyim,

خاتم او لم و قىنى سىلدۈكتە ارىي ئايماق امىرسقى

¹²xanım! Ölüm vaqtı gəldügində ari imandan ayırmasun!

انغ سقللو بىالك يېرىي اىچايغ او لىسوئي انغ بىرچىكلى

¹³Ağ saqallu babaň yeri uçmaq olsun! Ağ birçəkli

آنالىڭ يېرى بەھىشت اولسىۋە · قادىر سەنی نامىردە

¹anaň yeri behest olsun! Qadir səni namərdə

· مەتاج ايمسۇن · اغ ئۇنىدە ·

² möhtac etməsün! Ağ alnunda

· بىش سەلەمە دعا قىلدق ·

³beş kelmə dua qıldıq,

· جىبۈل اولسىۋە · امېن ·

⁴qəbul olsun! Amin!

· امېن دىنلىرى دىار كورسۇن ·

⁵Amin deyənlər didar görsün!

· يېڭىشىدىرسۇن · دۈرüşىدىرسۇن ·

⁶Yığışdırısun, dürusdürsün

· خاھىزىي مەھەممەد مصطفىي ·

⁷günahıñızı, Məhəmməd Mustafaya

· بىغشاتىسىز خانىم ·

⁸bağışlasun, xanım, hey!

عَتْ

Təmmət!

عَتْ

عَتْ

عَتْ

عَتْ

XII BOYLA BAĞLI ŞƏRHLƏR

[¹] Bu söz təhlilə cəlb etdiyimiz bütün nəşrlərdə “bulunmadı” və ya “bulunmadı” şəklində oxunmuşdur [26, s. 424; 78, s. 153; 79, s. 123; 160, Ic, s. 243; 167, s. 187; 187, s. 188]. Mətn parçasından aydın olur ki, burada Taş Oğuz bəylərinin yağmada birgə iştirak etməməsi faktı diqqətə çatdırılır. Sözün yazılışı və qədim türkçədə “yağma etdirmək” mənasını bildirən “yulut-(//yolut-) feilinin işlənilməsi [75, IIc, s. 307; 209, s. 279] onu “yolitmadı” şəklində transkripsiya etməyə əsas verir. Bu sözün növbəti səhifədə “Evün yağmalatdığıñ dəm Taş Oğuz bilə yolitmadı” [D-292, 2-3] cümləsinin tərkibində də işlənilməsi göstərir ki, həmin feil eposun formalasdığı dövrün nişan-nəsidir.

[²] Drezden nüsxəsində “edərdi” qrammatik formasında işlənilmiş bu söz Vatikan nüsxəsində “edərlərdi” şəklindədir [V-92, 12]. Məhz buna gör də O.Ş.Gökyay, S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində “eder[ler]idi”, M.Ergin nəşrində “iderler-idi” variantında verilmişdir [160, Ic, s. 243; 167, s. 187; 187, s. 188]. Azərbaycan naşirləri isə feili “edərdilər” qrammatik formasında oxumışlar [26, s. 424; 78, s. 153; 79, s. 123].

[³] Vatikan nüsxəsində bu məqamda “daim” zərfi yazıldığına görə [V-93, 3] əksər nəşrlərdə əvəzlənilmişdir [26, s. 424; 160, Ic, s. 244; 167, s. 187; 187, s. 188]. V.V.Bartoldun rus dilinə “всегда” kimi tərcüməsindən anlaşılır ki, o da eyni fikirdə olmuşdur [214, s. 109]. H.Arası isə Qazan xanın dayısı Aruzu nəzərdə tutduğunu ehtimal edib “dayım” (-m mənsubiyyət şəkilçisidir) sözünü yazmışdır [78, s. 153]. Lakin boyda həmin sözün “tayım” oxunuş şəklində yazıldığını göz öünüə alıqdə [D-293, 1] bu oxunuş məqbul saıyla bilməz. S.Əlizadə Drezden nüsxəsini əsas götürərək onu yazılışına uyğun “xanım” şəklində transkripsiya edib belə bir şərh verir: “Qazanın nitqində bəlkə də “Bayındır xan” nəzərdə tutulur; yaxud dayısına hörmət əlaməti olaraq bu söz işlənib” [79, s. 254]. Drezden və Vatikan əlyazmalarının müxtəlif ozanların nitqindən yazıya alınma faktından çıxış edərək, biz də “xanım” variantını saxlamağı lazımlı bildik. Bayındır xanın Qazanın evinin yağmalanmasında iştiraki inandırıcı görünmədiyi üçün bu sözün təkcə Aruz-la bağlı olduğunu düşündürük.

[⁴] Vatikan nüsxəsində “binüb” oxunuş variantında yazıldığı üçün [V, 93, 7] əksər nəşrlərdə belə də verilmişdir. Yalnız F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “binür” şəklində getmişdir [79, s. 123].

[⁵] Əlyazmada “buñlu” oxunuşunda olmasına baxmayaraq, Vatikan nüsxəsində “buñlar” oxunuş şəklindədir [V-94,4]. Aydındır ki, üzündən-köçürmə prosesində Drezden nüsxəsində “buñlar” sözünün son samiti “re”

əvəzinə oxşar konfiqurasiyalı “vav” hərfi yazılmışdır. Elə buna görə də əksər naşirlər onu “dərd, kədər” mənası bildirən “buñ” sözünün cəmi kimi götürmüslər [160, Ic, s. 245; 167, s. 188; 187, s. 189]. H.Arası sözü eyni anlamda düşünsə də, “bünlər”, F.Zeynalovla S.Əlizadə isə “buñlu” şəklində vermişlər [78, s. 154; 79, s. 123]. Ş.Cəmşidov isə təkcə burada deyil, digər işlənilmə məqamlarında da “buñ” kökündən düzəlmüş “buñlu”, “buñaldi” sözlərini “bükülü” kimi [26, s. 424-425] oxumuşdur ki, türk dillərinin tarixi leksikası baxımından yanlış yanaşmadır və heç cürə təqdir edilə bilməz.

[6] O.Ş.Gökyay doğru olaraq “aña tursun” ifadəsini “anib dursun, xatırlayıb dursun” və buna yaxın mənalarda izah etmişdir [167, s. 213]. M.Ergin də eyni fikri bölüşmüşdür [160, IIc, s. 15]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “aña tursun” variantında oxunmasına baxmayaraq, cümlənin “Qazanın başına qoy həmişə bəla gəlsin. Dayısı Aruz daim ona qarşı olacaq” məzmununda çevrilməsindən [79, s. 221] belə məlum olur ki, -a feili bağlama şəkilçili “añ-” feili yönük hal şəkilçili şəxs əvəzliyi kimi düşünülmüşdür. H.Arası və Ş.Cəmşidov nəşrlərində asılı tərəfin “sağır nun”la yazılması nəzərə alınmayaraq, “ana” kimi verilmişdir. Onun feil, yoxsa şəxs əvəzliyi olması ilə bağlı şərh yazılımasa da [26, s. 425; 78, s. 155], “anmaq, xatırlamaq” mənasında düşünüldüyü güman edirik. Sözün bir neçə sətir sonra “Yemək-içmək arasında bəglər səni andı” cüməsinin tərkibində feil kimi işlənilməsi bir daha göstərir ki, F.Zeynalov və S.Əlizadə “anaraq (yada salaraq) dursun” mənası verən bu ifadəni düzgün açıqlamamışlar.

[7] Yalnız bu boyun nümunəsində Dresden və Vatikan nüsxələrinin daha qədim vahid nüsxədən deyil, müxtəlif ozanların dilindən qələmə alınmış müxtəlif nüsxələrdən köçürüldüyü qənaətinə gəlmək mümkündür. O.Ş.Gökyay nəşrini nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticə alınır ki, müəllif hər iki nüsxə əsasında sanki yeni bir mətn tərtib etmişdir. Fikkrimizcə, M.Ergin daha düzgün mövqe tutub, Vatikan nüxəsindəki fərqli söz, ifadə və cümlələri, əsasən, sətir altında vermiş, yalnız ehtiyac duyulduğda mətnə daxil etmişdir. O bu məqamda da Aruz nitqinin məntiqi baxımdan tamamlanmamasını tuyaraq, Vatikan nüsxəsinə istinadən “şimdə suçumuz ne oldu-kim bile bulınmaduk” parçasını əlavə etmişdir [160, Ic, s. 246]. S.Teżcan-H. Boeschoten nəşrində də əlyazmada müəyyən mətn parçasının buraxıldığı düşünülərək “[...]" işarəsi qoyulmuşdur [187, s. 189]. Bizə görə isə, bu fakt söyləyici ozanın ifası ilə bağlıdır. Müşahidələrimiz göstərir ki, o bəzi hallarda müəyyən faktları söyləməyi unutmuş, yaxud faktların sıralanma ardıcılığını yerdəyişik vermişdir [ətraflı bax: 58]. Ümumiyyətlə, iri həcmli dastanların ifası zamanı ortaya çıxan bu spesifik cəhət “Dədə Qorqud” eposunda da qabarlıq şəklidə özünü göstərir.

[8] Beyrəyin öldürüləməsi ilə bağlı qurduğu planı təsvir edən Aruz “siz qılıc üzürün, paralan” ifadəsi ilə həyata keçirəcəyi hadisənin yekun nöqtəsini

qoymuş olur. Qorqudqünaslıqda mübahisə doğuran məqam “üşürüñ” feili ilə bağlıdır ki, O.Ş.Gökyay onu eyni şəkildə oxuyub “musallat etmek, saldırmak, qılıçla üzərinə koyulmak” mənalarında açıqlayır [167, s. 188, 430]. M.Ergin də eyni variantda oxuyub müasir türkcədə “üşüştürmek” mənasında izah edir [160, Ic, s. 246, IIc, s. 307]. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində “üşürüñ, pareleñ” kimi oxunsa da, əlavə şərh verilmədiyindən müəlliflərin O.Ş.Gökyay, M.Ergin yanaşmaları ilə həmfikir olduqları qənaətinə gəlmək mümkündür [187, s. 190]. V.V.Bartold həmin parçanı “а вы поднимите мечи, разрубите (ero)” kimi tərcümə etməsindən belə çıxır ki, ilk feili “aşuruñ” şəklində oxuyub “qaldırmaq” mənasında anlamışdır [214, s. 110]. H.Arası həmin feilləri “aşırın, paralan” [78, s. 155], F.Zeynalovla S.Əlizadə “aşuriñ parələñ” [79, s. 124], Ş.Cəmşidov “aşurın, paralaın” [26, s. 426] şəklində transkripsiya etmişlər. Həm də F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində bu cümlə tərkibi “siz qılınç çəkib vurun” məzmununda çevrilmişdir [79, s. 222].

Araşdırma göstərir ki, “üşür-” feili qədim sözlərimizdəndir. M.Kaşgari lügətində bu sözün kökündə duran “üş-” feili “dəlib deşmək” mənasında izah edilmişdir [75, Ic, s. 219]. Döyüş zamanı qılınçdan rəqibin bədənini dəlib-deşmək məqsədilə istifadə olunduğunu nəzərə alıqda burada “aşuruñ” fel formasının deyil, məhz “üş-” feilindən -ür şəkilçisi ilə düzəlmiş “üşürüñ” fel formasının (-üñ əmr şəklinin II şəx cəminin şəxs şəkilçisidir) işlənildiyi şübhə doğurmur. Ona görə də həmin hissəni “siz qılınçla dəlib parçalayın” kimi çevirmək daha dəqiqliklidir.

[9] Bu feili “edər” və “aydır” variantlarında oxumaq mümkündür. Fikrimizcə, “salam edər” ifadəsi ilə müqayisədə “salam aydır” ifadəsi daha doğrudur və H.Arası, F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində də belə getmişdir [78, s. 155; 79, s. 124].

[10] O.Ş.Gökyay Drezden əlyazmasında “bilmışem” şəklində olduğunu qeyd etməklə bu feili “binmişem” kimi düzəldir [167, s. 190]. Ş.Cəmşidov nəşrində də bu yanaşma təkrarlanıb [26, s. 244, 426]. M.Ergin “atına” sözü ilə məna və qrammatik əlaqəsinə görə onu “binmişem” feili kimi oxuyursa, H.Arası müasir dilimizə uyğunlaşdırmaqla “minmişəm” fonetik şəklində verir [78, s. 155; 160, Ic, 247]. V.V.Bartold həmin sözü “ezdil” kimi tərcümə etmişdir [214, s. 110]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “yilmişəm” şəklində oxunsa da, müasir dilimizə “minmişəm” kimi çevrilmişdir [79, s. 124, 222].

Diqqətlə baxdıqda Drezden əlyazmasında sözün “yelmişəm” (yaxud “yilmişəm”) variantında yazıldığı aydın görünür. M.Kaşgari qədim türkcədə “atığ yeldi” ifadəsinə nümunə gətirilməklə “qoşmaq, çapmaq” mənali “yel-” feilinin işlənildiyini bildirmişdir [75, IIIc, s. 63]. Deməli, “Dədə Qorqud kitabı”nın dilinə “yelmişəm” fel forması təsadüfi düşməmişdir. Burada sual doğuran məqam -ı mənsubiyyət və -(n)a yönelik hal şəkilçili “atına” qramma-

tik formasıdır ki, eposun dilində hal şəkilçilərindən birinin digərinin yerində işlənildiyini nəzərə alıqda bu problem də aradan qaldırılır. H.Mirzəzadə hal şəkilçilərinin sabitləşməyə doğru keçdiyi inkişaf yolu ilə bağlı yazır: “Cümlədə sözlər arasında sintaktik əlaqəni yaratmaq üçün lazım olan formal əlamətlər daha əvvəller müəyyən qədər dəqiqlik olmamışdır. İsmi müəyyən bir hal şəkilçisi bəzən paralel, bəzən də bir vəzifədə işlənmişdir. Müasir dilimizdə tam sabitləşən hal şəkilçiləri hələ əvvəller yerinə görə biri digərini əvəz etmişdir” [97, s. 42]. Ə.Tanrıverdi bu fikri bir qədər genişləndirib yönük halın yerlik, çıxışlıq, o cümlədən təsirlik hal yerində iştirakını konkret nümunələr götirməklə şərh edir [123, s. 200]. Fikrimizcə, qədim türkcədə özünü göstərən bu qrammatik proses üzərində dayandığımız cümlədə də qabarlıq ifadə olunmuşdur.

Başqa bir yanaşma isə bundan ibarətdir ki, həqiqətən də, naşirlərin düşündükləri kimi, ilkin mətnə “binmişəm” feili işlənilib. Əlyazmanın üzünü köçürən nasix “nun” hərfinin yerinə “ləm” hərfini yazıqla sözün fərqli variantda oxunmasına şərait yaratmışdır. Təbii ki, bu bir ehtimaldır və indiki halda sözün yazılışına uyğun oxunması fikrin “Qaraqoç atlarından Qazılıq atını çox çapmışam” məzmununda anlaşılması üçün yetərlidir.

[11] Drezden əlyazmasında “re” hərfi üzərində nöqtə qoyuluşuna görə F.Zeyanaolv-S.Əlizadə nəşrində bu söz “Oğuzına” kimi oxunmuşdur [79, s. 124]. S.Əlizadə M.Ergin və H.Arásının “uğuruna” şəklində oxuduqları variantın kontekstin məzmununa uyğun olduğunu bildirsə də, əlyazmada aydın şəkildə “oğuzuna” yazılığını qeyd edib belə bir şərh verir: “Ola bilər ki, Beyrək “Qazan Oğuzuna” ifadəsi ilə “İç Oğuzu” nəzərdə tutmuşdur” [79, s. 254].

Təhlil götərir ki, əvvəla, həmin ifadə Vatikan nüsxəsində “Qazanuň uğurına” şəklində yazılmışdır [V-96, 13]. İkincisi, artıq bir neçə dəfə deyildiyi kimi, katibin bir çox məqamlarda “re” hərfi üzərinə nöqtə qoymaqla onu “ze” kimi yazması sanki qarşısı alınmaz bir vərdişə çevrilmişdir ki, burada da həmin hadisə təkrarlanıb. Üçüncüüsü, Aruz Beyrəyin İç Oğuza deyil, məhz Qazana asi olması üçün çalışır ki, Beyrək də “Qazana mən asi olmazam!” andı ilə buna qarşı çıxır. Həm də abidənin dilində bir neçə dəfə işlənilmiş “uğurına” sözünün ifadə etdiyi məna kontekstə daha yapışqlı görünür ki, hətta fərqli variant irəli sürən S.Əlizadənin özü də bunu etiraf edib.

[12] S.Tezcən “qaç-” feilinin bu cümlədə “qoşmaq, çapmaq” mənasında işlənildiyin göstərir [188, s. 369]. Həqiqətən də, sözün işlənildiyi məqam onun “sürətlə getdilər” məna çalarında işlənildiyini söyləməyə əsas verir ki, qədim yazılı abidələrin dilində də özünü göstərir [209, s. 400]. Görünür, bu

tarixi reallıqdan çıkış edən O.Ş.Gökyay tərtib etdiyi lügətdə “qaç-” feilinin ifadə etdiyi mənalar içərisində bu faktı da qabartmışdır [167, s. 326].

[13] Qorqudqunaslıqda fərqli variantlarda oxunub açıqlanan sözlərdən biri də “əñşəşmədin” feili bağlamasıdır. O.Ş.Gökyay bu sözü “eñşişmedin” şəklində oxuyub, “mələşmək, birlikdə inləmək; fəryad etmək, sizlamaq; həzin-həzin ağlamaq” və buna yaxın mənalarda izah edir [167, s. 192, 283]. M.Ergin də “enşiş-” feilini “səslə ağlamaq, ağlayaraq fəryad etmək, içini çəkərək ağlamaq” mənasında açıqlayır [160, IIc, s. 105]. H.Arası bu qədim sözü “əkşəşmədən” şəklində oxuyub şərhini vermir [78, s. 157]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “əkşəşmədin” variantında transkripsiya edilən bu nadir feil “sataşmadan” mənasında müasirləşdirilmişdir [79, s. 125, 223]. Ş.Cəmşidov hansı səbəbdənsə “ünüşşədən” (görünür, çapda -mədən feili bağlama şəkilçisinin “m” samiti düşmüştür) şəklində oxumuşdur [26, s. 428]. S.Tezcan əlyazmada bu sözün yazılışında səhvə yol verildiyini irəli sürməklə “iňleşmedin” şəklində düzəldir və H.Boeschotenlə birgə hazırladıqları nəşrdə də bu variant üzərində dayanır [187, s. 192; 188, s. 374-375].

Həqiqətən də, “Kitab”ın dilində cəmi bir dəfə işlənilmiş bu feilin kökünü müəyyənləşdirmək olduqca mübahisəlidir. “Ağca qoyunlarum məñrəşmədin” birləşməsindəki “məñrə-” kökü və bircəlik bildirən -ş şəkilçisindən ibarət “məñrəş-” feilinə istinad edərək, bu sözün “əñşə-” və -ş morfemləri əsasında formalasdığıını düşünürük. “Əñşə-” kökünün isə “özünü itirmək” mənası bildirən “əñ-” kökündən [75, Ic, 225; 209, s. 174] -şə şəkilçisi ilə düzəldiyini güman edirik (müzq. et: dinşə-, oxşa- və s.).

Yaxud, bu sözün yazılışında da katib diqqətsizliyə yol vermiş, “ağlaşmaq” mənasında işlənilən “eñrəş-” feilini [228, Ic, 1h, s. 716] “eñşəş-” oxunuş şəklində köçürmüştür. Bu ehtimalın doğruluğuna zəmanət verən faktlardan biri də budur ki, M.Kaşgarı lügətində “inləmək”, “ağlamaq” mənasında həm “eñrə-” feili, həm də bu kökdən düzəlib “ağlaşmaq” mənasında “eñrən-”, “eñrəş-” feilləri qeydə alınmışdır [209, s. 175].

Beləliklə, kontekstə əsasən, bu feili “ağlaşmaq” mənası ilə yanaşı, “özünü itirmək” mənasında da izah etmək olur ki, hər iki məna çaları məzmunla tam səsləşir.

[14] Görünür, şifahi nitqdən sürətlə yazıya alma prosesində “ər” sözü yalnız “re” hərfi ilə yazılmış, nüsxə üzünü köçürən katib də bunun fərqinə varmadan eynilə təkrarlamışdır.

[15] Qazan xanın fikrilərini ifadə edən bu cümlə fərqli şəkildə transkripsiya edilmişdir. Belə ki, O.Ş.Gökyay “bəglər” sözündən sonrakı “həp” sözünün artıq yazıldığını düşünərək cümləni “Tez cebehaneyi yüksətsünler, hep binsünler” şəklində vermişdir [167, s. 193]. Eyni yanaşma M.Ergin və S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrlərində də təkrar olunmuşdur [160, Ic, s. 250;

187, s. 193]. Azərbaycan naşirləri isə “yüklətsünlər” sözündən sonra nöqtə qoymaqla nitq parçasının birinci hissəni tamamlamış, “sonrakı hissəni isə “Həp bəğlər həp binsünlər” şəklində vermişlər [26, s. 429; 78, s. 158; 79, s. 126]. S.Əlizadə bununla bağlı belə bir şərh yazır: “Cümlədə iki dəfə təkrar edilməsinə baxmayaraq bu söz ixtisar olunmamalıdır. Çünkü birinci halda qeyri-müəyyən (topluluq) əvəzliyi (“hamı”), ikinci halda bağlayıcı (“də”, “dəxi”) vəzifəsində işlənmişdir” [79, s. 254].

Yazılı şəkildə dövrümüzə gəlib çıxsa da, bu boyalar toplusu canlı xalq dilini özündə əks etdirən folklor abidəsidir. Artıq dəfələrlə göstərildiyi kimi, onun mətnində sözlərin cümlə daxilində sıralanmasında şifahi nitq elementləri həlli dəci amil rolunu oynayır. Bu cümlə də Qazan xanın nitqi əsasında qurulub. Burada “həp” sözü birinci məqamda “yüklətsünlər”, ikinci məqamda isə “binsünlər” sözünü qüvvətləndirməyə xidmət edib ki, bu dil faktını nəzərə alaraq cümləni göstərilən şəkildə verməyi lazım bildik.

[16] Oğuzların “boru” adlanan qədim musiqi aləti ilə səsləndirməklə yürüşə çıxmaları və döyüşə başlamaları əvvəlki boyllarda da götərilmişdir:

<Burması> altun tuc borular ağarıldı. [D-271, 1-2]

Borı ağardıb köçdülər, yola girdilər. [D-283, 9-10]

Borunun quruluşu elədir ki, onun çalınması üçün mütləq bir qədər yüksəyə qaldırılmalıdır. “Ağarıl-” və “ağart-” feilləri bu prosesi ifadə etmək üçün “qalxmaq” mənalı “ağ-” feilindən [75, Ic, s. 224; 209, s. 16] düzəlmış qədim sözlərdür. Lakin bu incə məna çaları nəzərə alınmadığı üçün “ağart-” feilinin -an şəkilçili feili sıfət forması fərqli variantlarda transskripiya edilmişdir. O.Ş.Gökyay bu sözü “uğurdup” şəklində oxuyub “urdurmaq” mənasında açıqlamışdır [167, s. 193, 426]. M.Ergin isə “ağart-” sözünün feili bağlama forması kimi “ağardup” şəklində oxuyub “boru çaldırmaq” mənasında izah etmişdir [160, Ic, 230; 162, s. 211]. H.Arası, ümumiyyətlə, “boru ağardan” ifadəsinin anlamını düzgün müəyyənləşdirə bilmədiyinə görə onu “birağızdan” kimi oxumuşdur [78, s. 158]. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “ağirdan” variantında verilmişsə də, əlyazmada aydın oxunduğu qeyd edilməklə “ucaldan” feil sıfəti ilə çevirmişdir [79, s. 126, 224, 255].

Ş.Cəmşidov mətn daxilində “oqurdılar” fonetik variantında oxuduğu bu sözü şərhlər bölməsində mənasını açıqlamadığı “uğrazıb” feili kimi təqdim edir [26, 245, 429]. S.Tezcانla H.Boeschoten isə “ağirdub” feili bağlama formasında vermişlər [187, s. 193].

Mətnə diqqət yetirdikdə bir neçə sətir önce “Boru çalındı, kus urıldı” cümləsi ilə Qazan xanın öz ordusunu yürüşə aparması aydın ifadə olunmuşdur. Burada isə məhz həmin məqam xatırlanaraq Aruz və Taş Oğuz bəylərinin “çəri dərüb borı ağardan” Qazana qarşı gəlməsindən bəhs olunur. Ona görə də Qazanı səciyyələndirən bu feili sıfət tərkibinin feili bağlama tərkibi kimi düzəldilməsinə lüzum yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla, B. Kitabi-Dədə Qorqud və İslam dini / B.Abdulla. – Bakı: Ozan, – 1997. – 40 s.
2. Abdulla, B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası / B.Abdulla. – Bakı: Elm, – 1999. – 224 s.
3. Abdulla, B. “Kitabi-Dədə Qorqud”da quşlar / B.Abdulla // “Kitabi-Dədə Qorqud” (məqalələr toplusu), – Bakı: Elm, – 1999. – s. 60-66.
4. Abdulla, K. Gizli Dədə Qorqud / K.Abdulla. – Bakı: Yaziçi, – 1991. – 152 s.
5. Abdulla, K. Sirr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud - 2 / K.Abdulla. – Bakı: YNE Elm. –1999. – 288 s.
6. Abid, Ə. Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına dair vəsiqələr / Ə.Abid. – Bakı: Azərbaycanı öyrənmə yolu, –1930. № 3. – s. 48-52.
7. Anar. Dədə Qorqud dünyası /Anar. – Bakı: Azərbaycan, – 1985. №11. – s. 79-145.
8. Araslı, H. Orxan Şaiq Gökyaya (açıq məktub) / H.Arası. – Bakı: Azərbaycan, – 1977. № 5. – s. 191-203.
9. Aşıq Ələsgər. Birinci kitab / Aşıq Ələsgər. – Bakı: Elm, – 1973. – 326 s.
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lügəti. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, –1964. – 479 s.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji lügəti. – Bakı: Şərq-Qərb, –2007. – 560 s.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti (dörd cilddə) / Elmi redaktoru Ə.Orucov, – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006.
13. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası (İyirmi cilddə). Xalq ədəbiyyatı, I c. / Baş redaktor M.İbrahimov, – Bakı: Elm, – 1982. – 500 s.
14. Azərbaycan məhəbbət dastanları / Tərtib edənlər: M.Təmasib, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov və b. – Bakı: Elm, – 1979. – 503 s.
15. Bahadır xan, Ə. Şəcərəyi-Tərakimə (türkmənlərin soy kitabı) / Ə.Bahadır xan. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, – 2002. – 146 s.
16. Bayat, F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı / F.Bayat. – Bakı: Sabah, – 1993. – 194 s.
17. Bayatişalar (tərtib edəni: A.Məmmədova). – Bakı: Elm, – 1977. – 328 s.
18. Bünyadov, Z. Dinlər, təriqətlər, məzhibələr / Z.Bünyadov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 336 s.
19. Budaqova, Z. Azərbaycan dili / Z.Budaqova, T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – 1992. – 200s.

20. Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin. – Bakı: Azərnəşr, – 1988. – 568 s.
21. Cahangirov, M. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı cəmiyyətin zamanı və məkanı haqqında / M.Cahangirov. – Bakı: ADU-nun elmi əsərləri “Dil və ədəbiyyat” seriyası, – 1976. № 4. – s. 72-77.
22. Cəfərov, N. Eposdan kitaba / N.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1999. – 220 s.
23. Cəlilov, F. Azərbaycan dilində “al” köklü sözlər (tarixi-etimoloji etüd) / F.Cəlilov // Azərbaycan filologiyası məsələləri, – Bakı: Elm, – 1983. – s. 165-173.
24. Cəmşidov, Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən / Ş.Cəmşidov. – Bakı: Gənclik, – 1969. – 98 s.
25. Cəmşidov, Ş. Kitabi-Dədə Qorqud / Ş.Cəmşidov. – Bakı: Elm, – 1977. – 176 s.
26. Cəmşidov, Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni) / Ş.Cəmşidov. – Bakı: Elm, – 1999. – 680 s.
27. Cəmşidov, Ş. Təhriflər, təshihlər, açıqlamalar / Ş.Cəmşidov. – Bakı: Azərbaycan, – 1999. № 1. – s. 151-161.
28. Dastani-Əhməd Hərami. – Bakı: Şərq-Qərtb, – 2004. – 120 s.
29. Dəmirçizadə, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: APİ nəşri, – 1959. – 160 s.
30. Dəmirçizadə, Ə. 50 söz. / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Gənclik, – 1968. – 103 s.
31. Ədəbiyyat müntəxəbatı. 8-ci sinif üçün (tərtibçilər: F.Qasımzadə, Ş.Mikayılov, A.Səmədov). – Bakı: Maarif, – 1985. – 315 s.
32. Əhmədov, B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lügəti / B.Əhmədov. – Bakı: Mütərcim, – 1999. – 376 s.
33. Əl-Əndəlusi, Ə.H. Kitab-əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərkətmə kitabı) / Ə.H. Əl-Əndəlusi. – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – 115 s.
34. Əliyarov, S. “Kitabi_Dədə Qorqud”: əlyazmaları üzərində çalışmalar / S.Əliyarov // Azərbaycan filologiya məsələləri III, – Bakı: Elm, – 1991. – s. 135-160.
35. Əliyev, R.M. Mif və folklor: genezisi və poetikası / R.M. Əliyev. – Bakı: Elm, – 2005. – 224 s.
36. Əlizadə, S. Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud”un elmi mətninin nəşri problemlərinə dair / S.Əlizadə // “Kitabi-Dədə Qorqud” (məqalələr toplusu), – Bakı: Elm, – 1999. – s. 21-26.
37. Əlizadə, S. Bir daha “Dədə Qorqud kitabı”ndakı aşiq//ışiq sözü haqqında / S.Əlizadə. Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu, I, – 2002. – s. 18-27.
38. Əmani, M. Əsərləri / M.Əmani. – Bakı: Yaziçı, – 1983. – 224 s.

39. Əmrə Y. Əsərləri / Y.Əmrə. – Bakı: Öndər, – 2004. – 334 s.
40. Əsgər, Ə. Oğuznamə yaradıcılığı / Ə.Əsgər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 340 s.
41. Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının tarixi inkişafı / E.İ. Əzizov // Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. – Bakı: ADU nəşri, – 1988. – s. 40-46.
42. Fədai. Bəxtiyarnamə / Fədai. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 169 s.
43. Füzuli, M. Əsərləri (altı cilddə) / M.Füzuli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005.
44. Hacıyev, A.X. Leksik arxaikləşmə baxımından “Dədə Qorqud” kitabına bir nəzər / A.X. Hacıyev // Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004. – s. 226-238.
45. Hacıyev, A.X. “Irk bitik”lə bağlı bir açıqlama / A.X.Hacıyev. – Bakı: Türkologiya, – 2004. № 4. – s. 70-73.
46. Hacıyev, A.X. “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənmiş “qanlı” arxaizminin məna çalarları /A.X. Hacıyev. – Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu IV, – 2005. – s. 22-31.
47. Hacıyev, A.X. “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənmiş bəzi atalar sözləri haqqında /A.X. Hacıyev. – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2005, XVI buraxılış. – s. 169-179.
48. Hacıyev, A.X. “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənmiş bəzi atalar sözü haqqında / A.X. Hacıyev. – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2005, XVI buraxılış. – s. 169- 179.
49. Hacıyev, A.X. Ulu tarix, əski mif / A.X. Hacıyev. – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, – 2006, XIX buraxılış. – s. 59-70.
50. Hacıyev, A.X. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar / A.X. Hacıyev. – Bakı: Elm, – 2007. – 214 s.
51. Hacıyev, A.X. Zamanı yaşayan Qorqud sözləri / A.X.Hacıyev. – Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu III, – 2010. – s. 10-29.
52. Hacıyev, A.X. Bədii mötnin açıqlanmasında ilkin arxaizmlərin rolü (“Dədə Qorqud” eposu əsasında) / A.X. Hacıyev. – Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu II, – 2011. – s. 12-22.
53. Hacıyev, A.X. “Dədə Qorqud kitabı”nda təhrifə uğramış sözlər / A.X. Hacıyev. – Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu II, – 2013. – s. 25-34.
54. Hacıyev, A.X. “Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu I kitab (Müqəddimə üzrə) / A.X. Hacıyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 112 s.
55. Hacıyev, A.X. Qorqudşunaslıqlıda mübahisə doğuran bəzi sözlər haqqında / A.X. Hacıyev (Şirvanelli) // Dədə Qorqud günü XV Elmi Sessiyanın materialları. – Bakı, Elm və təhsil, – 2015. – s. 123-154.

56. Hacıyev, A.X. “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənmiş bir soylama parçasının mənə açımı / A.X. Hacıyev (Şirvanelli). – Bakı: Türkologiya, – 2015. № 4. – s. 104-111.
57. Hacıyev, A.X. “Dədə Qorqud” eposunda şaman görüşlərini əks etdirən bəzi məqamlar / A.X. Hacıyev (Şirvanelli). – Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu I, – 2017. – s. 18-26.
58. Hacıyev, A.X. “Dədə Qorqud kitabı”nın elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasında söyləyici ozan amilinin nəzərə alınması / A.X. Hacıyev (Şirvanelli). – Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu I, – 2018. – s. 20-29.
59. Hacıyev, A.X. “Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu II kitab (1və 2-ci boylar üzrə) / A.X. Hacıyev (Şirvanelli). – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 168 s.
60. Hacıyev, A.X. “Dədə Qorqud kitabı”nda ev analayışi ifadə edən sözlər haqqında / A.X. Hacıyev (Şirvanelli). – Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu II, – 2019. – s. 40-51.
61. Hacıyev, A.X. “Türkman kitabı”: oxunuş və şərhlər / A.X. Hacıyev (Şirvanelli). – Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu IV, – 2019. – s. 3-60.
62. Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dil tarixi (təşəkkül dövrü) / T.Hacıyev. – Bakı: ADU nəşri, – 1976. – 153 s.
63. Hacıyev, T. Ədəbiyyatımızın qəhrəmanlıq debütü / T.Hacıyev. – Bakı: ADU-nun elmi əsərləri Dil və dəbiyyat seriyası, –1976. № 4.– s.3-7.
64. Hacıyev, T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – 1999. – 216 s.
65. Hacıyev, T. “Dədə Qorqud kitabı”nda türk demokratiyası / T.Hacıyev // “Dədə Qorqud – 1300”. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1999. – s. 28-37.
66. Hacıyev, T. “Dədə Qorqud kitabı”: olan və olmayan boylar / T.Hacıyev // Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004. – s. 94-108.
67. Hacıyev, T. Azərbaycan dili tarixi. Oçerkələr və materiallar / T.Hacıyev, K.Vəliyev. – Bakı: Maarif, – 1983. – 187 s.
68. Hacıyeva, Z.T. Suli Fəqih “Yusif və Züleyxa” XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi. Mətn və leksik oçerk / Z.T. Hacıyeva. – Bakı: Maarif, –1991. – 180 s.
69. Həsənov, A. “Marə/mərə” sözünün tarixi haqqında / A.Həsənov. – Bakı: ADU-nun elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1970. № 6. – s. 38-44.
70. Xəlilov, P. “Kitabi-Dədə Qorqud” – İntibah abidəsi / P.Xəlilov. – Bakı: Gənclik, – 1993. – 176 s.
71. Xəlilov, X. “Dədə Qorqud kitabı”nda “əzvay qurd” və “Boz oğlan” anlayışları haqqında / X.Xəlilov. – Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu II, – 2004. – s. 17-20.

72. Xəstə Qasım. 46 şeir / Xəstə Qasım. – Bakı: Gənclik, –1975. – 63 s.
73. Xətai, Ş.İ. Əsərləri / Ş.I. Xətai, – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 384 s.
74. İbn Mühənna, S.Ə.C. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan / S.Ə.C. İbn Mühənna. – Bakı: Kitab aləmi, – 2008. – 160 s.
75. Kaşgari, M. Divani luğat-it-türk (dörd cilddə). (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əsgər) / M.Kaşgari. – Bakı: Ozan, – 2006.
76. Kamal, R. “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual semantikası / R.Kamal. – Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, – 1999. – 72 s.
77. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: Araslı H.). – Bakı: Azərnəş, –1962. – 174 s.
78. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: Araslı H.). – Bakı: Gənclik, – 1978. – 184 s.
79. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir). – Bakı: Yaziçı, – 1988. – 264 s.
80. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön sözün və lügətin müəllifi S.Əlizadə). – Bakı: YNE, – 1999. – 704 s.
81. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası (iki cilddə). – Bakı: YNE, Ic, – 2000. – 622 s.
82. Kişvəri. Əsərləri / Kişvəri. – Bakı: Yaziçı, – 1984. – 176 s.
83. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilində işlənən ərəb-fars sözləri lügəti (iki cilddə). – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005, Ic, – 416 s.; II c, – 472 s.
84. Koroğlu (tərtib edəni: M.H. Təhmasib). – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, – 1956. – 454 s.
85. Koroğlu (tərtib edəni, izah və lügətin müəllifi: Elnarə Tofiq qızı). – Bakı: Səda. – 2005. – 751 s.
86. Qafarlı, R. “Dədə Qorqud kitab”nda qam görüşləri / R.Qafarlı. – Bakı: Dədə Qorqud Elmi-ədəbi toplu III, – 2003. – s. 3-12.
87. Qasımovə, F. Əski türk etnik mədəniyyətinin inkişafında göytürklərin rolü / F.Qasımovə. – Bakı: Dədə Qorqud Elmi-ədəbi toplu IV, – 2007. – s. 78-85.
88. Qəhrəmanov, C.V. Yusif Məddah. “Vərqa və Gülsah” (XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi. Mətn və qrammatik oçerk) / C.V. Qəhrəmanov, Z.T. Hacıyeva. – Bakı: Elm, –1988. – 184 s.
89. Qukasyan, V.Y. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair / V.Y. Quqasyan. – Azərbaycan filologiya məsələləri I, – Bakı: Elm, –1983. – s. 35-62.
90. Qul Əli. Qisseyi-Yusif / Qul Əli. – Bakı: Şərq-Qərb, –2004. –216 s.
91. Qurbani. Əsərləri / Qurbani. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 232 s.
92. Maraği, A. Əmsali-türkanə / A.Marağı. – Bakı: Yaziçı, – 1992. – 55 s.

93. Məmmədov, İ. Azərbaycan dilinin leksik-semantik səviyyəsinin bəzi xüsusiyyətləri (“Kitabi-Dədə Qorqud”un materialları əsasında) / İ. Məmmədov // Filologiya məsələləri III, – Bakı: Elm, –1991. – s. 230-240.
94. Məmmədova, A. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası / A.Məmmədova. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 176 s.
95. Məsihi. Vərqa və Gülsə / Məsihi. –Bakı: Şərq-Qərb, –2005. –336 s.
96. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti / H.Mirzəyev. –Bakı: Maarif, –1986. –320 s.
97. Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H. Mirzəzadə. – Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, – 1990. – 376 s.
98. Nağısoylu, M. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş bir söz haqqında / M.Nağısoylu. – Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). – Bakı: Elm, – 1999. – s. 237-239.
99. Nəbiyeva, Ü.A. Türk epik düşüncəsində Dədə Qorqud: / filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / – Bakı, 2015, – 60 s.
100. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (iki cilddə) / Nəsimi. – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2004. – Ic, 336 s.; – II c, 376 s.
101. Oğuz, Y. Qədim türklər və passionarlıq nəzəriyyəsi L.N.Qumilyovun tədqiqatlarında / Y.Oğuz. – Bakı: “Apostrof” Çap Evi, – 2012. – 192 s.
102. Oğuznamə (çapa hazırlayıarı, müqəddimə, lügət və şərhlərin müəllifi S.Əlizadə). – Bakı: Yaziçı, – 1987. – 223 s.
103. Oğuznamələr (tərtibçilər və ön sözün müəllifləri: K.Vəliyev və F.Uğurlu). – Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, – 1993. – 91 s.
104. Rəcəbov, Ə. Orxon-Yenisey abidələri /Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. – Bakı: Yaziçı, – 1993. – 400 s.
105. Rəhimoğlu, A. Mahmud Kaşqarinin “Divani lügat-it-türk” əsəri və “Kitabi-Dədə Qorqud” / A. Rəhimoğlu // Dədə Qorqud – 1300. – Bakı: Bakı Universiteti nəşri, – 1999. – s. 298-307.
106. Rəşidəddin, F. Oğuznamə / F.Rəşidəddin. – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – 71 s.
107. Rusca-Azərbaycanca lügət / Ə.Ə. Orucovun redaktəsi ilə (üç cilddə). – Bakı: Maarif, – 1982. – I c. – 605 s.
108. Rzasoy, S. “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətni ilə bağlı bir qeyd / S.Rzasoy. – Bakı: Dil məsələlərinə dair tematik toplu. – 1994. № 1. – s.78-81.
109. Rzasoy, S. Oğuz mifologiyası / S. Rzasoy. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 363 s.
110. Rzasoy, S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi (“Əli-Kərəm” və “Dədə Qorqud”) / S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 436 s.

111. Sarı Aşıq. Şeirlər / Sarı Aşıq. – Bakı: Azernəşr, – 1966. – 90 s.
112. Serebrennikov, B.A. Türk dillərinin müqayisəli tarixi / B.A. Serebrennikov, N.Z. Hacıyeva. – Bakı: Səda, – 2002. – 380 s.
113. Seyidov, M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən / M.Seyidov. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – 496 s.
114. Seyidov, M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış / M. Seyidov. – Bakı: Gənclik, –1994. – 232 s.
115. Sumer, F. Oğuzlar / F.Sumer. – Bakı: Yazıçı, – 1992. – 432 s.
116. Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: Maarif, – 1968. – 418 s.
117. Şükürlü, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (zərf və köməkçi nitq hissələr) / Ə.Şükürlü. – Bakı: APİ nəşri, – 1981. – 98 s.
118. Şükürlü. Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / Ə.Şükürlü. – Bakı: Maarif, – 1993. – 336 s.
119. Tağıyev, B.M. Azərbaycan dilində sıfətin azaltma dərəcəsi (XIX-XX əsr ədəbi dil və müasir dialekt materialları əsasında) / B.M. Tağıyev. – Bakı: Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (məqalələr məcmuəsi), – 1967. – s. 28-147.
120. Tanrıverdi, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Elm, – 1999. – 157 s.
121. Tanrıverdi, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 471 s.
122. Tanrıverdi, Ə. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 442 s.
123. Tanrıverdi, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / Ə.Tanrıverdi. – Bakı, Elm və təhsil, – 2010. – 458 s.
124. Tanrıverdi, Ə. Dədə sözü işığında / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 232s.
125. Tanrıverdi, Ə. Sirri açılmayan, yaxud qorqudqunasları düşündürən cümlə / Ə.Tanrıverdi // Epos və etnos. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – s. 142-147.
126. Təbrizi, Q. Seçilmiş əsərləri / Q.Təbrizi . – Bakı, Lider nəşriyyat, – 2005. – 328 s.
127. Təbrizi, S. Seçilmiş əsərləri / S.Təbrizi. – Bakı, Öndər nəşriyyat, – 2004. – 256 s.
128. Təhmasib, M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsr) / M.H. Təhmasib. – Bakı: Elm, – 1972. – 398 s.
129. Təhmasib, M.H. Seçilmiş əsərləri (iki cilddə) / M.H. Təhmasib. – Ic. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 488 s.
130. Vaqif, M.P. Əsərləri / M.P. Vaqif. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 264 s.

131. Vəliyev, K.N. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində erməni sözləri varmı? / K.N. Vəliyev, F.A. Cəlilov. – Bakı: ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1975. № 5. – s.34-43.
132. Vəliyev, K.N. "Kitabi-Dədə Qorqud" orta məktəbdə / K.N. Vəliyev. – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, – 1977. №1. – s. 92-95.
133. Vidadi, M.V. Əsərləri / M.V.Vidadi. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004. – 128 s.
134. Yaqub, M. Bir sim üstə / M.Yaqub. – Bakı: Yaziçı, – 1983. – 255 s.
135. Zahidoğlu, V. "Kitabi-Dədə Qorqud"un leksikası haqqında bəzi qeydlər (II məqalə) / V.Zahidoğlu. – Bakı: Azərb. EA-nın xəbərləri, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1998. № 3-4. – s. 3-12.
136. Zahidoğlu, V. "Kitabi-Dədə Qorqud"un leksikası haqqında bəzi qeydlər / V.Zahidoğlu // Kitabi-Dədəd Qorqud (məqalələr toplusu), Bakı: Elm, – 1999, – s. 269-283.
137. Zahidoğlu, V. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bəzi söz və ifadələr haqqında / V.Zahidoğlu // "Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə" III Uluslararası folklor konfransının materialları (13-16 noyabr). – Bakı: Səda, – 2005. – s. 467-479.
138. Zahidoğlu, V. "Dədə Qorqud kitabı"nın nəşrlərindəki yanlışlıqlar və mətn həqiqətləri / V.Zahidoğlu. – Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu IV. – 2013. – s. 3-22.
139. Zahidoğlu, V. "Dədə Qorqud kitabı"nda işlənmiş *qazaquç* və *qaraquç* sözlərinin etimologiyası haqqında / V.Zahidoğlu. – Bakı: AMEA Dilçilik İnstитutunun əsərləri, – 2014. – № 1. – s. 196-204.
140. Zahidoğlu, V. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bəzi ifadələr və deyimlər haqqında / V.Zahidoğlu // Dədə Qorqud günü XV Elmi Sessiyanın materialları, – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – s.104-122.
141. Zahidoğlu, V. "Dədə Qorqud kitabı"ndakı iki soylama haqqında / V.Zahidoğlu. – Bakı: Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu I, – 2015. – s. 3-23.
142. Zahidoğlu, V. "Kitabi- Dədə Qorqud"un "Qan Turalı boyu"ndakı bir soylama haqqında/ V.Zahidoğlu. – Dilçilik İнститutunun əsərləri, – 2018. – № 1. – s. 44-58.
143. Zərir, M. Yusif və Züleyxa / M. Zərir. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 128 s.

Türkiyə türkcəsində

144. Altaylı, S. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü (iki cilddə) / S.Altaylı. – İstanbul: Milli Egitim Bakanlığı Yayınları, –1994. Ic. – 622 s.; IIc. –670 s.
145. Aşık Paşa. Garibname (hazırlayan prof. Kemal Yavuz) / Aşık Paşa. – İstanbul, – 2000. – 538 s.

146. Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü (Hazırlayan: S.Altaylı). – Ankara, – 2005. – 589 s.
147. Bahadır Han, E. Şecere-i Terakime (Tütkmenlerin Soykütüğü). Hazırlayan: Zihal Karğı Ölmez / E.Bahadır Han. – Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, – 1996. – 559 s.
148. Bangoğlu, T. Türkcede Benzerlik Sıfatları / T.Banguoğlu. – Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleteni. – 1957. – s. 13-27.
149. Battal, A. İbnü-Muhenna Luğati / A.Battal. – Ankara, – 1997. – 105+3 s.
150. Bayat, F. Mitologijiye Giriş / F.Bayat. – Corum: Kara M, – 2005. – 150 s.
151. Bayat, F. Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı / F.Bayat. – İstanbul: Ötüken, – 2006. – 286 s.
152. Caferoğlu, A. Abü-Hayyan. Kitab al-İdrak li-Lisan al-Atrak / A.Caferoğlu. – İstanbul: Evkaf Maatbaşı, – 1931. – 186+158 s.
153. Caferoğlu, A. Etimolojik Araştırma Denemeleri / A.Caferoğlu. – Anklara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleteni. – 1957. – s.3-12.
154. Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü /A.Caferoğlu. – İstanbul: Edebiyyat Fakültesi Basımevi, – 1968. – 320 s.
155. Derleme Sözlüğü (on iki cildde). – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, – 1993.
156. Doğu Anadolu Osmanlıcası. Etimoloji Sözlük Denemesi (Doç. Dr. Tuncer Gülensoy). – Ankara: Türk Kültürünü Araştırm Ensitütüsü, – 1986. – 525 s.
157. Eliade, M. Şamanizm (Çeviren: İsmet Birkan) / M.Eliade. – Ankara: İmge Kitabevi, – 1999. – 560 s.
158. Eliade, M. Dinler Tarihine Giriş. (Çeviren: Lale Arslan) / M.Eliade. – İstanbul: Kabalcı Yayınevi, – 2003. – 455 s.
159. Eren, H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü / N.Eren. – Ankara: Biziüm Büro Basım Evi, – 1999. – 512 s.
160. Ergin, M. Dede Korkut Kitabı / M.Ergin. – Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi Ic (Giriş – Metin – Faksimile), –1958. – 251 s.; II c (İndeks – Gramer), – 1963. – 483 s.
161. Ergin, M. Orhun Abideleri / M.Ergin. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, – 2000. – 147 s.
162. Ergin, M. Dede Korkut Kitabı / M.Ergin. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, – 2008. – 212 s.
163. Has Hacib, Y. Kutadgu Bilig (Çeviren prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat) / Yusuf Has Hacib. – İstanbul: Kabalcı Yayınevi, – 2006. – 1285 s.
164. Hammer, Y.V. Osmanlı Tarixi (Çeviren: Mehmet Ata) (iki cildde) / Y.V. Hammer. – İstanbul, M.E.B. Yayın Evi, – Ic. – 1990. – 520 s.

165. Gökyay, O.Ş. *Dedem Korkutun Kitabı* / O.Ş. Gökyay. – İstanbul: Milli Egitim, – 1973. – 358+DCLXXI s.
166. Gökyay, O.Ş. *Dedem Korkutun Kitabı Üzerine* / O.Ş. Gökyay. – Ankara: Türk Dili Araştırmaları Bülleteni 1988, – 1994. – s. 91-97.
167. Gökyay, O.Ş. *Dedem Korkutun Kitabı* / O.Ş. Gökyay. – İstanbul: Kabalcı Yayınevi, – 2006. – 1391 s.
168. Güzeldir, M. Abuşka Lûgati (Giriş-Metin-İndeks). Doktora tezi / M.Güzeldir. – Erzurum, – 2002. – 639 s.
169. İnan, A. *Eski Türk Dini Tarihi* / A.İnan. – İstanbul: Milli Egitim Basımevi, – 1976. – 279 s.
170. İnan, A. *Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyallar ve araştırmalar* / A.İnan. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 1986. – 341 s.
171. Kafesoğlu, İ. *Eski Türk Dini* / İ.Kafesoğlu. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, – 1980. – 67 s.
172. Kafesoğlu, İ. *Türk Milli Kültürü* / İ.Kafesoğlu. – İstanbul: Ötüken, – 1998. – 466 s.
173. Kaşgari, M. *Divani Lügat-it-Türk Tercümesi*. Çeviren: B.Atalay (dörd ciltde) / M.Kaşgari. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. – 1985-1986.
174. Kazak Türkcesi Sözlüğü (tercüme: H.Oraltay, N. Yüce, S. Pinar) – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayıni, – 1984. – 329 s.
175. Ögel, B. *Türk Mitolojisi* (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) (iki cildde) / B.Ögel. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basıevi, – 1993. – Ic. – 644 s.
176. Özçelik S. *Dede Korkut eydür: ‘Oğul, Ol Nesne Tariqlik degül Tar Kılıllık’dur; Ol Fi‘l Boşalmak Degül Yoşulmak’dur* / S.Özçelik. – Erzurum: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 2/3, – 2013. – s. 47-52.
177. Roux, J. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (Türkcesi prof. Dr. Aykut Kazancıgil), 2. Baskı / J.Roux. – Ankara: İşaret yayınları, – 1998. – 303 s.
178. Roux, J. *Eski Türk Mitolojisi* (Çeviri: Musa Yaşar Sağlam) / J.Roux. – Ankara: Bilge Su, – 2011. – 149 s.
179. Sertkaya, O.F. *Dede Korkut Kitabının Drezden Nüshasının “Giriş” Bölümü* / O.F. Sertkaya. – İstanbul: Ötüken, – 2006. – 160 s.
180. Sertkaya, O.F. *Dede Korkut Kitabı*nın Drezden Yazmasındaki Bazı Kelime ve Şekillerin İmla Özelliklerine Dayanarak Yeniden Okunuşu ve Anlamlandırılışı Üzerine / O.F.Sertkaya. – Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Bülleteni 1998, – 2004. – s. 131-152.
181. Sertkaya, O.F. *Dede Korkut’ta Geçen Taraklı Boşalmak İbaresi Üzerine* /O.F.Sertkaya. Ankara: I. Uluslar Arası Türk Dünyası Kültür

Kurultayı -Bildiriler- (9-15 Nisan 2006, Çeşme / İzmir), C IV, – 2007.
– s.1853-1859.

182. Tarama Sözlüğü (sökkiz cıddə). – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 1996.

183. Taşlıova, M.T. Dede Korkut'da Bir Kelime Bir Anlam: kazavat/karavat / M.T. Taşlıova. – Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer – 2011. – p. 1205-1210.

184. Taymas, A. Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi / A.Taymas. – İstanbul: Türkiyat, – 1940. № 1. – s. 212-253.

185. Tekin, T. Dede Korkut Hikayelerinde Bazi Düzeltmeler / T.Tekin. – Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Bületeni 1982-1983, – 1986. – s. 141-156.

186. Tekin, T. Orhon Türkçesi Grameri / T.Tekin. – İstanbul: Sanat Kitabevi, – 2003. – 272 s.

187. Tezcan, S. Dede Korkut Oğuznameleri / S.Tezcan, H.Boeschoten. – İstanbul: YKY, – 2001. – 315 s.

188. Tezcan, S. Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar / S.Tezcan. – İstanbul: YKY, – 2001. – 375 s.

189. Toparlı, R. Kıpçak Türkçesi sözlüğü /Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2007. – 338 s.

190. Tulum, M. “Dede Korkut Oğuznameleri üzerine notlar”a notlarla katkıları-I / M.Tulum. – İstanbul: Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi, XXX, 2001-2003, – 2003. – s. 517-538.

191. Zahidoğlu, V. “Kitabi-Dede Korkut”un Vatikan Nushası Kötü Bir Nushadırmı? / V.Zahidoğlu. – Erzurum: Türk İstiklal Arşivleri Dergisi, – 1999. – Sayı 13. – s. 153-173.

192. Zahidoğlu, V. “Kitabi-Dede Korkut”un Metni Üzerine / V.Zahidoğlu. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk İstiklal Arşivleri Dergisi, – 2000. – Sayı 15. – s. 79-93.

193. Zahidoğlu, V. “Kitabi-Dede Korkut”taki Bazi kelimeler Üzerine / V.Zahidoğlu. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk İstiklal Arşivleri Dergisi, – 2001. – Sayı 16. – s. 2-11.

194. Zahidoğlu, V. Kitabi-Dede Korkut: Müstensih “Yanlış”ları ve Metin Gerçekleri / V.Zahidoğlu // Türk Halklarının Edebi Keçmiş: Türk Destanları Uluslararası Sempozyum, – Bakü: Qafqaz Üniversitesi, – 2004. – s. 277-283.

195. Zahidoğlu, V. “KDK”ta *kölük* kelimesi üzerine / V.Zahidoğlu. – Bakı: Türkologiya, – 2004. – № 1-4. – s. 60-65.

196. Zahidoğlu, V. “Kitabi-Dede Korkut”un Metni Üzerine Bazi Düşünceler / V.Zahidoğlu. – Ankara: Yom Türk Dünyası Medeniyat Dergisi, – 2005. – sayı 1. – s.35-50.

197. Zahidoğlu, V. Dede Korkut Kitabı`nsa Tipik Bir İstinsah Hatası Üzerine /V.Zahidoğlu. – İzmir: Türk Dünyası İncemeleri Dergisi, – 2015, – Sayı 2. – s. 159-170.

198. Zahidoğlu, V. A.N.Samoyloviç (1880-1938) ve “Altay Türklerinde Kadınlara Özgü kelimeler” Adlı Makalesi / V.Zahidoğlu, S.Bekki. Zahidoğlu, V., Bekki S. – Ankara: Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, – 2002. – Sayı 13. – s. 155-166.

Rus dilində

199. Асланов, В. О путях установления первоначальных корней слов с непродуктивными аффиксами в тюркских языках (на материале в азербайджанского языка) / В.Асланов. – Bakı: Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (məqalələr məcmuəsi). – 1967. – c.84-102.

200. Афанасьев, П.С. Говор верхоянских якутов / П.С. Афанасьев. – Якутск: Якут. кн. изд-во, – 1965. – 176 с.

201. Башкирско-русский словарь / К.З. Ахмеров, Т.Г. Баишев, А.М. Бикмурзин и др. – М.: Государственное издательство иностранных национальных словарей, –1958. – 804 с.

202. Батманов, И.И. Таласские памятники древнетюркской письменности / И.И. Батманов. – Фрунзе: Илим, – 1971.– 64 с.

203. Бичурин, Н.Я. Собрание сведений народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Н.Я. Бичурин – М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР. – 1950. – т. 1. – 471 с.

204. Будагов, Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий (в 2 томах) / Л.З. Будагов. – С.-Пб., – 1869, – т.1, 810 с.; – т. 2, – 1871, – 415 с.

205. Гагаузско-русско-молдавский словарь. Составители Г.А. Гайдаржи, Е.К. Колца, Л.А. Покровская и. др. / Под ред. Н.А. Баскакова. – М.: Советская энциклопедия, – 1973. – 665 с.

206. Гаджиев А. «Китаби-Деде Коркут» и традиции тюркского героического эпоса / А. Гаджиев. – Баку: Язык и литература, – 1998. №2. – с.74- 76.

207. Деде Коркут (пер. акад. Бартольда В.В.) Подготовили к печати Г.Араслы, М.Г. Тахмасиб. – Баку, – 1950. – 203 с.

208. Джамшидов, Ш. Текстологическое исследование “Китаби-Деде Коркут”: / автореферат диссертации на соиск. ... док. фил. наук / – Баку, – 1985. – 52 с.

209. Древнетюркский словарь. – Лен.: Наука, – 1969. – 676 с.

210. Еремейев, Д.Е. История Турции в средние века и новое время / Д. Е. Еремейев, М. С. Мейер. – М: Изд-во МГУ Москва, – 1992. – 246 с.

211. Кажибеков, С.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языков (явления синкретизма) / С.З. Кажибеков. – Алма-Ата: Наука, – 1986. –270 с.
212. Киргизско-русский словарь (в 2 книгах). Составитель К.К. Юдахин. – М.: Советская энциклопедия, – 1965. – т. 1. – 504 с; – т. 2.– 480 с.
213. Книга моего Деда Коркута. Перевод В.В. Бартольда, издатели: В.М. Жирмунский, А.Н. Кононов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, – 1962. – 297 с.
214. Книга моего Деда Коркута. Перевод В.В.Бартольда, издатели: В.М. Жирмунский, А.Н. Кононов. – Баку: YNE “XXI”, – 1999. – 320 с.
215. Кононов, А.Н. Родословный туркмен, сочинение Абу-л-Гази, хана Хивинского / А.Н. Кононов – М.-Л.: Изд-ство АН СССР. – 1958. – 190 с.
216. Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских-рунический памятников (VII-IX вв) / А.Н. Кононов Лен.:1980. – 255 с.
217. Короглы, Х.Г. Огузский героический эпос / Х.Г. Короглы. – М.: Наука, – 1976. – 238 с.
218. Короглы, Х.Г.Азербайджанский героический эпос / Х.Г. Короглы, А.М. Набиев. – Баку: Язычы, – 1996. – 308 с.
219. Емельченко, И.Р. А.И. Левшин как исследователь казахского языка / И. Р. Емельченко. – Ваку: Советская тюркология, – 1975. – №4. – с. 56-65.
220. Лихачев, Д.С. Текстология (на материале русской литературы) / Д.С. Лихачев (при участии А.А. Алексеева и А.Г. Боброва). – С.-Пб.: Алетея, – 2001. – 759 с.
221. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования / С.Е. Малов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, – 1951. – 451 с.
222. Малов, С.Е. Уйгурский язык (хамитское наречие) / С.Е. Малов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, – 1954. – 203 с.
223. Мамедов, А. Теоретические проблемы восстановления первых корней в тюркский языков / А.Мамедов // Azərbaycan filologiya məsələləri. IIc. – Bakı: Elm, – 1984. – s. 5-30.
224. Наджип, Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI –XIV вв. / Э.Н. Наджип. – М.: Наука, – 1989. – 282 с.
225. Левшин, А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. (Под общей редакцией академика М.К.Козыбаева) / А.И. Левшин. – Алматы: Санат, – 1996. – 656 с.
226. Ойротско-русский словарь. Составители Н.А. Баскаков, Т.И. Тощакова– М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, – 1947. – 312 с.

227. Пекарский, Э.К. Словарь якутского языка (в 3 томах) / Э.К. Пекарский, – М.: Изд-во Акад. наук СССР, – 1958. – 3858 с.
228. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий (в 4 томах) / В.В. Радлов. – С.-Пб. – 1893-1911.
229. Радлов, В.В. Из Сибири / В.В. Радлов. – М.: Наука, – 1989. – 750 с.
230. Рашидад-дин, Ф. Огузнаме / Ф.Рашидад-дин. – Баку: Элм, – 1987. – 128 с.
231. Севорян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные) / Э.В. Севорян. – М.: Наука, – 1974. – 767 с.
232. Севорян, Э.В. Этимологический словарь тюркский языков (общетюркские и межтюркские основы на буквы “Б”) / Э.В. Севорян. – М.: Наука, – 1978. – 349 с.
233. Севорян, Э.В. Этимологический словарь тюркский языков (общетюркские и межтюркские основы на буквы “В”, “Г”, “Д”) / Э.В. Севорян. – М.: Наука, – 1980. – 395 с.
234. Сравнительно-историческое грамматика тюркских языков. Морфология. – М.: Наука, – 1988, – 560 с.
235. Туркменско-русский словарь / Под общей редакцией Н.А. Баскакова, Б.А. Каррыева, М.Я. Хамзаева. – М.: Советская энциклопедия, – 1968. – 832 с.
236. Уйгурско-русский словарь. Составитель Э.Н.Наджип. – М.: Советская энциклопедия, – 1968. – 828 с.
237. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й” / Отв. ред. Л.С.Левитская. – М.: Наука, – 1989. – 293 с.
238. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы “К”, “Қ” / Отв. ред. Г.Ф.Благова. – М.: Языки русской культуры, – 1997. – 368 с.
239. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы “К” / В.Рассадин, Л.Левитская, А.Дыбо. – М.: Индрик, – 2000, – 259 с.

BAŞLIQLAR

Ön söz	3
“Qazılıq qoca oğlı Yegnək boyu”nun əski yazılışı və transkripsiyası	4
VII boyla bağlı şerhlər	17
“Basat Dəpəgözi öldürdigi boyı”n əski yazılışı və transkripsiyası.....	37
VIII boyla bağlı şerhlər	60
“Bəkil oğlu Əmraniň boyı”nın əski yazılışı və transkripsiyası	84
IX boyla bağlı şerhlər	103
“Uşun qoca oğlı Səgrək boyı”nın əski yazılışı və transkripsiyası	122
X boyla bağlı şerhlər	141
“Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıqardığı boyı”nın əski yazılışı və transkripsiyası.....	164
XI boyla bağlı şerhlər	185
“İç Oğuz Taş Oğuz ası olub Beyrək olduğu boyı”nın əski yazılışı və transkripsiyası.....	206
XII boyla bağlı şerhlər	220
Ədəbiyyat	226

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
N.MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşənə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 12.01.2021
Şərti çap vərəqi 15. Sifariş № 12
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poligrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4